University of Mumbai

संभाषण

Sambhāṣaṇ

S a m b h ā ṣ a ṇ

A Free Open Access Peer-Reviewed Bilingual Interdisciplinary Journal
of the University of Mumbai

English • मराठी

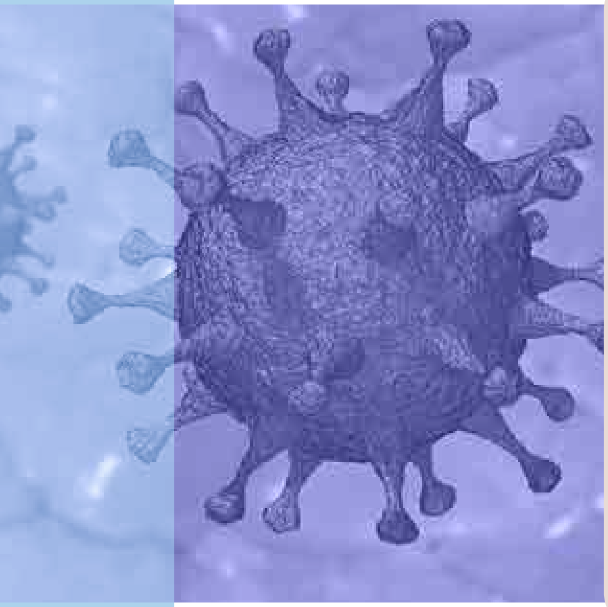

Special Theme:

COVID-19 and RESPONSES

Volume 01 | Issue 03
July 2020

S a m b h ā ṣ a ṇ

A Free Open Access Peer-Reviewed Bilingual Interdisciplinary Journal

On the occasion of Dr. Babasaheb Ambedkar's 129th birth anniversary on 14th April 2020, the Office of the Dean, Faculty of Humanities, University of Mumbai has launched a free open access online journal, Sambhāṣaṇ / संभाषण. This interdisciplinary and bilingual journal hopes to bring diverse disciplines in dialogue with each other through critical reflections on contemporary themes.

संभाषण

मुंबई विद्यापीठाचे मुक्त-प्रवेश नियतकालिक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२९व्या जयंतीचे औचित्य साधून १४ एप्रिल २०२० रोजी अधिष्ठाता, मानव्यविद्याशाखा, मुंबई विद्यापीठ यांनी 'संभाषण' हे मुक्त-प्रवेश नियतकालिक प्रस्तुत केले आहे.

या आंतरविद्याशाखीय व द्विभाषिक (इंग्रजी व मराठी) नियतकालिकाच्या माध्यमातून विभिन्न विद्याशाखांमधील सद्य:कालीन प्रश्नांबाबत टीकात्मक व सखोल विचारमंथनाद्वारे संवाद प्रस्थापित करण्याचा एक प्रयत्न आहे.

Note on image used on the cover:

Image source: https://pixabay.com/illustrations/covid-19-virus-coronavirus-pandemic-4922384/
Image attribution: CC0 1.0 Universal (CC0 1.0) Public Domain Dedication

Sambhāṣaṇ / संभाषण or conversation as an art of dialogue has been crucial to the development of both Indian and Western thought. Dialogos in Greek literally means "through word", where one establishes relationships on the basis of conversations to initiate processes of thinking, listening and speaking with others. Thinkers such as Mohandas Karamchand Gandhi, Rabindranath Tagore, Sarojini Naidu, David Bohm, Hans Georg Gadamer, Anthony Appiah and Martha Nussbaum have projected shared dialogue as a way of understanding the relationship between the individual and society. While Jyotiba Phule, Savitribai Phule, Bhimrao Ramji Ambedkar, Pandita Ramabai, Jürgen Habermas, Paul Ricoeur, Patricia Hill Collins and Judith Butler, to name a few, have started out anew through ruptures in conversations. The inevitability of conversation in academic life emerges from its centrality to human development and ecology. Conversations are not restricted to any single territory, but are enacted between global and the local topographies. This online bi-lingual journal aims at continuing and renewing plural conversations across cultures that have sustained and invigorated academic activities.

In this spirit, Sambhāṣaṇ (संभाषण) a bilingual (English and Marathi) interdisciplinary monthly online journal endeavours to:

- be an open platform, where scholars can freely enter into a discussion to speak, be heard and listen. In this spirit, this journal aims at generating open conversations between diverse disciplines in social sciences, humanities and law.

- preserve and cultivate pluralism as a normative ideal. Hence, it attempts to articulate a plurality of points of view for any theme, wherein there is both a need to listen and to speak, while engaging with another's perspective.

- act as a springboard for briefly expressing points of view on a relevant subject with originality, evidence, argument, experience, imagination and the power of texts. It hopes that these points of view can be shaped towards full-fledged research papers and projects in the future.

संभाषण

संभाषण : मुंबई विद्यापीठाचे महाजालावरील पहिले नियतकालिक.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२९व्या जयंतीचे (१४ एप्रिल २०२०) औचित्य साधून अधिष्ठाता, मानव्यविद्याशाखा, मुंबई विद्यापीठ यांच्या कल्पनेतून ‘संभाषण’ हे सर्वांना महाजालावर मुक्तपणे उपलब्ध होऊ शकणारे नियतकालिक प्रकाशित होत आहे.

या आंतरविद्याशाखीय द्विभाषिक (इंग्रजी आणि मराठी) नियतकालिकाच्या माध्यमातून विभिन्न विद्याशाखांमध्ये समकालीन प्रश्नांबाबत टीकात्मक चर्चा सुरू व्हावी व सखोल विचारमंथनाद्वारे संवाद प्रस्थापित व्हावा, असा हेतू आहे.

प्राचीन काळापासून भारतात आणि पाश्चिमात्य विचारविश्वात वैचारिक आदानप्रदानासाठी ‘संभाषण किंवा संवाद’ ही महत्त्वाची पद्धती म्हणून उपयोजिली गेली आहे. ‘Dialogos’ या ग्रीक भाषेतील शब्दांचा अर्थही ‘शब्दाद्वारे’ (through words) असा होतो. शब्दांच्या माध्यमातील संभाषणाला येथे ‘डायलॉग’ म्हटले आहे. अनेक महनीय व्यक्तींनी उदाहरणार्थ, मोहनदास करमचंद गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, सरोजिनी नायडू, डेव्हिड बोहम, Hans-Georg Gadamar, अँथनी अपिहा, मार्था नुस्सबॉम आदींनी व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील नातेसंबंध समजून घेण्यासाठी सामायिक संभाषण आणि संवादाच्या पद्धतीचा वापर केलेला आहे. जोतीराव फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंडिता रमाबाई, Jürgen Habermas, Paul Ricoeur, Patricia Hill Collins and Judith Butler अशा अनेक विचारवंतांनीही आपल्या वैचारिक मांडणीद्वारे संभाषणाची नवी स्फुरणे जन्माला घातली.

संभाषणाच्या माध्यमातून एखादी व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीसोबत विचारांची देवाणघेवाण करते. तसेच ऐकण्याची आणि बोलण्याची प्रक्रिया सुरू करण्यासाठी संवादाचे नाते निर्माण करत असते. शैक्षणिक क्षेत्रातील संवादाची अपरिहार्यताही त्याच्या मानवी विकासातील केंद्रवर्ती स्थानामुळे निर्माण झाली आहे. कोणतीही संभाषणे ही केवळ विशिष्ट भूप्रदेशाशी मर्यादित किंवा संबंधित नसतात. तर ती एकाच वेळी स्थानिक व जागतिक स्वभावरचनांनी घडलेली असतात. अशा विभिन्न संस्कृतीतील संवादाच्या आधारे जग समजून घेणे, शैक्षणिक क्षेत्रातील सर्जनशीलतेला जपणे याच भूमिकेतून ‘संभाषण’ या द्विभाषिक आंतरविद्याशाखीय ‘ऑनलाईन’ नियतकालिकाचा प्रवास सुरू झाला आहे.

Framework

- This journal is open to contributions from established academics, young teachers, research students and writers from diverse institutional and geographical locations.

- Papers can be empirical, analytical or hermeneutic following the scholarly culture of critique and creativity, while adhering to academic norms.

- Commentaries and reviews can also be submitted.

- Submissions will be peer-reviewed anonymously.

- Some of the issues will publish invited papers and reviews, though there will be a call for papers for most issues.

- There would be an occasional thematic focus.

Guidelines for Submission

- Original, scholarly, creative and critical papers with adequate references.
- All references to the author should be removed from the submission to enable the anonymous review process.
- There can be a limit of approximately 3500-4000 words (for papers) and 1500-2000 words (for commentaries) and 1000-1200 words (for reviews).
- Essays should follow the Times New Roman font in size 12 with double space.
- Marathi contributions should be typed in Devnagari with any Unicode font in size 12 .
- All contributions should follow the author-date referencing system detailed in chapter 15 of The Chicago Manual of Style (17th Edition). The style guidelines in this journal can be consulted for quick reference.
- Authors should submit a statement that their contribution is original without any plagiarism. They can also, in addition, submit a plagiarism check certificate.
- The publication of research papers, commentaries and book reviews is subject to timely positive feedback from anonymous referees.

Publisher

Office of the Dean of Humanities, University of Mumbai, Ambedkar Bhavan, Kalina Campus, Vidyanagari, Mumbai-400098

This journal accepts original essays that critically address contemporary issues related to social sciences, humanities and law from an interdisciplinary perspective.

अधिष्ठाता, मानव्यविद्याशाखा यांचे कार्यालय, मुंबई विद्यापीठ, आंबेडकर भवन, कलिना कॅम्पस, विद्यानगरी, मुंबई – ४०००९८.

हे नियतकालिक समाजविज्ञान, मानव्यविद्याशाखा आणि विधी या विद्याशाखांमधील सद्य:कालीन प्रश्नांना आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोणातून भिडणाऱ्या अभिनव आणि टीकात्मक निबंधांचा स्वीकार करते.

“In an ideal society there should be many interests consciously communicated and shared… In other words there must be social endosmosis.”

Dr. B.R. Ambedkar

Foreword from Dr. Rajesh Tope

Minister of Public Health and Family Welfare Maharashtra

मंत्री
सार्वजनिक आरोग्य व
कुटुंब कल्याण
महाराष्ट्र राज्य
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२
www.maharashtra.gov.in

दिनांक: 06 JUL 2020

शुभेच्छा संदेश

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या १२९ व्या जयंतीच्या निमित्ताने मुंबई विद्यापीठाने 'संभाषण' हे ऑनलाईन द्विभाषिक नियतकालिक सुरू केले आहे. या घटनेचे मी मनःपूर्वक स्वागत करतो. पुरोगामी महाराष्ट्राच्या वैचारिक परंपरेला साजेसे हे पाऊल आहे. मुंबई ही देशाची आर्थिक राजधानी तर आहेच, पण त्याबरोबरीने मुंबई हे देशाचे बहुसांस्कृतिकता जपणारे एक महत्त्वाचे सांस्कृतिक केंद्रही आहे. याच बहुसांस्कृतिकतेचे प्रतिबिंब आपल्याला मुंबई विद्यापीठाच्या वाटचालीत स्पष्टपणे आढळून येते. मुंबई विद्यापीठाने महाराष्ट्राच्या पुरोगामी विचारांचा गौरवशील वारसा जपण्यात नेहमीच महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

आज संबंध जग कोरोनाच्या आपत्तीमुळे संक्रमणावस्थेतून जात आहे. कोरोनोत्तर जगामध्ये राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अशी मोठी उलथापालथ घडण्याची शक्यता असताना या बदलत्या काळाची साक्ष ठेवून आपण हाती घेतलेला हा उपक्रम अतिशय प्रशंसनीय आहे. जागतिकीकरणाला आव्हान मिळत असणाऱ्या आणि सामाजिक, आर्थिक अनिश्चितता असणाऱ्या या काळात सत्यासत्यांच्या संवादासाठी आवश्यक असलेला अवकाश नाहीसा होत आहे. अशा अस्थिर काळात आपली सामाजिक, वैचारिक, नैतिक जबाबदारी ओळखून आपण 'संभाषण' च्या माध्यमातून जी कृती केलीत त्याबद्दल माननीय कुलगुरू, 'संभाषण' चे संपादकीय मंडळ, लेखक, अभ्यासक यांचे मी अभिनंदन करतो. आपल्या नियतकालिकात प्रकाशित होणाऱ्या संशोधनपर लेखांतून स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता या मूल्यांचा प्रसार होवो आणि केवळ विद्यापीठीय संशोधनपर नियतकालिक इतकाच याचा परीघ न राहता, या माध्यमातून क्रियाशील विचारवंतांची नवी पिढी आपल्या समाजाला मिळो, अशी सदिच्छा व्यक्त करतो.

(राजेश टोपे)

प्रति,
मा. कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

IN BLESSED MEMORY OF

DR. AJAY DESHMUKH...

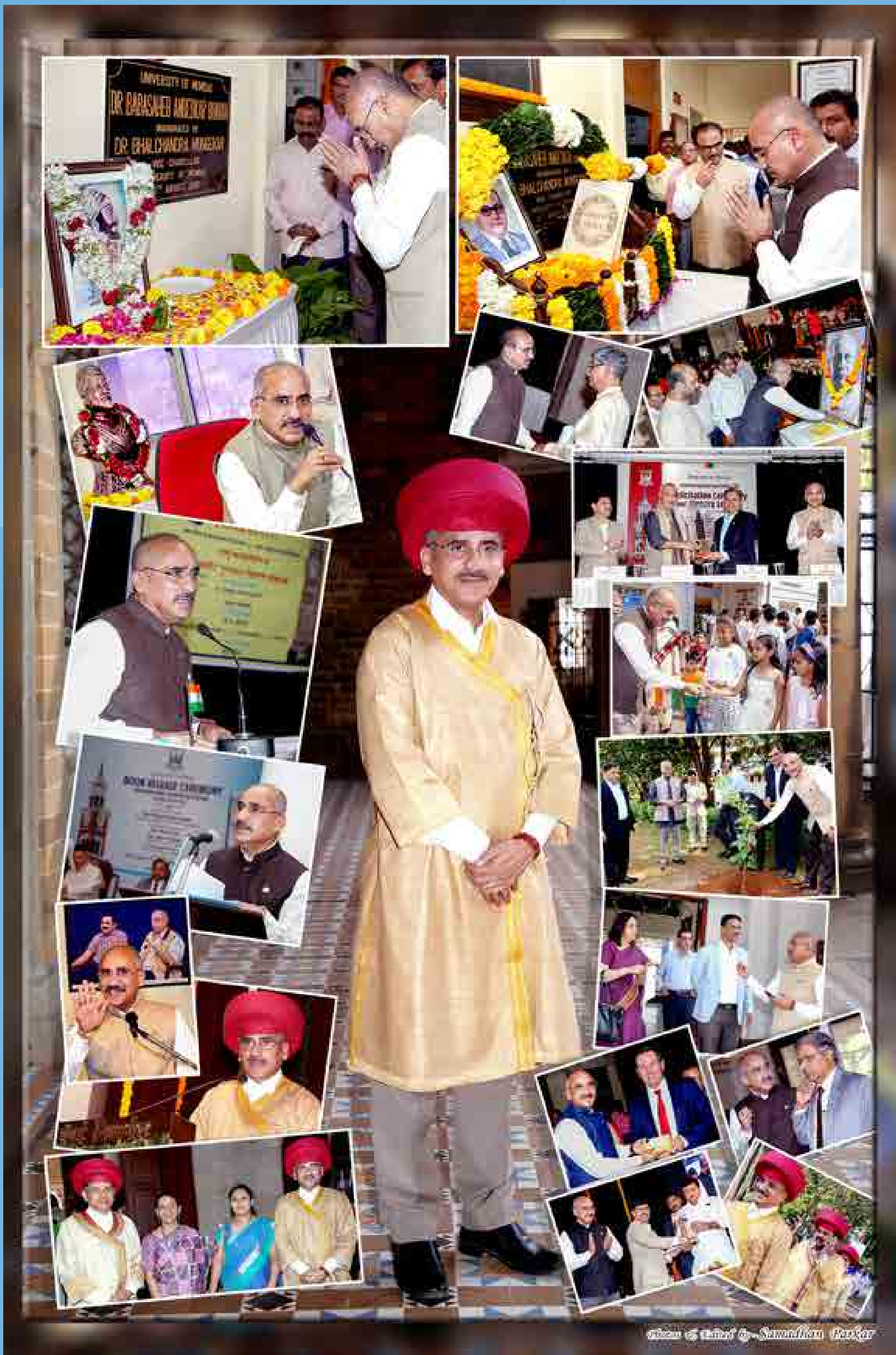

Image courtesy: Mr. Samadhan Parkar, Photographer, University of Mumbai

डॉ. अजय देशमुख : एक राजस व्यक्तिमत्त्व

वीज कशी लखकन चमकते, जगाला प्रकाशमान करते आणि स्वत:च नाहीशी होते तसं डॉ. अजय देशमुख यांच्याबाबतीत झालं. दीड वर्षापूर्वी डॉ. अजय देशमुख यांनी मुंबई विद्यापीठाच्या कुलसचिव पदाचा भार स्वीकारला, लखलखीत कार्य करत असतानाच त्यांना कर्करोगानं ग्रासलं आणि ते काळाच्या पडद्याआड निघूनही गेले.

मध्यम उंची, सावळा वर्ण, सुयोग्य कपड्यांत झाकलेलं बांधेसूद शरीर, सदैव हसतमुख चेहरा, भव्य कपाळ, नाकेले, नाकावर बारीक काड्यांचा चष्मा, चष्म्याच्या आडून समोरच्याकडे मिश्कीलपणे पाहणारे डोळे, विरळ होत चाललेले केस, खळखळून हसण्याची सवय आणि आल्या गेल्या प्रत्येक व्यक्तीला सारख्याच सन्मानाने वागवण्याची रीत. मुंबई विद्यापीठात कुलसचिव म्हणून पदभार स्वीकारल्यानंतर डॉ. अजय देशमुख यांनी सभोवतालच्या मंडळींना आपल्या अशा दिलखुलास व्यक्तिमत्त्वानं सहजपणे जिंकून घेतलं.

डॉ. अजय देशमुख हे इंग्रजी साहित्याचे व भाषेचे शिक्षक होते. आपण साहित्याचे अभ्यासक आहोत याची त्यांना नेमकी जाण होती. ही जाण त्यांच्या साध्याशा बोलण्यातूनही प्रतीत होई. जागतिक भाषेवरील प्रभुत्व, मातृभाषेवरील निरतिशय प्रेम, परंपरेविषयी सजग अभिमान नव्याची कास धरण्याची वृत्ती यामुळे त्यांच्या बोलण्यात कीट्स, बायरन, वर्ड्सवर्थ यांची अवतरणं असतच, पण ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकोबा यांच्या अवतरणांचीही मांदियाळी असे. म. फुले, छत्रपती शाहू महाराज, संत गाडगे बाबा, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या नव्या युगाच्या निर्मात्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा त्यांचा अभ्यास मोठा होता. प्राध्यापक, प्राचार्य, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठाच्या 'महाविद्यालये आणि विद्यापीठ विकास मंडळा'चे संचालक, त्याच विद्यापीठाचे कुलसचिव आणि अखेरीस मुंबई विद्यापीठाचे कुलसचिव अशी त्यांच्या यशाची

चढती कमान होती. या संपूर्ण प्रवासात त्यांनी फुले-शाहू-गाडगेबाबा-डॉ. आंबेडकर यांच्या पुरोगामी विचारांची कास कधी सोडली नाही.

कुलसचिव म्हणून मुंबई विद्यापीठाचा पदभार सांभाळल्यानंतर जेव्हा केव्हा त्यांच्या दालनात जाण्याचा प्रसंग कोणावरही येई, त्यावेळी उच्च पदस्थाकडे आपण जात आहोत, याचं कधीही दडपण येत नसे. त्यांचे टेबल हे फाईलींच्या पसाऱ्याने कधीही भरलेलं नसे, ते कायम स्वच्छ असे. प्रत्येक कागदावर स्वत: स्वच्छ नोंद केल्याशिवाय ते कागद पुढे जाऊ देत नसत. आपल्याकडे कोणत्याही कामाची खोटी होता कामा नये, याची ते दक्षता घेत असत. त्यांच्याकडे येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचं, मग तो एखादा विद्यार्थी असो, शिक्षकेतर कर्मचारी असो, प्राध्यापक असो, प्राचार्य असो, विद्यापीठाच्या विविध प्राधिकरणांचे सदस्य असोत वा अन्य पाहुणे असोत ते स्वत: उभं राहून स्वागत करत असत. त्या त्या व्यक्तीला माणूस म्हणून सन्मान देण्याची त्यांची ती कृती असे. येणाऱ्या प्रत्येकाला त्याच्या आवडीनुसार चहा-कॉफी दिल्याखेरीज ते निरोप देत नसत. ज्यांच्याशी त्यांचा अधिक परिचय असे, त्यांच्या आवडी-निवडी ते लक्षात ठेवून त्याप्रमाणे त्यांच्या कार्यालयातील कर्मचाऱ्याला सूचना देत असत. फोर्ट परिसरातील कार्यालय असो किंवा कालिना परिसरातील कार्यालय, ते ठरलेल्या वेळी अचूक हजर असत, उशीर झाला तर त्यांच्या कार्यालयातील महिला कर्मचाऱ्यांशी बोलून ते त्यांच्या घरी परतण्याच्या सोयीविषयी चौकशी करत व तशी व्यवस्थाही करत असत. ते कुलसचिव होते, आठशेहून अधिक महाविद्यालये व संस्थांशी, त्यांतील व्यक्तींशी, संघटनांशी त्यांचा थेट संबंध येणार.

आपापल्या कटकटी घेऊन, बऱ्याचदा त्रासिक चेहऱ्यानं माणसं त्यांच्या दालनात शिरत असत आणि बाहेर पडताना त्या कटकटींचं निवारण झाल्यामुळे किंवा निदान योग्य व्यक्तीपर्यंत आपलं काम जाऊन पोहोचल्याच्या समाधानामुळे त्यांच्या चेहऱ्यावर हसू असे. डॉ. अजय देशमुख हे आपल्याकडे आलेल्यांची समजूत घालण्यासाठी उगाच आश्वासनं देत नसत, तर तुमचा प्रश्न सोडवण्याचा मी प्रयत्न नक्की करेन असा दिलासा ते देत असत. देशमुख सरांना जुन्या आणि नव्या विद्यापीठ कायद्याची प्रचंड जाण होती. त्यामुळे त्यांच्या निर्णयांमधून किंवा त्यांनी दिलेल्या सल्ल्यांमधून कधीही नकारात्मक किंवा अडचणीची परिस्थिती उद्भवली नाही. कायदा हा सुव्यवस्थेसाठी असतो आणि नियम हे सुव्यवस्थेच्या पालनासाठीची मार्गदर्शक सूत्रे असतात, यांचं पालन केलं की व्यवस्थापन निकोप राहातं असे ते म्हणत असत. त्यामुळे त्यांच्या कारकिर्दीत संघर्षाचे प्रसंग निर्माण झाले नाहीत. समजा कधी तणाव निर्माण झालाच

तर ते सहजपणे एखाद्या कवीची किंवा संतांची ओळ उद्धृत करत असत व बैठकीतील तणाव निवळत असे. बैठकीत त्यांच्याबरोबर तात्त्विक वाद घालणारी मंडळी बैठकांनंतर, हसत खेळत चहा घेत असत. त्यांचं समग्र वर्तन हे समाजकेंद्री होतं. विद्यापीठ व्यवस्थेतील प्रत्येक घटकाबद्दल त्यांना आस्था होती. त्यांनी पदभार स्वीकारल्यानंतर लगेचच मुंबई विद्यापीठाने राजभवन आयोजित क्रीडा महोत्सवाचं आयोजन केलं होतं. मुंबई विद्यापीठाला समजून घेता घेताच डॉ. अजय देशमुखांनी विद्यानगरीतील क्रीडा स्पर्धा परिसरात तळ ठोकला. ते सकाळी लवकर हजर होत असत, बारीकसारीक तपशिलांकडे लक्ष पुरवत असत आणि रात्री सर्वात शेवटी तिथून निघत असत. स्पर्धकांना योग्य जेवण मिळतं आहे की नाही, याची काळजी ते घेत असत. त्यांच्यातच बसून ते त्यांच्याबरोबर जेवण घेत असत. एखादी व्यक्ती असमाधानी दिसली तर तिच्या समस्येची तत्काल पूर्तता ते करत असत. हीच गोष्ट नंतरच्या काळात मुंबई विद्यापीठाने आयोजित केलेल्या राज्यस्तरीय आविष्कार स्पर्धांच्या नियोजनाच्या वेळी दिसून आली. त्यांच्या नुसत्या हजर असण्यानं साऱ्यांनाच उत्साह मिळत असे आणि मा. कुलगुरू, मा. प्र-कुलगुरू यांच्यावरील भार हलका होत असे.

'सर्वांभूती समत्व' असं त्यांचं वर्तन असे. विद्यापीठाचे पदाधिकारी म्हणून त्यांना आय्.पी.एल्. सारख्या सामन्यांचे पासेस मिळत असत. हे पासेस ते त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना सहजपणे वाटून देत असत. कार्यालयातलं त्यांचं दुपारचं जेवण ते एकटे जेवत नसत. कोणी ना कोणी सहकारी त्यांच्याबरोबर असेच. वेगवेगळ्या निमित्तांनी भारतभर भ्रमण केलेलं असल्यामुळे त्यांच्या गप्पांत विविध विषय असत, पण साहित्याचा संदर्भ आला की सरांच्या रसवंतीला वेगळाच बहर येत असे. पुस्तक प्रकाशनाच्या कार्यक्रमाचं निमंत्रण आलं की ते व्यासपीठावर असोत किंवा नसोत, ते त्या कार्यक्रमाला हजर राहणार, त्या पुस्तकाविषयी जाणून घेणार. कार्यालयीन जबाबदाऱ्या असल्या तरी सरांना भारतीय व पाश्चात्त्य साहित्यात काय काय सुरू आहे याची नेमकी माहिती असायची. समजा साहित्यासंदर्भातील एखादी गोष्ट आपल्या नजरेतून सुटली तर माहितगाराकडून ते नेमकी माहिती घेणार व स्वत:ला अद्ययावत ठेवणार. हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचं महत्त्वाचं वैशिष्ट्य होतं! १४ एप्रिलला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंतीनिमित्त घोषणा झालेल्या आणि १ मे २०२० रोजी प्रसिद्ध झालेल्या मुंबई विद्यापीठाच्या मानव्यविद्या शाखेच्या 'संभाषण' या ऑनलाईन जर्नलविषयी त्यांना आस्था होती. ते संपादक मंडळातील सदस्यांकडून 'संभाषण'विषयी माहिती घेत होते.

२०२०च्या जानेवारी महिन्यापासून ते पाठदुखीची तक्रार करत होते. विविध डॉक्टर्स झाले, रुग्णालयं झाली, थेरपीज झाल्या, पण गुण येईना. पाठीला होत असलेल्या प्रचंड वेदना सहन करूनही ते कार्यरत होते. कोरोना काळामध्ये तर काम करणं जिकिरीचं झालं होतं. तेही काम ते विलक्षण कार्यतत्परतेने हाताळत होते. आणि एक दिवस वैद्यकीय चाचण्यांनी त्यांना कर्करोगाची बाधा झाली असं निदान केलं. हा कर्करोग शरीरभर पसरला होता. एखादी व्यक्ती ह्या रोगाच्या सपाट्याने कोसळली असती. पण त्यांनी या रोगाला हसतमुखाने स्वीकारलं, त्याच्याशी लढायला सुरुवात केली. पण अखेरीस २ जुलै २०२० रोजी मृत्यू जिंकला आणि त्यांची झुंज निकामी ठरली.

एक राजस व्यक्तिमत्त्व काळाच्या पडद्याआड गेलं. मृत्यू त्यांना आमच्यातून हिरावून घेऊन गेला, पण आमच्या मनातील त्यांच्या आठवणी तर हिरावून नेऊ शकणार नाही!

संभाषण परिवाराची डॉ. अजय देशमुख यांना विनम्र आदरांजली.

डॉ. अजय देशमुख : मुंबई विद्यापीठाचे संकटमोचक

प्रोफेसर सुहास पेडणेकर

कुलगुरू, मुंबई विद्यापीठ

डॉ. अजय देशमुख यांचा आणि माझा संबंध त्यांनी कुलसचिव पदाचा पदभार स्वीकारल्यापासून साधारणपणे १७ महिनेच आला आणि तो तेवढाच असावा अशी नियतीची इच्छा असावी. अमरावती शहर आणि संत गाडगे महाराज अमरावती विद्यापीठ ही त्यांची सर्वार्थाने कर्मभूमी असली, तरी त्यांनी मुंबई विद्यापीठात रुजू झाल्यापासून या विद्यापीठासाठी सर्वार्थाने वाहून घेतले होते. या दीडेक वर्षात त्यांनी त्यांच्या कार्यालयीन गुणवत्तेवर आणि वैयक्तिक स्नेहातून विद्यापीठाच्या प्राधिकरणास आपलेसे केले होते. अतिशय क्लिष्ट असणारे काम जे होईल की नाही याची शंका मला असतानादेखील ते आपल्या आत्मविश्वासाच्या बळावर ‘काम होईल’ असे आश्वासक उत्तर देत असत. आणि बऱ्याचदा त्यांनी अशा या कार्यालयीन कामांची पूर्तता करून आपल्या प्रशासन कौशल्याची चुणूक दाखविली. मुळात साहित्याचे विद्यार्थी आणि अभ्यासक असल्याने विद्यापीठाचा कार्यालयीन पत्रव्यवहार तयार करताना भाषा कोणतीही असो, इंग्रजी वा मराठी, कमी आणि अचूक शब्दांचा चपखल वापर करण्याची त्यांची हातोटी खरेच वाखाणण्यासारखी होती.

अनेकदा डॉ. अजय देशमुख हे विद्यापीठासाठी संकटमोचक म्हणून सिद्ध झाले. राजभवनातील एका पुस्तक प्रकाशनाच्या कार्यक्रमात मान्यवरांनी इंग्रजी व मराठी आणि थोड्या प्रमाणात हिंदी भाषेत आपापले मनोगत व्यक्त केले होते. मात्र सन्मानीय मा. कुलपती यांनी आपल्या छोटेखानी भाषणात या सर्व प्राकृत भाषांची जननी असणाऱ्या संस्कृत भाषेचा लोकांना विसर पडत चालला आहे अशी खंत व्यक्त केली. समोरील श्रोत्यांनादेखील या गोष्टीची जाणीव झाली आणि वातावरण थोडेसे गंभीर झाले. प्रसंगावधानाचे औचित्य साधून कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन करणाऱ्या डॉ. देशमुख यांनी दुसऱ्याच क्षणी संस्कृतमधील सुभाषितांचा उल्लेख करून पुढील संभाषण संस्कृतमध्ये सुरू करून सर्वांनाच सुखद धक्का दिला. अलीकडच्या काळात त्यांनी स्वतःच्या आरोग्याची तमा न बाळगता दिवस-रात्र मुंबई विद्यापीठासाठी स्वतःला झोकून दिले

होते. त्यांची मुंबई विद्यापीठाप्रती असलेली ही कार्यनिष्ठा व कर्तव्यतत्परता, विद्यापीठाला 'आपलं' म्हणून सर्वार्थाने वाहून घेण्याची भावना विद्यापीठातील कर्मचारी वर्ग आणि अधिकारी यांच्यासाठी नेहमीच प्रेरणादायक असणार आहे. अशी ही व्यक्ती अकस्मात आपल्यातून शरीररूपाने निघून गेली असली तरी मनाने ती आमच्याबरोबरच आहे. त्यांच्या आत्म्यास शांती लाभो, हीच माझी श्रद्धांजली!

डॉ. अजय देशमुख : एक विश्वसनीय मित्र

प्रोफेसर मुरलीधर चांदेकर
कुलगुरू, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ
अमरावती

अजय देशमुख यांच्याबद्दलच्या भावना श्रद्धांजलीच्या रूपाने व्यक्त कराव्या लागतील असं कधी वाटलंच नव्हतं. मी 'कुलगुरू' म्हणून संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठात रुजू झालो तेव्हाच खऱ्या अर्थाने सरांची प्रथम भेट झाली. ते विद्यापीठाचे कुलसचिव असले तरी त्यापेक्षा मला त्यांचा मित्र म्हणून आधार जास्त वाटत असे. माझ्या खाजगी कामातसुद्धा मला सरांचाच आधार वाटायचा. हक्काचे माणूस म्हणून जातीने एखाद्याची काळजी नुसती करण्याचा नाही तर घेण्याचा मूळ स्वभाव त्यांच्यात पाहायला मिळायचा. प्रशासनात शासनापेक्षा 'प्र' म्हणजे माणूस महत्त्वाचा असतो हे, त्यांचे मत होते. विद्यार्थी, पालक आणि अधिकारी या साऱ्यांसोबत त्यांचे असणारे आत्मीयतेचे संबंध मला खूपदा पाहायला मिळाले. "काळजी करू नका, तुम्ही जा मी बघून घेईल," असा आधार देणारा माणूस आपलासा वाटायचा आणि अशा माणसाचं अचानक अगदी मृत्यूचं वय नसताना आपल्यातून निघून जाणं म्हणजे अनेकांचा आधार गेल्यासारखं झालं आहे.

प्रशासनात जुन्या संदर्भांच्या आधारेच तुम्हाला पुढे जावे लागते. त्यावेळी विश्वासाच्या माणसाची गरज असते आणि ती असली की आपण निश्चिंतपणे कार्य करू शकतो. आज मी माझ्या विश्वसनीय मित्राला गमावून बसलो आहे याची जाणीव प्रकर्षाने होते आहे. मित्र म्हणूनच त्यांनी मला मुंबई विद्यापीठात जाण्यासंबंधी विचारले होते. माझा विश्वासाचा माणूस जाणार होता पण त्यांची क्षमता व त्यांचं करिअर हे महत्त्वाचं वाटलं म्हणून मी त्यांना अर्ज करण्याची परवानगी दिली. परंतु नियतीने मात्र त्यांना त्यांचं कौशल्य व क्षमता सिद्ध करण्यापूर्वीच आमच्यापासून हिरावून नेलं. देशमुखसरांच्या दुःखद निधनाने मुंबई विद्यापीठानेच नव्हे तर शिक्षणक्षेत्रानेसुद्धा एक उत्तम प्रशासक गमावला आहे. एकीकडे मुलगा मुंबईला आहे म्हणून त्याच्यासोबत राहता येईल ह्याचा आनंद व दुसरीकडे वडिलांचे आजारपण याची चिंता त्यांना सतत होती.

प्रेम आणि काळजी या दोघांचाही समन्वय साधणारं हे व्यक्तिमत्त्व होतं. वडिलांचं दुःखद निधन झालं तेव्हापासूनच ते फार अस्वस्थ होते. त्यांच्या आईवडिलांनी फार गरीब परिस्थितीत त्यांना वाढवलं होतं. त्या गरिबीची जाणीव ठेवून ते जगले. विद्यापीठात आम्ही बरेच सामाजिक प्रकल्प राबवतो, त्यातील काही सामाजिक प्रकल्पांना भेटी देणं हा आमचा नेहमीचा भाग असायचा. त्या दरम्यान दुसऱ्यांची दुर्दैवी परिस्थिती बघून डोळ्यांत अनावर झालेले अश्रू सांभाळून संबंधितांना आर्थिक मदतसुद्धा कर्तव्याच्या भावनेने करणारे अजय देशमुख मी बघितले. देशमुखसरांच जाणं म्हणजे आईवडिलांना आधार वाटणारा मुलगा, विद्यार्थीप्रिय शिक्षक, सक्षम प्रशासक, कर्तव्याची जाण ठेवणारा हळव्या मनाचा माणूस आपल्यातून आकस्मिक निघून जाणं आहे. देशमुख सर आपल्यात नाहीत, हे अजूनही मन स्वीकारत नाही. पण नियतीपुढे कुणाचं चालत नाही हेच खरं! अगदी आयुष्याच्या मध्यावर व उमेदीच्या काळात त्यांचं आमच्यातून असं एकदम निघून जाणं हे मनाला असह्य वेदना देणारं आहे. माझ्या या मित्राला मनःपूर्वक श्रद्धांजली अर्पण करून त्याच्या आत्म्यास ईश्वर शांती प्रदान करो हीच प्रार्थना!

Heartfelt Condolences

Prof. Ravindra Kulkarni
Pro Vice Chancellor
University of Mumbai

I lost my friend Principal Ajay Deshmukh, Registrar of our University of Mumbai on 2ndJuly. It was a terrible shock that all of a sudden, he was diagnosed for cancer in the last month. He fought till his last breath, with a positive frame of mind, against cancer. Even in this stage, he was thinking only for the progress of the University.

He had great administrative capability and efficiency which he utilized for resolving many long pending issues of the University. His mastery of University Act both 2016 and 1994 was truly commendable. His in-depth knowledge of GRs, Acts, Ordinances, Regulations and Statutes permitted the University to maintain a critical and focussed approach in running regular administration and devising future projections. As a Secretary of Management Council, Academic Council and Senate, his calm, unperturbed and tolerant style of management of meetings was really remarkable. Even under tough and stormy circumstances, he was able to handle the situation with due care, patience and sensitivity. His constructive approach facilitated solving many complicated matters in amicable and legally acceptable manner.

His spiritual mindset, soft spoken nature and pleasant personality made him acceptable and friendly to people from diverse fields and backgrounds. I used to relish deliberating various topics with him. His mastery of Marathi, English, Hindi and Sanskrit was remarkable which made our discussions really enjoyable. Such a friendly person who was very energetic and enthusiastic has left for the heavenly abode very early. His untimely sad demise is a great loss to me as well as to the University. I extend my deepest condolences and pray to the Almighty to bless his soul with the ultimate peace. May god give strength to his family to bear this grief. OM SHANTI!!!

To the Dear Departed

Mr. Deepak Mukadam
Hon Chancellor's Nominee
Management Council
University of Mumbai

Dr Ajay Deshmukh: a simple teacher from the Amravati district of Maharashtra lands in Mumbai to shoulder a huge responsibility - Registrar of University of Mumbai.

Like any human being dreaming of scaling higher in life, Dr Deshmukh rightly climbed the ladder reaching a top position in his illustrious academic career.

Despite there being initial resistance from many quarters regarding his appointment, the resistance soon turned into co-operation when he took charge and took everybody in confidence.

Dr Deshmukh and I had our differences of opinion in many vital matters regarding the functioning of administration. He always put forth his point of view with utmost conviction, hence convincing me about the rightness of his ways of dealing with situations. He was true to his work and worked tirelessly for the welfare and benefit of MU, something that I most admired about him.

I still remember him doffing his Registrar's hat and interacting with everyone post the office hours, despite the heated debates and discussions in the meetings.

Informally, he used to address me as 'His Excellency' and always sought my help and support. He unhesitatingly approached me for guidance and valued my suggestions.

The passing away of a jovial person and a thorough gentleman by heart, Dr Ajay Deshmukh, still makes me question destiny's ruthless means.

I PAY HOMAGE TO HIM & ALSO PRAY TO ALMIGHTY TO EXTEND COURAGE AND SUPPORT TO HIS FAMILY IN THIS HOUR OF GRIEF.

OM SHANTI SHANTI SHANTI.

Homage

Dr. B. N. Jagatap
Professor
Department of Physics,
Indian Institute of Technology, Mumbai

It is with great sadness that I pen these words of obituary for Dr. Ajay Deshmukh, the distinguished Registrar of the University of Mumbai.

Dr. Deshmukh was a man who always gave and he gave much to his work for the University of Mumbai. He gave energy, commitment and inspiration to all who came in his contact. He was an esteemed colleague and a valuable friend for us in the management council; he was a good boss to the people under his command; and he was extremely concerned with the needs and problems of the university community. In the very short period of his tenure, he left an indelible mark on the University of Mumbai.

At the personal level, I knew Dr. Deshmukh since 2017. He was a multifaceted personality. During my visits to Amaravati University, I had witnessed his administrative acumen, passion for work and an eye for detail. At Mumbai University, he was deeply concerned with the improvement of administration and its delivery. I had the privilege of sitting next to him in the meetings of the management council and watching his tactful handling of proceedings. He had a style of his own for conducting meetings, and his opening and closing remarks underscored his mastery over English and Marathi. He was respectful to all and he had an unmatched quality of keeping cool in the middle of heated discussions. He was a quick-witted person. All of us remember his spontaneous recitation of a Sanskrit verse at Raj Bhawan during the release of our book, 'Reengineering Higher Education in Maharashtra', at the auspicious hands of Hon'ble Chancellor.

Dr. Deshmukh died young and in his death he underlined the ancient saying, 'Old go to death whereas death comes to the young'. His untimely death is an irreparable loss to his family, friends, all of us and the University of Mumbai.

I pray to the Almighty to give strength to his family members, colleagues and his innumerable friends to bear with this irreparable loss. May his soul rest in peace.

सहृदयी मित्र व कुशल प्रशासक

डॉ. विनोद पाटील
संचालक
परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ व
प्रभारी कुलसचिव, मुंबई विद्यापीठ

माझे सहृदयी मित्र आणि विद्यापीठ प्रशासनातील माझे सहकारी डॉ. अजय देशमुख यांची अकाली एक्झिट मनाला चटका लावून जाणारी आहे. मुंबई विद्यापीठ प्रशासनाच्या सेवेत आम्ही दोघे एकत्र रुजू झालो. डॉ. अजय देशमुख यांनी २४ जानेवारी २०१९ रोजी मुंबई विद्यापीठाच्या कुलसचिव पदाचा पदभार स्वीकारला होता. तर मी एका आठवड्यापूर्वी.

विद्यापीठातील संवैधानिक पदावर काम करताना त्या पदाची गरिमा, त्यासाठी लागणारे कौशल्य, सचोटी, चारित्र्य, विनय अशा सर्व गुणांनी संपन्न व्यक्तिमत्त्व म्हणून त्यांची ओळख. त्यांनी अल्पावधीतच अनेकांची मने जिंकली. त्यांच्याकडे येणाऱ्या प्रत्येकाशी त्यांनी अगदी सहृदयाचे नाते जोपासले होते. मराठीसह इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व, ओघवती भाषाशैली, चौफेर वाचनाचा व्यासंग आणि बालपणापासून लाभलेल्या संस्कारांमुळे त्यांनी अनेकांमध्ये आपुलकी निर्माण केली होती.

विद्यापीठ प्रशासनाचा पूर्वाश्रमीचा अनुभव, अंगभूत असलेली कर्तव्यनिष्ठा या बळावर त्यांनी अल्पावधीतच प्रशासनिक आलेखात मोलाची भूमिका साकारली. अत्यंत कमी कालावधीत त्यांच्यासमवेत काम केल्याचा एक समृद्ध अनुभव कायम स्मरणात राहील. अशा या कुशल प्रशासकाच्या अकाली निधनामुळे विद्यापीठाचे अपरिमित नुकसान झाले आहे.

डॉ. अजय देशमुख : उमदे व्यक्तिमत्त्व

प्राचार्य डॉ. अजय भांबरे
अधिष्ठाता
वाणिज्य व व्यवस्थापन
मुंबई विद्यापीठ

डॉ. अजय देशमुख! एक उमदे व्यक्तिमत्त्व! त्यांच्या देखण्या व प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाने आकर्षित झालेल्या अनेकांपैकी मी एक होतो. मी सरांना पाच ते सहा वर्षांपासून ओळखत होतो. पण त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा खरा परिचय झाला तो मुंबई विद्यापीठाच्या कुलसचिव पदाचा पदभार स्वीकारल्यानंतर. दादा, ताई, माउली अशा शब्दांनी संबोधित करून ते समोरच्या व्यक्तीला आपलेसे करून टाकत. मी त्यांना कधी चिडूनच काय पण मोठ्याने बोलतानाही पाहिले नाही. सर्वच भाषांवर उत्तम प्रभुत्व असणारे एक उत्तम अभ्यासक होते. विद्यापीठ कायद्यातील एक एक कलम त्यांना तोंडपाठ होते. प्रत्येक काम मनापासून करणारे देशमुख सर शिस्तप्रिय होते. त्यांच्या शेवटच्या दिवसांत पण ते विद्यापीठाच्या कामकाजाबद्दलच बोलत होते. ते गेले त्या दिवशी सकाळी मी त्यांना भेटायला गेलो, तेव्हाही ते हेच म्हणाले, ‘चला विद्यापीठात जाऊ या.’ सर्वांचे आवडते देशमुख सर आपल्यात नाहीत यावर आजही विश्वास बसत नाही. ईश्वर त्यांच्या आत्म्यास शांती देवो हीच ईश्वरचरणी प्रार्थना!

Forever in Our Memories

Dr. Anuradha Majumdar
Dean, Science and Technology
University of Mumbai

My association with Dr. Ajay Deshmukh started when I joined the University in November last year. Being the Registrar, he was involved in most statutory bodies and key University activities. He was a good orator and well versed with the University statutes and procedures. He always displayed a pleasant disposition even while handling complicated situations in professional life. Since he was from Amravati and I am from Nagpur, we shared a common bond for Vidarbha and our cities and often discussed about it. His sudden demise was shocking and sad for me and all others who knew him. It is difficult to comprehend that he is no more. It is a great loss for the University where Dr. Deshmukh was well entrenched in the role of Registrar and rendering his responsibilities optimally.

My heartfelt condolence to his bereaved family. Om Shanti!

Heartfelt Condolences

Dr. Rashmi M. Oza
Dean 'Interdisciplinary Studies' and Professor
Department of Law, University of Mumbai

Late Dr. Ajay Deshmukh, Former Registrar, University of Mumbai was a great soul and will be remembered for his immense contribution to the University of Mumbai, though for a short period of time. He was conscientious, hardworking and devoted to his duties, impressing all with his humility and cooperation in helping each one of us. His work and behaviour reflected his sense of humanism and determination

to redress any grievances in the University. He has rendered yeomen service to the University with fearlessness and courage of conviction. His life shall continue to remain an inspiration to all who have worked closely with him.

डॉ. अजय देशमुख : एक अभ्यासू व्यक्तिमत्त्व

प्रा. राजेश खरात

अधिष्ठाता, मानव्यविद्या शाखा

डॉ. अजय देशमुख म्हणजे स्फूर्तिदायी, हसतमुख आणि समोरच्या व्यक्तीशी आनंदाने संवाद साधून आपलंसं करणारी व्यक्ती. त्यांचे आणि माझे कार्यालय आजूबाजूलाच असल्याने अनेकदा सकाळचा चहा त्यांच्यासोबत होत असे आणि नंतरच आम्ही आमच्या कार्यालयीन कामकाजाला सुरुवात करत असू. प्राधिकरणाच्या अनेक समितींच्या बैठकीत मी त्यांच्या शेजारीच बसत असे, किंवा ते मला त्यांच्याजवळ बसवून घेत. 'आता ते तेथे नसणार आहेत, कुठेच नसणार आहेत', ही कल्पनाच असह्य आणि अस्वस्थ करणारी आहे. त्यांच्यासोबत काम करण्याचा काळ पाच-सहा महिन्यांचा असला तरी त्यांच्या कार्यशैलीची छाप कोणालाही निश्चितच संमोहित करण्यासारखीच होती. 'कोणालाही दुखवायचे नाही मग तो वरिष्ठ असो की कनिष्ठ', हे नम्रतेचे तत्त्व स्वीकारल्यामुळे त्यांनी अनेकांचे आघात स्वतःच्या अंगावर घेतले होते. आणीबाणीचे प्रसंग निभावून नेण्याचा त्यांचा हा समंजसपणा आज अनेकांना आत्मपरीक्षण करण्यास भाग पाडत असणार यावर दुमत नाही.

डॉ. देशमुखांच्या अभ्यासू वृत्तीमुळे कोणत्याही विषयावर आणि कधीही त्यांच्याकडे समर्पक उत्तर असे. हजरजबाबीपणा आणि विनोदबुद्धी हे त्यांचे अंगभूत गुण. या गुणांमुळेच प्रशासनातील अनेक गुंतागुंतीच्या प्रश्नांना लीलया पूर्णविराम मिळे आणि त्यांच्या अवतीभवतीचे वातावरण

सतत खेळीमेळीचे असे. पेशाने हाडाचा शिक्षक असल्याने त्यांची ओढ नेहमी अभ्यासाकडे असे. नव्या संकल्पना आणि साहित्यांवर चर्चा करण्यात ते रमून जात हे अनेकांनी अनुभवले असणार! त्यासाठी त्यांनी मुंबई विद्यापीठाच्या औपचारिक तरतुदी पूर्ण करून इंग्रजी साहित्य विषयाकरिता पीएच.डी.चे मार्गदर्शक म्हणून मान्यतादेखील मिळवली होती. येत्या वर्षात विद्यार्थ्यांना कोणत्या विषयावर मार्गदर्शन करायचे याची एक यादीच त्यांच्याकडे तयार होती. कुलसचिव म्हणून कार्यरत असताना प्रशासनाबरोबर विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक योगदान करण्याची त्यांची ही दूरदृष्टी खरोखरच प्राध्यापक वर्गासाठी प्रेरणादायी असेल. त्यांच्या या शैक्षणिक दूरदृष्टीची दखल विद्यार्थीमित्र आणि तरुण प्राध्यापकांनी घेतली तर डॉ. अजय देशमुख यांच्यासाठी हीच खरी आदरांजली असेल.

डॉ. श्री. अजय देशमुख यांना श्रद्धांजली

प्राचार्या डॉ. सुचित्रा नाईक
सह अधिष्ठाता
मानव्यविद्या शाखा, मुंबई विद्यापीठ

श्री. अजय देशमुख, कुलसचिव मुंबई विद्यापीठ यांच्या नावापुढे कधी दिवंगत हा शब्द लावावा लागेल असे स्वप्नातही वाटले नव्हते. पण मानवी जीवन हे अशाच अघटितांनी भरलेले असते. देशमुखांच्या अकाली मृत्यूने कोव्हिड काळात ह्याच सत्याचा पुनः प्रत्यय आला. दिवंगत श्री. अजय देशमुख सरांच्या शोकसभेत सर्व मंडळींना ते कायम सुहृद वाटत असल्याचे जाणवले. व्यवस्थेमध्ये / सरंचनांमध्ये मनःपूत काम करताना माणसे अनेकदा शुष्क, यंत्रवत होतात पण देशमुख सरांनी कुलसचिव पदापर्यंत पोहोचताना व नंतरही त्यांच्यातील मानवी संवेदना, ऋजुता जपून ठेवली, हे निश्चित वंदनीय आहे.

सरांच्या प्रशासकीयदृष्ट्या कठीण असणाऱ्या एखाद्या प्रसंगाची मी साक्षीदारही ठरले. पण त्या

कठीण प्रसंगीही त्यांचे मनोधैर्य टिकून होते. माननीय प्र-कुलगुरू डॉ. रविंद्र कुलकर्णी सरांनी उल्लेख केल्यानुसार देशमुख सरांच्या पारमार्थिक अनुसंधानातून त्यांना असे अनेक प्रसंग पचविण्याचे बळ मिळाले असावे, असे वाटते. विद्यापीठासारख्या महत्त्वाच्या व्यवस्थेमध्ये काम करत असताना देशमुख सरांची संवेदनशीलता, ऋजुता व दृढ मनोधैर्य हे गुण आपणा सर्वांसाठी वस्तुपाठ आहेत व ते आत्मसात करत राहणे, हीच दिवंगत श्री. अजय देशमुखांना खरी श्रद्धांजली आहे असे मला वाटते.

II ओम शांती शांती शांती II

डॉ. अजय देशमुख : एक भावनिक नातं

डॉ. सुप्रिया कारंडे
सिनेट सदस्य, मुंबई विद्यापीठ
युवा सेना पदाधिकारी, मुंबई

“अगं ताई कधी आलीस? अगं ताई ये. बस माझ्या केबिनमध्ये.” इतक्या प्रेमाने ह्या विद्यापीठात कोणीच कधी हाक मारली नाही. अगदी हक्काच्या घरी आल्यासारखे वाटायचे. ही ‘हाक’ आज मला ऐकू येत नाही. आंबेडकरभवन अगदी सुनं सुनं वाटतंय.

“अजय देशमुख सर” आपल्या मुंबई विद्यापाठीचे रजिस्ट्रार! अगदी कमी कारकिर्द होती त्यांची. मात्र मनाला रूखरूख आणि कायमस्वरूपी कोरल्या गेलेल्या आठवणी ठेवून गेले. अत्यंत प्रेमळ, लाघवी आणि बोलक्या स्वभावाचा हा माणूस तितकाच रुबाबदार आणि कर्तव्यदक्ष असायचा. त्यांनी कधीही त्यांच्या पदाचा टेंभा मिरवला नाही की कधी कुणाचा अपमान केल्याचा माझ्यातरी ऐकण्यात नाही. हे एक ‘जिंदादिल’ व्यक्तिमत्त्व होतं. सरांना कधीही आणि कुठल्याही वेळेस फोन करा ते नेहमी फोन उचलून समोरच्या व्यक्तीचे शंकानिरसन करायचे.

एक सिनेट सदस्य म्हणून आम्ही त्यांना सतत काही ना काही समस्या सांगायचो पण तेही ह्या समस्या कधीही न टाळता, न चिडता आनंदाने सोडवायचे. असा रजिस्ट्रार होणे नाही.

मी असंख्य लोकांना त्यांच्याशी भांडताना, त्यांच्यावर वेगवेगळे आरोप करताना पाहिले आहे. पण सरांनी हा राग मनात ठेवून तसे वर्तन करताना किंवा मानापमानाचे नाटक करताना पाहिले नाही.

सरांबद्दल काय लिहू आणि किती लिहू! विद्यापीठातील आमचा एक हक्काचा माणूस गेला. आमचे भावनिक नातं जपणारे एक जिंदादिल व्यक्तिमत्त्व गेले. हे नुकसान विद्यापीठ भरून काढू शकेल का?

सरांना भावपूर्ण आदरांजली!

Reminiscences

Dr Smita Shukla
Hon. Director ICSSR-WRC & Professor
Alkesh Dinesh Mody Institute for Financial and Management Studies
University of Mumbai

One thing about Dr. Deshmukh that always stood out was his cool disposition and his ability to connect and respect everyone he met. It used to be almost impossible to leave his room without buckling down to his persuasive request to call for tea. This he used to do in spite of his hectic schedule. He always, smilingly, offered solutions to whatever problem he was approached with. I last interacted with him in the month of May for a signature. He quickly called for the document to his home for the needful. He truly served the University till the last breath. His going away so soon still pinches like a personal loss!

I pray for him and for strength to his family.

Deepest Condolences from UMASA

Mr. Anil R. Bankar
President UMASA & Associate Professor IDOL
University of Mumbai

We are deeply sorry about the loss of our Registrar, Dr. Ajay Deshmukh. We still are not able to reconcile with the sudden passing away of Dr. Ajay Deshmukh sir due to cancer, it is very unfortunate and shocking for all of us. None of us expected or predicted that he will take our leave so early.

I had been in touch with him from the last one and half years, from the day when he joined the University of Mumbai as the Registrar. Initially we were not in touch so frequently but slowly and gradually we met several times regarding the issues of teachers and official meetings.

Since we understood each other's nature, we became friends. He was a thorough gentleman, good academician, administrator, orator and a good human being.

Within a short period of time he became familiar with the teaching and non-teaching staff of the University of Mumbai and the affiliated colleges and officers as well.

Dr. Ajay Deshmukh tendered a lot of help to UMASA in terms of our various demands and he always tried to resolve the problems at his level best. UMASA got an independent office during his tenure. We also resolved some complicated cases at Govt. level with his kind support.

University of Mumbai has lost a good human being and good administrator. Because of his soft skills and friendly behaviour and positive attitude UMASA will always remember him.

We offer our deepest Condolence and also pray to the almighty to give strength to his family members to endure this great pain. May the departed soul rest in peace.

Obituary to the Man Of Letters

Dr. Sudhir Nikam
Chairperson
Board of Studies in English
University of Mumbai

There are very few people who have the potential and charisma to truly touch and make a difference to the lives of millions of people. One such kind hearted individual was Dr. Ajay Deshmukh, Registrar, University of Mumbai who had won many academic battles along with bravely fighting with cancer. He left for his heavenly abode on July 2, 2020.

I feel it an acute loss for the University and also a great personal loss to me, as he was a teacher of English and had great affinity for the subject. Apart from being a doctorate in English to recently being recognized as the PhD research supervisor of this University, his academic endeavours continued till the end. He was known as a skilled administrator for his decision-making capacity as well as his zest to stay connected to everyone from students, teachers to members of the various bodies of the University. His evergreen personality attracted attention and made him friendly to all of us in a very short time span. I had the opportunity to meet him and feel the warmth he had as an individual and his presence of mind as an administrator.

1st April, 2020, during the Academic Council held online, was the last time we met. Though it was a virtual meeting, his joyful tone set the ball rolling. He was versatile in handling personal relations as well as a true registrar in the real sense of the word as he maintained and hit the cord while balancing the issues and tackling items on the agenda with utmost sincerity.

The pandemic has created a havoc in the lives of many and Dr. Ajay Deshmukh took eager initiative from starting the community kitchen in the Kalina campus, to resolving issues of students and helping all of us even personally.

I pray for his eternal peace to the almighty. May God give courage to his family to bear the irreparable loss.

In Memoriam

Dr. Rajeshri Varhadi
Professor and Head
Department of Law, University of Mumbai

We express our deep condolences for the sad demise of Dr. Ajay Deshmukh, Former Registrar, University of Mumbai.

Deshmukh sir worked wholeheartedly for the growth of the University of Mumbai. His dedicated and excellent administrative work will remain embedded in our memory forever. He was a great and generous human being. He was very cordial and cooperative in providing timely administrative guidance and necessary assistance towards teaching and non-teaching staff of the University of Mumbai.

Dr Ajay Deshmukh sir will remain forever in our memory for his integrated service. May God give his family members peace and strength.

Reminiscing ...

Dr. Karunashankar Upadhyay
Professor and Head
Department of Hindi, Mumbai University

Dr. Ajay Deshmukh was a very polite and helpful person. As a competent Registrar he has done a lot for our university. He never expressed his internal sorrow. He was always working overtime. We once invited the Hon'ble Governor of Maharashtra on the occasion of World Hindi Day to our University. At that time, the Hon'ble Vice Chancellor and Pro Vice Chancellor were at the Ratnagiri Center. Just a day before, the Governor's office had informed that Hon'ble Governor wanted rest for

2 hours at the University guest house, as he had another program that day at Santacruz West. At that time V.V.I.P room of C.E.B.S Guest House was not available, and the condition of I.C.S.S.R Guest House was not good. So, I approached Dr. Ajay Deshmukh Sir, and he immediately directed me to the concerned section of the University to prepare the V.V.I.P Guest Room at I.C.S.S.R urgently, the work for which extended through the night. He himself was there with me up to 10 p.m. And by the next morning the room was well decorated. So due to his dedication in his personal capacity, Hon'ble Governor took rest and was available all the time with us. This was his gesture.

Our university has lost a good administrator, a prolific and capable person. I request almighty God to grant him peace.

हसतमुख - कुशल प्रशासक

सौ. संजना सावंत
साहाय्यक कुलसचिव
कार्यकारिणी प्राधिकरण विभाग

अशी पाखरे येती आणिक स्मृती ठेवूनी जाती...

डॉ. अजय देशमुख २४ जानेवारी २०१९ मध्ये विद्यापीठ सेवेत कुलसचिव म्हणून रुजू झाले. दिनांक २ जुलै २०२० रोजी कर्करोगाच्या आजाराने त्यांचे निधन झाल्याची बातमी समजली आणि धक्काच बसला. मन कासावीस झाले.

स्वादुपिंडाच्या कर्करोगाने गंभीररित्या ग्रस्त असतानासुद्धा ते विद्यापीठाची सेवा करत होते. काम करत असताना सर सांगायचे की, आज काम लवकर घेऊन या; मला डॉक्टरांकडे जायचे आहे. कामाच्या धावपळीत बऱ्याच वेळा त्यांची डॉक्टरांची भेट रद्द व्हायची. हे एवढे गंभीर असेल ह्याची जाणीव आम्हाला कधीही झाली नाही.

मला ते कायम संजना म्हणून हाक मारायचे. सुरुवातीच्या काळात त्यांच्या भाषेत अमरावतीची झाक दिसायची ज्यात खूप गोडवा जाणवायचा. सरांबरोबर काम करताना नेहमीच उत्साही व आनंदी वाटायचे. काम व नियमांच्या बाबतीत कुठेही सवलत नसायची. नियमांचे पालन काटेकोरपणे व्हावे यावर त्यांचा कटाक्ष असायचा. मग कोणीही कितीही जवळचा असू देत. आर.टी.आय प्रकरणांमध्ये निर्णय देताना ते पूर्ण न्यायानेच द्यायचे. त्यांचा माझ्यावर पूर्ण विश्वास असायचा. प्राधिकरण बैठकींचे कामकाज हे बऱ्याच वेळा तातडीचे असायचे, अशा वेळी रात्री उशिरापर्यंत आमचा विभाग काम करत असे. कोणत्याही वेळेत त्यांचे मार्गदर्शन मागितले तरी त्यांनी कधीच हरकत घेतली नाही. वेळप्रसंगी ते स्वत:ही थांबायचे. काही चुका झाल्या तर ते सांभाळून घेत असत. कठीण काळात त्यांनी मला समजूनही घेतले. व्यवस्थापन परिषदेच्या बैठकीत ते स्वत:चा तोल जराही ढळू न देता तितक्याच शांततेने सर्व प्रश्नांची उत्तरे देत. एकाच वेळी ते असंख्य पातळ्यांवर सहज काम करत. विद्यापीठाचे बरेच प्रश्न मार्गी लावायचा त्यांनी प्रयत्न केला. मीही त्यांच्याकडून बऱ्याच गोष्टी शिकले.

आमच्या काही चुकांमुळे त्यांना काही त्रास झाला असेल तर त्याबद्दल त्यांची माफी मागून भावपूर्ण आदरांजली वाहते.

प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व व चांगले संवादक

श्रीमती विद्या शिंदे
स्वीय साहाय्यक
कुलसचिवांचे कार्यालय
मुंबई विद्यापीठ

मुंबई विद्यापीठाचे कुलसचिव डॉ. अजय देशमुख सर बुद्धिमान तसेच शांत स्वभावाचे होते. ते एक उत्तम शिक्षक असल्यामुळे त्यांचे इंग्रजी, मराठी, हिंदी आणि संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व होते. ते कोणत्याही विषयावर आपले मत मांडू शकत असल्याने ते चांगले वक्ते म्हणूनही त्यांची ओळख होती. प्रशासन कसे असावे तसेच पत्राचा मसुदा मोजक्या शब्दात कसा तयार करायचा आणि आपले म्हणणे कसे मांडायचे हे आम्ही त्यांच्याकडून शिकलो.

समोरच्या व्यक्तीवर नकळत आपला प्रभाव पाडून त्या व्यक्तीला आपलेसे करून घ्यायचे ही सरांची हातोटी होती. त्यांच्याकडे कुठल्याही स्तरातील व्यक्ती कोणतीही शंका किंवा प्रश्न घेऊन गेले तरी त्याचं उत्तर सरांकडे हमखास मिळायचं. सरांकडे येणारी व्यक्ती कितीही रागात असली तरी सरांना पाहिले की तिला प्रसन्न वाटायचे आणि त्या व्यक्तीचा राग शांत व्हायचा. प्रशासनाकडे वेगवेगळ्या संघटना आणि असोसिएशनची लोकं वेगवेगळ्या कामासाठी येत असत पण कुलसचिव म्हणून सरांनी त्यांच्यात आणि प्रशासनामध्ये नेहमीच एक चांगला संवाद साधला होता.

सर, फक्त दीडच वर्ष आमच्यामध्ये होते पण त्यांनी आम्हा सर्वांना जीव लावला होता व सगळ्यांना आपलेसे करून घेतले होते. विद्यापीठ प्रशासनातली ही पोकळी कधीही न भरता येण्याजोगी आहे.

सरांना भावपूर्ण श्रद्धांजली.

देशमुख साहेब म्हणजे दिलदार व्यक्तिमत्त्व!

श्री. अविनाश बा. ठाकरे

माजी अभियंता

मुंबई विद्यापीठ

वर्षभराच्या सहवासात मला ओळख पटलेले स्व. देशमुख साहेब म्हणजे प्रत्येक कामाची घाई. जी त्यांनी आपल्या जीवनप्रवासातसुद्धा केल्याची पाहावयास मिळते. संवाद साधताना आवाजातील कठोरतेचा विपरीत परिणाम स्वत:च्या हृदयावर होऊ दिला नाही. पक्का वऱ्हाडी. पाहुण्यांचं आदरातिथ्य करताना कोणतीही काटकसर नाही. वेळप्रसंगी कर्ज काढून कार्य निभावून नेणारा. अशा माझ्या प्रेमळ, दिलदार भावास भावपूर्ण श्रद्धांजली!

Editorial Note

Philosophical reflections on death have never seemed more relevant than at present. Prima facie, Plato's reason for facing death courageously does seem consoling: the degeneration of the corporeal body releases the soul to eternally perform its function of thought with greater vitality (Plato 1987, 86-89). Plato cautions against fearing death, since immortal life is in store. He equates the soul with being alive, while the body (which does not matter) alone disintegrates. Death is welcomed in the interest of an eternal soul. Hence, "...those who really apply themselves in the right way to philosophy are directly and of their own accord preparing themselves for dying and death" (1987, 46).

However, there are no metaphysical guarantees for a life in the aftermath of death. The Epicurean approach to death, as an inevitable annihilation, provides an alternative perspective. For

Epicurus, the fears of life can be overcome by understanding the nature of gods as special living beings who do not interfere with the world (Epicurus 83-85; Bailey 329-330). On a similar note, he upholds the true understanding of death as leading to tranquility and happiness. Thus, "...it is the same training which teaches to live well and to die well" (Epicurus, 86-87). Rather than dread death or treat it as an escape from earthly suffering (Epicurus 85; Bailey 124-127, 331-332), Epicurus regards death as "nothing" (85); it cannot be experienced during existence, and one does not exist when death occurs (85). One cannot recall death as an event in retrospect, since it is a cessation of sensation. Hence, it need not be feared, but should instead be accepted as the natural course of embodiment. Unlike Plato, Epicurus does not offer solace in immortality, since death "...does not then concern the living or the dead" (Epicurus 85). For Epicurus such a philosophical-psychological reflection on the insignificance of death is therapeutic in ridding human beings of unnecessary anxieties. One returns to the joys of living by dismissing death. However, like Plato Epicurus regards life and death as opposites excluding one another. Plato suggests the pursuit of an everlasting life as an alternative to death, while Epicurus suggests being immersed in the activities of worldly life. Nonetheless, mass disease does not allow for being comforted by either an afterlife or dissolution; the death of others is a looming presence in life and a stark reminder of what awaits. Rather than a dualism between life and death, one becomes acutely aware of how their entanglement impacts existence. This entanglement of life and death reveals how the search of meaning encompasses life, as much as, death.

At this juncture, the Stoic thinker Seneca's ruminations "On the Shortness of Life" (1997, 1-33) are germane. He interprets death as a marker of time, bound to the quality of life cultivated through human action. He engages with the widespread lament against the shortness of life endorsed even by thinkers such as Aristotle. For Seneca such bemoaning emerges from fearing the future

(1997, 25), but it also fritters away the present to forget the past. This is often due to "wasteful" (1997, 2) activities or then, as is the case with Aristotle, a quest for immortality. Seneca's statement "Of all people only those are at leisure who make time for philosophy, only those are really alive" (1997, 23) reveals that he values a reflective life. He lauds philosophy for its therapeutic power (1969, 98). But unlike Plato and Aristotle, Seneca's philosophical project does not quest for immortality.[1] It is instead founded on the "even-handed law" (Seneca 2007, 98) of death regulating humanity. Death is in store for all human beings across all age groups, while its specific form is unpredictable. But Seneca maintains that it still ensures that all human beings are "mortal in equal measure" (2007, 22). Thus, for him "No death is greater or lesser; in all cases it has the same boundary…" (Seneca 2007, 23). Such a perspective on death as closely related to life resonates with Buddhism. On the Buddhist view, compassion to all beings emerges from their being equally caught in the causal cycle of dependent origin.[2] Thus, as Nāgārjuna upholds :

Whoever sees dependent arising
Also sees suffering
And its arising
And its cessation, as well as the path (Garfield 2009, 33).

Some schools of Buddhism advocate the doctrine of rebirth as a mode of coping with change. However, engaged neo-Buddhism is firmly committed to transformative praxis on earth within the limits of finitude.[3] Buddhism has parallels with Seneca on acknowledging the meaningfulness of suffering and death, some Buddhist schools do advocate rebirth and release. Seneca paves the way for contemporary understandings of death as grounded in time and lending meaning to the process of life, such as those of Freud, Jung, Camus, Jaspers and Heidegger. These constructive approaches to death emerged in the 20th century when humanity was coping with wars and epidemics.[4] Although, in stark contrast

to these thinkers, Sartre offers an alternate view during the same period. He considers death's situational character on an Epicurean note as the loss of meaning (Sartre 1956, 680-711). But his reason for doing so is the lack of control that human freedom has over death. Thus, "Since death does not appear on the foundation of our freedom, it can only remove all meaning from life" (Sartre 1956, 689). The advent of the 21st century has revealed with greater fervor that freedom is rooted in facticity. Hence, explorations of death in Seneca's spirit become more pertinent.

Heidegger develops a constructive approach to death as having a bearing on life, without alluding to immortality à la Seneca. For Heidegger anticipating death as the possibility of "no-longer-being-able-to-be-there" (1962/2008, 281), is a boundary, oriented to a future of not being able to predict or speculate over the definite form that death would take. Unlike Sartre, for Heidegger human inability to control death does not take away freedom; for freedom is not complete sovereignty. Rather, death as a limit compels human beings to explore possibilities and spaces for creating meaning by appropriating the past by being responsible to the present. It motivates them to think through life and action in ways that are meaningful and free. The certainty of death as accompanied by the indefiniteness of what awaits is central to Heidegger's thought (1962/2008, 310). Heidegger relates such indefiniteness to the absence of a metaphysical order in the universe; thus, death is subjective in enabling human beings to acknowledge the nothingness or lack of essence in the universe. Moreover, he distinguishes the objective aspect of death, as demise or as something that happens to other people from a subjective approach to death as an "own-most, non relational possibility, which is not to be outstripped" (1962/2008, 309). Such a sense of mortality, both at the individual and cosmic level, also gives meaning to life in drawing attention to the importance of action. Death is a reminder of time, while at the same time giving a sense of individuality to human beings. The awareness of mortality

compels human beings to explore meaningful projects that are not a part of a uniform pattern. Such an existential enrichment of life through death is more primordial than the terrain of biological, social or psychological facts. According to Heidegger, the latter are rooted in the former.

Shifting to a more empirical psychological tone, the study of death or thanatology (death-lore) engages with the socio-philosophical world views underlying death to explore its meaning and the psychological prospects of coping. In the spirit of the varied philosophical discourses on death, Lewis (2018) observes its relation to fear, both imaginary and justified, as a challenge for human life. The fear of death is connected to its being objectified, following Heidegger, as an event in biological perishing or a public event, in which its possibility is concealed by the actuality of death (Heidegger 1962/2008, 297). Thus, as Freud notes, we tend to emphasize the "fortuitous causation of death - accident, disease, infection, advanced age..." (1957, 290). Death is also the demise of social life when people cease to hail, visit or relate to a person. This could lead to the stereotypical reaction of glorifying the dead. "We suspend criticism of him (sic), overlook his (sic) possible misdeeds, and think it justifiable to set out all that is most favorable to his (sic) memory in the funeral oration and upon the tombstone" (Freud 1957, 290). But it is when one makes death subjective, relates it to oneself that one overcomes the fear to engage with it in diverse constructive ways- philosophical, artistic, psychological and social among others. Heidegger notes that the "deceased" (1962/2008, 282) is not an object or an equipment, as those left behind try to be alongside the dead in mourning and ritual (282). But it is precisely through such socialized modes, rather than abject solitariness, that one learns about one's own death as a possibility. Pace Heidegger, the death of others leads to being aware of one's own finitude. Moreover, as Lewis has observed, there is much worse pain than death in the course of living, to neutralize the pain underlying fear. Hence, "When death comes for us, let it find us among the

living" (Lewis 2018). It is in this spirit that Freud proclaims, "If you want to endure life, prepare yourself for death" (1957, 300), while for Jung the inescapability of death reveals its denial to be an impediment to the very process of living. Rather than negating life, death infuses life with meaning in compelling human beings to be creative (Jung 1989, 85). Routledge's academic journal on *Death Studies*[5] aims at comprehending the pedagogies of death, dying and bereavement. An academic engagement with death could lead to moving from its denial to its constructive acceptance.[6] This in turn would lead to finding meaning in death[7]. Thus, the neglected discourse on death (especially in the Indian context) is of utmost importance as it opens up modes of grieving and healing.

Some of the contributions in this third issue of Sambhā▯a▯ engage with questions unleashed by death and the pandemic in India. The research papers, commentaries and reviews in this issue address questions of dignity and memory in death and disease, while at the same time turning to literary histories and philosophical modes (drawing from European and Buddhist traditions) of confronting the new normal we live with. We are privileged to have contributions from medical practitioners at the frontlines. Their commentaries focus on alternate paradigms of health care systems and healing that have arisen within India in locations as diverse as Dharavi, Mumbai and Kerala. The unfortunate impact of the pandemic on the socially vulnerable remains the biggest problem confronting India.

We have continued to receive magnanimous help despite all the difficulties and challenges confronting Mumbai University during this period of the pandemic. We, the Honorary Editor, Editor and Co-editors put on record our gratitude to Prof. Suhas Pednekar, Vice Chancellor and Prof. Ravindra Kulkarni, Pro-Vice-Chancellor for their enduring support. We thank the Health Minister of Maharashtra Dr. Rajesh Tope for taking time off his schedule in

writing a foreword for us. We thank the authors in this issue for their illuminating work. Many of our Advisory Committee members and Board of Consulting Editors have offered valuable suggestions, which have enriched this issue. We gratefully acknowledge our Review Editors for crucial valuable feedback. We are obliged to our peer reviewers who have worked against crushing demands of time to give us helpful expert inputs. Our industrious Assistant Editors have helped take this issue to the stage of publication. This issue owes its material form and texture to Ms. Prajakti Pai, Designer and Artist. Our Dank to her. Dr. Srivaramangai, Mr. Sanket Sawant and Mr. Rohit Choubey have continued to upload this journal on the University website. We remain obliged to them.

We pay our tribute to Dr. Ajay Deshmukh, our Registrar whom we unfortunately lost in an untimely way on July 2, 2020. He has encouraged and supported this journal right from the stage of its inception to its present avatar. The obituaries in this issue convey how much he meant to all of us, the academic and administrative community of the University of Mumbai.

NOTES

[1] Motto observes that Seneca differs from the other Stoics in explicitly defending immortality (189). But then he does not give it a constitutive role in his argument for death.

[2] See Garfield (2009) for a classical Buddhist perspective from Nāgārjuna on engaging with the four noble truths. A contemporary account of Buddhist perspectives on death can be found in Keown (2005).

[3] See Ambedkar for the difference between classical and neo-Buddhist perspectives on the afterlife (1957, xlii).

[4] See Freud 1957, 275-288, for an account of the specific “disillusionment of the war” (275).

[5] See https://www.tandfonline.com/loi/udst20 (accessed on June 25, 2020)

[6] This is culled from the Kübler-Ross model (2014) delineating five stages in

coming to terms with grief and death: denial, anger, bargaining, depression and acceptance.

[7] Kessler has added a sixth stage to Kübler-Ross's five stages, namely that of finding meaning (2019)

References

Ambedkar, B.R. 1957. The Buddha and His Dhamma. Bombay: Siddharth Publication

Bailey, Cyril. 1926. "Commentary: Letter to Menoeceus". In Epicurus: The Extant

Remains, edited by Cyril Bailey, 327-343. Oxford: The Clarendon Press

Epicurus. 1926. "Epicurus to Menoeceus". In Epicurus: The Extant Remains, edited Cyril Bailey, 83-93. Oxford: The Clarendon Press

Freud, Sigmund. 1957. "Thoughts for the Times on War and Death". In The Standard

Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud vol XIV edited by James Strachey & Anna Freud, 275-300. London: The Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis

Garfield, Jay. 2009. "Nāgārjuna's Mūlamadhyamakakārikā (Fundamental Verses of the Middle Way): Chapter 24: Examination of the Four Noble Truths" in Buddhist Philosophy: Essential Readings, edited by William Edelglass and Jay L. Garfield, 26-34. Oxford: Oxford University Press

Heidegger, Martin. 2008/1962. Being and Time. Edited by John Macquarrie and

Edward Robinson New York: Harper

Jung, Carl.1989/1925. Analytical Psychology: Notes of the Seminar Given in 1925. Edited by William McGuire. Princeton: Princeton University Press

Kessler, David. 2019. Finding Meaning: The Sixth Stage of Grief. New York:Scribner

Keown, Damien. 2005. "End of Life: The Buddhist View." Lancet 366: 952-55

Kübler-Ross Elisabeth. 2014/1969. On Death and Dying: What the Dying have to teach Doctors, Nurses, Clergy and their own Families. New York: Scribner

Lewis, Ralph. 2018. "Facts to calm your fear of death and dying." Psychology Today, November 22, 2018

Accessed on July 5, 2020. https://www.psychologytoday.com/us/blog/finding-purpose/201811/facts-calm-your-fear-death-and-dying

Plato. 1987/1961. "Phaedo". Translated by Hugh Tredennick in The Collected Dialogues

of Plato (Including the Letters), edited by Edith Hamilton and Huntington Cairns, 40-98. Princeton: Princeton University Press

Sartre, Jean Paul. 1956. Being and Nothingness. Translated by Hazel Barnes New York: Pocket Books

Seneca. 1969. Letters from a Stoic: Epistulae Morales ad Lucilium. Translated by Robin Campbell. London and New York: Penguin Books

________ 1997. On the Shortness of Life. Translated by C.D.N. Costa. London and New York: Penguin Books

________ 2007 Seneca: Selected Philosophical Letters. Edited by Brad Inwood. Oxford: Oxford University Press

Motto, Anna Lydia. 1955. "Seneca on Death and Immortality." The Classical Journal 50, no. 4 (January): 187-189

S a m b h ā ṣ a ṇ

A Free Open Access Peer-Reviewed Bilingual Interdisciplinary Journal

Editorial Team

We gratefully acknowledge the constant support from Prof. Suhas Pednekar, the Vice Chancellor and Prof. Ravindra Kulkarni, the Pro-Vice-Chancellor, University of Mumbai in publishing this journal.

Honorary Editor:

Rajesh Kharat, Office of the Dean, Faculty of Humanities

Editor :

Kanchana Mahadevan, Department of Philosophy

Co-editors [English]:

Meher Bhoot, Department of German

Satishchandra Kumar, Department of Applied Psychology and Counselling Centre

Co-editors [Marathi]:

Nitin Arekar, Department of Marathi, Smt. Chandibai Himmathmal Mansukhani College, Ulhasnagar.

Sheetal Pawaskar-Bhosale, Department of Marathi, Seva Sadan's R. K. Talreja College, Ulhasnagar.

Review Editor [English]:

Gita Chadha, Department of Sociology, University of Mumbai

Review Editor [Marathi]:

Ashwini Torane, Department of Marathi, Dr. T. K. Tope College, Parel, Mumbai.

Assistant Editors [English]:

Viplov Dhone, Department of Philosophy, Birla College

Bharatwaj Iyer, Department of Humanities and Social Sciences, IIT Mumbai

Arunima Kaushik, Independent Researcher, Mumbai

Rucha Pawar, Department of Philosophy, University of Mumbai

Assistant Editors [Marathi]:

Asha Humbe-Padalkar, Department of Marathi, Bhavans College, Andheri, Mumbai.

Lata Prashant Panchal, Visiting Faculty & Independent Researcher, Kalyan.

Madhuri Manoj Patharkar, Department of Marathi, Satish Pradhan Dnyanasadhana College, Thane.

Pratibha Shankar Tembe, Department of Marathi, Adarsh College of Arts & Commerce, Kulgaon- Badlapur.

Designer and Artist :

Prajakti Pai, Independent Designer and Visiting Faculty, Rachana Sansad Mumbai

Advisory Committee :

Aravind Ganachari (Formerly), Department of History

Ashok Modak (Formerly), Centre for Soviet Studies

Indra Munshi (Formerly), Department of Sociology

Dilip Nachane (Formerly), Department of Economics

Biswamohan Pradhan (Formerly), Department of Linguistics

Board of Consulting Editors :

Anil Bankar, Institute of Distance and Open Learning

Yojana Bhagat, Department of Pali

Bharat Bhushan, Office of Academic Development YASHADA, Pune

Pankaj Deshmukh Training Ship Rahaman College, Nhava

Sanjay Deshpande, Centre for Central Eurasian Studies

Narayan Gadade, Department of Philosophy

Wilbur Gonsalves, Department of Applied Psychology and Counselling Centre

Kunal Jadhav, Department of Lifelong Learning and Extension

Sampada Jadhav, Department of Library and Information Science

Sanhita Joshi, Department of Civics and Politics

P. M. Kadukar, Maharashtra Institute of Labour Studies

Manjiri Kamat, Office of the Dean, Faculty of Humanities

Anagha Kamble, Department of History

Manisha Karne, Mumbai School of Economics and Public Policy (Autonomous)

Meenal Katarnikar, Centre for Extra Mural Studies, Archaeology and Ancient Indian Culture

Muizza M.E. Kazi, Department of Urdu

Balaji Kendre, Rajiv Gandhi Centre for Contemporary Studies

Sakina Khan, Department of Persian

Dhanraj Kohachade, Graduate Constituency, Senate

Vinod Kumare, Department of Marathi

Sachin Labade, Department of English

Sunita Magare, Department of Education

Renu Modi, Centre for African Studies

Suchitra Naik, Office of the Dean, Faculty of Humanities

Madhavi Narsalay, Department of Sanskrit

Mrudul Nile, Dr Ambedkar International Research Centre for Social Justice

Renuka Ozarkar, Department of Linguistics

Hubnath Pandey, Department of Hindi

Daivata Patil, Department of Communication and Journalism

Aparna Phadke, Department of Geography

Sudhir Puranik, National Service Scheme

Ratilal Rohit, Department of Gujarati

Sheetal Setia, Department of Law

Mohamed Shahid, Department of Arabic

Rikeesh Sharma, Naval War College, Goa

Smita Shukla, Indian Council of Social Science Research, (WRC)

G.N. Upadhya, Department of Kannada

Vidya Vencatesan, Department of French

DISCLAIMER: The editorial team does not necessarily share the views of the authors who are solely responsible for their papers, commentaries and reviews.

"As it was, we all acted alone, we were caught alone, and every one of us will have to die alone. But that doesn't mean that we are alone"

Hans Fallada

Every Man Dies Alone

This issue is dedicated to employees of the University of Mumbai, who lost their lives while in service during the lockdown period and in sympathy with all those who lost their loved ones.

In memory of:

Dr. Ajay Deshmukh, Registrar

Mr. Sudhakar Gosavi, Deputy Registrar, Establishment Section

Mr. Ashok Bagul, Affiliation Section

Mr. Pandharinath Dhuri, Fort Library

Ms. Vanita Tambe, UG Section

Mr. Rajendra Ghegadmal, Appointment Unit, Exam House

Section 1

Research Papers, Commentaries & Reviews in ENGLISH

RESEARCH PAPERS

52 **Transvaluing “Normal” Values**

Keith D'souza

68 **Pulverizing the Plague through Art and Literature**

Rashmi Lee George

82 **Understanding Kerala’s Response to the Covid 19 Pandemic; Exploring ‘Kerala Social Model’**

Rehnamol Ravindran

93 **Responses to the Covid-19 Impact on Maharashtra's Food Supply Chains**

Hari Seshasayee

103 **Jātaka Aṭṭhakathā: A Guide during COVID-19**

Megha Tayade

COMMENTARIES

118 **Covid-19 and Prohibiting Spitting in Public: The Challenge Psychologists Should Accept**

Braj Bhushan

123 **Death and Dying in the times of Covid**

Sanjay Nagral

130 **Turning Survivors into Saviours – Could "COVID Crisis" offer the hope to transform the lives of women and children from vulnerable households?**

Praveen Singh

REVIEW

142 **Jetten, J., Reicher, S. D., Haslam, S. A., & Cruwys, T. (Eds.) (2020). Together apart: The psychology of COVID-19. Sage.**

Anuradha J. Bakshi

149 **Pandemic: How to Prevent an Outbreak (2020), Season 1 (6 episodes), Netflix**

Shiju Sam Varughese

CONTRIBUTORS' BIONOTES

Research Papers

ENGLISH

Transvaluing "Normal" Values

Keith D'souza

St. Xavier's College

keith.dsouza@xaviers.edu

The German philosopher Friedrich Nietzsche used the term "transvaluation of values"[1] to advocate a paradigmatic revision of the values of his times, which he felt were powerless to help form a self-assured and assertive civilisation. Nietzsche was especially critical of what he considered to be the effete religious and moral culture of his times, best expressed by his famous aphorism, viz., "God is dead" (Nietzsche 1974, 167). He was less concerned about the ontological status of a metaphysical being, as compared to the dysfunctional social energies and temperaments associated with the collective imagination of such a being, and what this resulted in, by way of the formation of a civilization.

Today, we find ourselves at a similar junction in human history, when we are compelled to reconsider the "normal" values which shape us as diverse communities and as a human family. We have come a full circle from the reprehension of Nietzsche, and are now paradoxically compelled to confront an equally repugnant world, suffused with values of self-interest, savage competition and xenophobia. It is now this world of values which animates us that is in need of transvaluation, if we are to thrive—or at the very least survive—as a human community and a healthy planet.

The present pandemic serves as a good crisis moment for us to collectively interrogate and refashion our prevailing values, in favour of those that are more gentle, holistic and sustainable. The word "crisis" was interestingly first used in the

English language as the turning point in a disease.[2] Persons, communities and nations may capitulate under the oppressive weight of the present crisis. But for those more optimistically, collaboratively and productively oriented, the present crisis provides us with an opportunity to rise like the proverbial phoenix from the ashes, to learn from the limitations and failures of the past, and to support movements of change which will motivate people towards the creation of wholesome perspectives of meaning, purpose and value. We have been provided with a rare global sabbatical, in order to re-examine and reconstruct our core values within different aspects or spheres of human life and engagement.

1. Personal Realization

Those who are more materially privileged the world over—especially those who live in urbanized, middle and upper class ghettos—have been compelled to realize, at least to an extent, how their freedom of movement and their many resources have often been taken for granted. They have been challenged to live simpler lives, thereby using fewer of the earth's precious resources. They have also been compelled to slow down—and to admit, perhaps grudgingly, that the world can get along as well without them. It has been a body blow to people's egos, often fattened by achievement and adulation.

The world of privilege, influence and access has been relativized, along with all the accoutrements of high social living. One may have all the wealth in the world, but what is its worth when freedom of movement and purchase is extremely limited and when confronted with a virus which is not impressed by money or power? Also, the many surplus goods that money can buy have been called into question, as we realize that we can live without them quite comfortably and meaningfully. Furthermore, the value of wealth has never been as seriously relativized in our lifetimes, when whole economies are going into meltdown on account of the dismantling of the normal flow or transfer of various resources and the guarantee of the availability and services of skilled and available workers.

For those less privileged—that is, for the vast majority of humanity—the ugly

character of social differences has been exacerbated. The virus understandably has been more lethal for those with less immunity; besides the elderly the world over, the virus will understandably be more devastating for those who do not have the resources to live healthy lives. The normal instructions to wash and sanitize one's hands often, wear protective gear and keep a safe distance from others cannot reasonably apply to vast swathes of humanity, for whom a continuous supply of water and the ability to live in a private space at home is a pipe dream. For a huge segment of the human population, the economic downturn has competed with the threat of the virus, in terms of constituting serious personal and domestic disruption.

By way of a transvaluation of personal values, we are at a moment when we need to redefine our basic life orientation and values, separating the wheat of useful personal projects and activities from the chaff of mindless and addictive ones. It is time to re-examine various aspects of our lives: the pace and intensity at which we live—sometimes necessary, sometimes built up by hype; the various tasks that we undertake—some needed, some superfluous; the persons we associate with and the relationships we cultivate—some nourishing, some toxic; the material goods we need versus the surplus that we have accumulated; the work situations, institutions and corporations with which we have been associated—some transparent, collaborative and energizing, others bureaucratic, competitive and possessed by a poor work culture. The time is ripe to reconsider our basic life orientations, options and habits.

2. Existential authenticity

Beneath the necessary discernment associated with the appropriateness of these external choices related to our personal and professional lives, deeper existential questions pertaining to fundamental ways of being, valuing, relating and doing also need to be better understood and addressed. In the famous words of Socrates, "the unexamined life is not worth living." [3] The collective human lockdown has compelled us to mull over—subconsciously and perhaps grudgingly—the purpose, value and limited sojourn of life, without being able to escape into our

usual distractions and addictions. The challenges of the existential philosophers come to mind: to live authentic lives confronted with the sure possibility of death, which we are seeing all around, without conveniently postponing the relevance of the question of the meaning and purpose of life itself. [4]

In terms of the transvaluation of our deepest existential inclinations and options, we need to explore what it is that will generate the most peace in our personal lives and the most harmony in our collective lives. In the area of 'valuing', it is important to distinguish between the frivolous and the glamourous on the one hand—largely driven by a false and transient sense of desire and worth, and on the other hand more substantial, productive and inclusive visions, purposes and projects. In the area of interpersonal and social relationships: how may we as individuals and a human community create wholesome ways and habits of relating, which respect personal dignity and mutual aspirations?

How may we transcend our temporal obsession with the past and future, and live more in the present, which is the most temporally real, as compared to living in an often flawed and imperfect past and an ambiguous and uncertain future? (Tolle 1997). How may we forgive ourselves and others for the transgressions of the past and move on with our life journeys, rather than succumb to the crippling reliving of wounded narratives between persons and communities? *In Memory,* History and Forgetting, Paul Ricoeur has an interesting excursus on the theme of "forgiveness", towards the end of the book (Ricoeur 2004). For healthy living, we need to learn the skill and art of productive forgetting and forgiving.

Another opportunity the pandemic places before us is to rediscover the simple joys of being and relating, rather than lose our selves in the many addictive games driven by power, greed and raw ambition. In *Being and Having*, Gabriel Marcel argues that the most significant aspects of life are a mystery to be lived and explored, rather than problems to be solved and mastered (Marcel 1965). The rise of consumerism and a technological rationality over the past hundred years have tipped the scales in favour of an obsession with having rather than a celebration of being, resulting in a diminishment of the mystery of the human spirit. In his book *One-Dimensional Man*, Herbert Marcuse provides an exhaustive critique of our current predicament, which has only become exacerbated over time. (Marcuse 2006).

3. Domestic attunement

At least for those who have a home, there has never been as much time and opportunity to relate with friends and families, either really or virtually. This has been an opportunity to feel "at home" while literally being confined to one's home. Unlike any time in human history, one need not go out of one's house to relate with others socially or to engage with others professionally at a mass scale—provided, of course, that one has the necessary tools of communication and production enabled by computer hardware and software and the internet, and access to information and possibilities of engagement which mass and social media provide.

However, while such time may be valuable for introspection and personal conversation with close circles of family and friends, we could as easily succumb to frustration and despair—from being denied to move around freely or from being compelled to relate constantly and closely with a small set of people. It is not surprising that cases of anxiety disorders, depression and even suicidal tendencies will have risen during this period, especially if domestic living conditions and relationships are the cause for emotional stress. Also, instances of domestic violence and physical abuse have significantly increased during the period of the lockdown. Women are the most vulnerable in these circumstances, not only in materially developing nations but even in supposedly developed and progressive nations. Living in close domestic proximity can bring out the best and the worst in us.

For those who are homeless or ousted from temporary homes or those far from their homes—like those stuck in distant lands or millions of migrant workers—this has been a disconcerting experience. The value of having a home to return to, however modest its means, has perhaps never been as greatly felt for such people. It is heartrending to hear stories of those—including those in the health services—who have returned to their villages or housing communities, but are unjustifiably not granted access to their domestic spaces, as they are suspected of being carriers of the virus.

It is perhaps time to rediscover the value of being "at home." While for a few

human beings, it really does not matter whether one is at one's current home or by chance anywhere else on the planet, for most human beings the space of home, homesteads, the "native place" or the domestic terrain to which one or one's ancestors have an umbilical relationship—all of these matter. These spaces are existentially significant as they provide an earthy root or base of cultural or familial origin which seems to be primordial.

More than at any other time in human history, a significant number of persons and families live far away from their places of geographical and cultural origin. The point, however, is to establish a sense of "being at home" wherever one finds oneself or chooses to be—as persons or as families. Modern forces of commerce and consumerism—especially in urbanized climes—have converted homes into hostels, in which family members have quite distinct timetables, and even if there is a chance of being physically at home at the same time, there is no guarantee that interpersonal exchange, the sharing of personal narratives and caring for one another takes place. It is paradoxical and tragic that information and communication technology have diminished, rather than enhanced the conditions for wholesome interpersonal communication.

Today, we need to examine whether we are spending quality time with our families, loved ones and friends, whether we have apportioned time to cultivate neighbourhoods where people know each other and are interested and helpful in each other's lives—as opposed to being strangers who fleetingly meet on the stairways. We could move towards forming better neighbourly communities, where the needs of the elderly and the vulnerable are better taken care of. In places where governments and civic bodies can hardly be relied upon for providing adequate services and security, it is imperative that human communities the world over begin to create homely spaces, not only within nuclear families, but within proximate communities and neighbourhoods. This is more possible in rural areas but needs to materialize to a larger extent in urban spaces as well, without creating unwholesome and exclusive ghettos. Autonomy and isolation—the seeming signature advantage of urban life—need to be overcome, replaced by healthier conditions for communication, interdependence and, preferably, communion.

4. Educational revisioning

While home-schooling and a multitude of virtual meetings and webinars have temporarily replaced classroom learning exercises, we are still at a nascent stage of the use of technology for mass education. For some it is a wonderful opportunity to explore new frontiers which could make education more accessible and affordable. For others it has been a stressful experience of information and webinar overload. This stress is shared by children, teachers, educationists and parents—each of whom have quite different expectations when it comes to online learning.

A good development is that educational and entertainment resources are being shared more willingly, calling into radical question the notion of intellectual property rights. However, this situation too will likely soon succumb to competitive market forces struggling to gain supremacy in the digital world, rather than continue along the more sanguine pathway of collaborative learning. A number of ICT companies are quickly cashing in on the emergency introduced by the pandemic, in terms of transforming the current transient necessity of online learning into the new normal.

The pandemic does provide us with an opportunity to re-examine the competitive and routine format of mass learning to which we have been accustomed. Our normal systems of education leave much to be desired, as the primary stakeholders—students, teachers and parents—often seem unfulfilled, for diverse reasons. Today there is an obvious need to focus on other aspects of learning, besides cognitive abilities. More attention needs to be paid to the cultivation of emotional intelligence, social intelligence, and spiritual intelligence. Another field that has emerged is "adversity intelligence"—the need to develop strong coping and resilient mechanisms in a world of uncertainty and stress (Stoltz 1997). Learning from failure needs to be seen as being as important, if not more, than learning from success. The mindless drive to compete and succeed which is planted in our children's minds needs to be replaced with an understanding of life which celebrates collaboration and mutually productive work projects. Success needs to be measured trans-personally—as is the custom in indigenous communities the world over—that is, in terms of how much one is contributing to the community, rather than how much one has singularly achieved.

Perhaps the best learning outcome of this experience is the possibility for education to be democratized in terms of being easily available, made more affordable, and most importantly, being freely shared across continents. Online academic programmes—including higher education programmes—could be offered more often and more easily to remote areas which are otherwise neglected. For the first time, we realize the possibility of linking the best minds and educational resources across the world with the most disadvantaged populations. Numerous non-governmental and non-profit agencies could take advantage of this possibility, in order to bridge the gap between those who have access to information and education and those who live on the peripheries and are thereby excluded from educational possibilities.

5. Ethical revaluation

Our true character and values emerge in such crises, and are reflected in the choices we make, as persons and as communities. Our new heroes are not those who have money, power, fame or educational degrees, but those who are willing to reach out and help. Many stellar examples abound of people helping vulnerable others with food, medicines, health care and temporary shelter. The true nature of ethics has perhaps never been as clearly revealed: not as a personal and often conformist or obsessive exercise, but as a response to social needs, in terms of compassion and acts of caring, both in policy and in practice.

As a nation it will take generations to forget the way the politically and materially secure have turned their backs on the millions of migrant workers who might as well have belonged to another country. Our collective ethical standpoint has been exposed: the “right” and the “good” are privatized, and do not apply to the common good. This is a puerile caricature and inversion of ethical idealism.

Besides these class differences which have become noticeable all over the world, in our country—and perhaps elsewhere—the pandemic has been politized and communalized. In many cases, the media have provided ample grist to accusatory narratives targeted at minority communities. On the other side of

the planet rage has erupted over the treatment meted out to a racial minority. This has gained traction in many parts of the Western world, in which people are risking their lives in the context of the pandemic to make a protest statement and to demand change in how power is used violently to suppress citizens in the name of law and order. The ghost of Foucault is haunting the cities of the West, mired in racist prejudices (Foucault 1995).[5] In his many works, Michel Foucault has raised poignant questions about some of the most vital aspects of social life, and about how social mechanisms are operationalized in order to discipline and punish those who are not at the centre of privilege and power—in this case, people of "colour".

We in the East and the South are perhaps worse off, for various reasons: the long histories of various types of systemic oppression (gender, caste, race, class), the lack of a culture or spirit of enlightened and concerted protest, the dearth of safeguards for whistle-blowers and protesters, the co-opting of potential opposition or radical leaders by vested political interests, etc.—all of these factors coalescing into the creation of rock-solid obstacles for radical social change.

The nature of ethics in traditional cultures and societies needs a transvaluation from a focus on the "good" to that of the "right". The good privileges the dominance of past beliefs and practices, which include all of the hierarchies and binaries of tradition—many of them clearly oppressive. This retrograde attitude needs to be revisited, to make way for the ethics of the "right", which privileges the nature of present relations and social structures, and the appropriateness or justice entailed in terms of the distribution and operative practices of power. The collective understanding of the "good" needs to be purified of its dysfunctional nuances, and restored in terms of the creation of more just and peaceful social structures and relations. Individualistic and privatized ethics need to be subservient to collective concerns. Communities and sub-cultures need to review and redesign the social texture of the often jagged edges which distance themselves from others, especially those taking the form of privilege or a Master-Slave dynamic.

6. Socio-economic reorientation

The most shameful phenomenon associated with the pandemic in India is the collateral damage done to the informal working class—which constitutes a huge underbelly of our nation. Vast swathes of humanity have suddenly become dispossessed of their already meagre livelihoods, and worse—are abandoned by the state and employers and the cities which used their services but didn't care much about their social securities. They were socially orphaned overnight.

We have taken their services for granted: the hidden and underpaid services of manual, monotonous, unskilled and unorganized labour. We live in two intertwined communities: India and Bharat. We have overvalued and overpaid India, while exploiting Bharat to the utmost. Images of powerless working class Bharat helplessly fleeing from an uncaring and mercenary India will remain etched in our memories forever. They will perhaps constitute the defining self and public image of India as a nation, for years to come (Nallu 2020). This is a symbol of yet one more rupture within our already thin social fabric.

The economic sphere is perhaps the most tenuous of all the human aspects we have considered as part of our post-Covid transvaluation of values, especially in India. The working class is extremely vulnerable, and the likelihood of social security or even institutional safeguards to guarantee workers' rights is extremely fragile, and may continue to be so for some time to come. The possibility of the informal sector to become more organized seems dim, and the occurrence of farmer suicides in the rural areas and growing unemployment in the urban areas may unfortunately continue. The recent return of scores of workers to the heartland may prove to be a boon to economic revival in rural areas and smaller towns, but whether there will be sufficient political and administrative will and adequate institutional and entrepreneurial interest to get the most out of this situation for all concerned is uncertain. [6]

Unless policy makers across the political spectrum work in tandem with business leaders and entrepreneurs to create wholesome conditions for a productive work culture which will satisfy all stakeholders and ensure minimal justice and wages—which seems to be asking for a miracle—nothing of much significance

will materialize. There is a need for reliable legal and institutional checks and balances to guarantee equality and justice, but in a situation in which political expediency seems to matter more than economic and distributive wellbeing, unfortunately the near future looks dim.

7. Geo-political realignment

The power games and turf wars that are played out normally in the geo-political sphere now seem trivial. We have realized that we are far more interrelated and co-dependent than we think. The only way we could get out of the pandemic is if everyone cooperates, as nations cannot exist in political bubbles. Cross-national trade interests and travel and tourism opportunities are only two examples of why we need to make our boundaries porous enough for human life to flourish in a mutually productive manner.

This particular crisis has thrown up leadership qualities in stark relief. It has become easier to distinguish between leaders who subsist on suspicion and division, and those who adopt a more collaborative and productive approach. Not surprisingly, many of the leaders in nations which are addressing the pandemic in more empathetic—and successful—ways are women (Champoux-Paille and Croteau 2020), in contrast to alpha male leaders who are still concerned about their image and the power that they wield (Lewis 2020). Also, the bubble of the value and efficiency of centralized power has burst. In such crisis situations—which could well serve as a template for more normal times—power is best utilized at the peripheries, where local leaders and communities are better able to decide how to adjudicate resources, so as to live life optimally and in harmony with others (Ghose 2020).

8. Organizational restructuring

Perhaps one of the most obvious learnings from this crisis is the fact that we can lighten our travel-based carbon footprint enormously by hosting national

and international meetings and conferences online. We have learned how to do work from home in quite diverse professions, thereby causing much less traffic congestion and vehicular pollution. More fundamentally, the intensity, stress and hype related to work has been mitigated to a large extent. Work can be spaced out and made more flexible, according to different rhythms of life matching quite diverse personal biological clocks. The nine to five work routine may well be buried with the Covid virus, if employers, companies and Governments are willing to use imagination and courage to design a new work culture.

Many employers are coming to realize that there is no need to invest huge financial resources in renting or owning office spaces. They are also realizing that several jobs within the organization are either redundant or may easily be outsourced. This downsizing or rightsizing is not good for employment generation, and may further add to the economic woes of almost the whole human family. But it does create opportunities to redefine the workspace, and new types of job profiles which require less physical reporting or contact. New circumstances will hopefully give rise to new and flexible job portfolios. The challenge will be to create conditions which do not instrumentalise or prove detrimental to the dignity of human labour.

9. Environmental rejuvenation

The rapacious projects of humankind over the earth's resources have been stalled, at least for a little while. The planet is happy for this sabbatical, as it has provided a rare opportunity for environmental healing and revitalization. We have perhaps never had such low levels of pollution in our lifetimes. The other life forms with whom we share our planet have become more assertive about their presence, given the temporary absence of their main predator in public spaces. It has become more possible for us to recognize the presence and beauty of these other life forms, which we otherwise take for granted, or worse, use instrumentally for profit, pleasure or to satiate our appetites.

It does not require much argumentation today to assert the need for policy and

practical revision in favour of environmental wellbeing. If we do not respond to this crisis intelligently and in a concerted manner, the survival of the human species may well be compromised—or at the very least, health conditions across the world will deteriorate substantially. Given the many aspects of value revision above, however, it is hoped that there will be a consequent lowering of mindless consumptive patterns—which may augur some hope in terms of the restoration of healthy and sustainable environmental conditions.

Concluding remarks

Perhaps the most important learning of all is our vulnerability as persons, communities and a human family. Life is fragile and mysterious, and we are not entirely in control of it. It is time that hubris, which is in abundant supply among the dominating personalities and privileged segments of the human family, is replaced by humility—a virtue that is understandably more prevalent among the disadvantaged and excluded, but also among those more enlightened and concerned about collective and inclusive wellbeing.

We are not masters of our destiny, but we need not be victims of limiting natural forces. We are endowed with the resources to emerge from this crisis, as the human family has emerged from several crises over time. More than this, we have the potential to co-create a fresh set of values, lifestyles and relationships, based on these new learnings. If wisdom and generosity prevail, we will embrace healthy, enjoyable and fruitful ways of living together, towards a more promising human and planetary family life. It would be tragic if, after this collective planetary crisis, we simply get back to “normalcy”.

NOTES

[1] In The Antichrist (originally published in 1895), Friedrich Nietzsche (1918, 69) states, "*we ourselves*, we free spirits, are already a "transvaluation of all values," a *visualized* declaration of war and victory against all the old concepts of "true" and "not true"," (original italics).

[2] The word "crisis" was first used in English "probably about 1425, [meaning a] turning point in a disease . . . It comes from Latin *crisis*, from Greek *krisis* a separating, discrimination, decision, from *krinein* to separate, decide, judge . . . The sense of decisive moment, is first recorded in English in 1627 as a figurative extension of the original medical meaning." Robert Barnhart, ed., *Chambers Dictionary of Etymology* (New York: Chambers, 1988), 235.

[3] These words were ostensibly uttered by Socrates in his defense, before he was condemned to death. They are to be found in Plato's Apology 38a: "for a human being a life without examination is actually not worth living." (Rowe 2010, 187)

[4] In Being and Time (originally published in 1927), Heidegger argues for the nature of human existence in terms of temporality, or as a "being towards death." Consequently, the human vocation ought not to easily succumb to the pressure, convenience and distraction of living lives in conformity with meagre and faux popular interests.

[5] The four sections of Michel Foucault's classic work, Discipline and Punish: The Birth of the Prison (originally published in 1975), viz., Torture, Punishment, Discipline and Prison, constitute a poignant analysis of how society employs mechanisms of institutionalized control, largely driven and governed by interests of power and domination.

[6] Prateek Raj and Rishikesha Krishnan (June 16, 2020) optimistically argue that "the coronavirus pandemic has caused an unprecedented disruption in the global economy. This disruption has forced businesses and investors to reconsider where and how to invest. Such a shake-up opens an opportunity for India, especially for its Hindi heartland."

References

Champoux-Paille, Louise, and Anne-Marie Croteau. 2020. "Why Women Leaders are Excelling During the Coronavirus Pandemic." The Conversation, May 13, 2020 Accessed on May 25, 2020. https://theconversation.com/why-women-leaders-are-excelling-during-the-coronavirus-pandemic-138098.

Foucault, Michel. 1995. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. Translated by Alan Sheridan. New York: Vintage.

Ghose, Sagarika. 2020. "Leadership in Covid times: In a Crisis decentralising delegators are the best performers." Times of India, June 18, 2020 Accessed on June 20, 2020. https://timesofindia.indiatimes.com/blogs/bloody-mary/leadership-in-covid-times-in-a-crisis-decentralising-delegators-are-the-best-performers/

Heidegger, Martin. 1962. Being and Time. Translated by John Macquarrie and Edward Robinson. Oxford: Blackwell. Lewis, Helen.2020.

"The Pandemic has Revealed the Weakness of Strongmen." The Atlantic, May 6, 2020 Accessed on May 19, 2020. https://www.theatlantic.com/international/archive/2020/05/new-zealand-germany-women-leadership-strongmen-coronavirus/611161/.

Marcel, Gabriel. 1965. Being and Having. New York: Harper and Row.

Marcuse, Herbert. 2006. One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society. London: Routledge.

Nallu, Preethi. 2020. "The Hunger of Migrant Workers is our National Shame." Outlook. May 1, 2020 Accessed on May 15, 2020. https://www.outlookindia.com/website/story/opinion-the-hunger-of-our-migrant-workers-is-our-national-shame/351858.

Nietzsche, Friedrich. 1918. The Antichrist. Translated by H.L. Mencken. New York: Alfred Knopf.

_____ . The Gay Science. 1974. Translated by Walter Kaufmann. New York: Vintage Books.

Plato. 2010. The Last Days of Socrates. Translated by Christopher Rowe. London: Penguin.

Raj, Prateek and Rishikesha Krishnan. 2020. "India's Covid-19-led reverse migration could be an opportunity for its Hindi heartland." Quartz, June 16, 2020. Accessed on June 19, 2020. https://qz.com/india/1867524/indias-hindi-heartland-can-use-its-iits-to-win-amid-covid-19/

Ricoeur, Paul. 2004. Memory, History, Forgetting. Trans. Kathleen Blamey and David Pellauer. Chicago: University of Chicago Press.

Stoltz, Paul. 1997. Adversity Quotient: Turning Obstacles into Opportunities. New York: Wiley.

Tolle, Eckhart. 1997. The Power of Now. Vancouver: Namaste Publishing.

Pulverizing the Plague through Art and Literature

Rashmi Lee George

Dept. of English, St. Xavier's College (Autonomous), Mumbai

rashmilee.george@xaviers.edu

The COVID-19 pandemic has compelling parallels to the plague and other deadly pestilences of the past when civilizations, perhaps did not have access to basic medical facilities. Now, despite better health care facilities vis-a-vis the past, the pandemic has rendered everyone vulnerable. The erstwhile and current superpowers - Italy and United States of America respectively have had to throw in the towel in the face of the pandemic. As the pandemic continues to unleash its reign of terror in every other part of the world, this paper focuses on the discourses around epidemics or deadly pestilences through select literary contributions of William Shakespeare (1564-1616) and Daniel Defoe (1660-1731) and two visual texts, the *Danse Macabre* (or Dance of Death) and Pieter Bruegel, the Elder's The *Triumph of Death*. The involvement with these art forms - visual and literary, could have perhaps enabled the artists to pulverise the dread of the plague. This paper firstly situates - *Danse Macabre*, *The Triumph of Death* (visual mediums) and the select works of Shakespeare and Defoe (literary texts) in the historical and literary context of the plague. Secondly, it examines the possible trauma consequential to the plague in the works of the writers and finally it examines the times where the plague is an intangible and metaphorical catalyst that affects life and society at large in the past and in contemporary times.

Situating Plague Discourses within historical, artistic and literary contexts

Millions of people across age, time and space perished due to the plague which has been on the scene before the Middle Ages. However, while the plague raged on, artists and authors created art work, wrote magnificent pieces of literature to reiterate that life and death are part of our existence and therefore one must not fear it. By confronting the deadly pestilences through art and literature, the artists and writers pulverized the various anxieties caused by the pandemics.

The Visual Relief amidst Catastrophe

The plague of 1348 had a very powerful impact on the cultural and literary ethos of the time reflecting the darkness of death frequently. Morbidity and pessimism became manifest in macabre art forms. Although the visuals contained skeletons and other morbid images, they attempted to cast out fear among the spectators. *Danse Macabre* (Figure 1) and The *Triumph of Death* portrayed the presence of death alongside life. They did not suggest that only death must rule. The *Danse Macabre* was a visual and poetic art form embedded in the fourteenth century portraying "corpses or skeletons joining hands with people from Pope to peasant and dancing them away to the next world" (Byrne 2012, 99-101). "Dances of Death were artistic expressions of human mortality, executed either monumentally (mainly as a wall painting) or graphically (in the form of prints or books). They depict a metaphorical encounter between Death and representatives of human society in their last moments of earthly life" (Mackenbach and Dreier 2012, 915-16). The irony of the iconography is that it represents the social hierarchy supposedly ordained by God. Each of the characters in the hierarchy had their own sins that were sharply admonished. However, it is not difficult to miss that the upper crust of society was largely represented by the artists and therefore the Dances of Death almost read like early forms of social satire (Mackenbach and Dreier 2012, 916). Death was recognized as a common experience for every living being whether rich or small. Anecdotal evidence suggests that even mortality from the bubonic plague was higher in the lower social classes, partly because the very rich had the opportunity to escape from plague-ridden towns by going to their

country houses, thereby reducing their risks of infection (Cipolla and Zanetti 1972 as quoted in Mackenbach and Dreier 2012, 915).

Figure 1: Wolgemut, Michael. "The Dance of Death." 1493. Woodcut with watercolor (hand coloring), The Karen G. and Dr. Elgin W. Ware, Jr. Collection, 2003, Texas

Post-1348 the motif called The *Triumph of Death* (Figure 2) gained prominence with leading Petrarchan poet such as Francesco Petrarch writing on The *Triumph of Death*. Earlier he wrote long poems in Latin on the *Triumph of Cupid* and *Triumph of Chastity*. The enormity of mass deaths caused due to the Black Death intensified the significance of The *Triumph of Death* motif which predates the hecatombs which are ancient Greek and Roman sacrifices of 100 oxen or cattle (Byrne 2012, 346). It was depicted in chapels, graveyards, hospitals and places where people gathered. One of the many versions of The *Triumph of Death* was by the Dutch and Flemish painter Bruegel, the Elder (Figure 3) who painted a vast expanse consisting of humans, skeletons, wrecked ships and domesticated animals. In presenting a panoramic view of everyday existence in the mid-sixteenth century, Bruegel graphically portrays the imminent threat to life through the depiction of skeletons accompanying the characters. It shows a close encounter with death.

Joseph Byrne suggests that "death does not necessarily mean damnation or oblivion…The *Triumph of Death* is a warning, not a threat. Death may triumph, but the devil need not. Obliviousness and resistance are futile; penance and redirection of life are not" (Joseph P. Byrne 2012, 346).

*Figure 2: Unknown. "The **Triumph of Death**." c.1446. Fresco, 600 cm × 642 cm (240 in × 253 in). Palermo, Galleria Regionale della Sicilia*

*Figure 3: Elder, Pieter Bruegel the. "The **Triumph of Death**." c.1562. oil on panel, 117 cm × 162 cm (46 in × 63.8in), Madrid, Museo del Prado, Madrid.*

Contextualizing Shakespeare and Defoe

The plague was a veil through which Shakespeare, Defoe and many others had to negotiate their lives. While Shakespeare did not set his plays in London, Defoe makes London the focal point of the plague discourse. The death of Queen Elizabeth in 1603 was nothing less than a catastrophe for her subjects, on the other hand the return of Charles II from exile at Defoe's birth in 1660 was the restoration of monarchy and thus, presumed stability. While Shakespeare's contemporaries might have watched life unfold with some trepidation due to the departure of the powerful Queen, Defoe's generation woke up to a new dawn beyond the Puritanical regime.

Though Shakespeare did not write particularly on the plague, he makes strong allusions to the plague in plays *Romeo and Juliet*, *King Lear* and *Macbeth*. Theatre Historian J. Leeds Barroll III indicates that between 1606 and 1610, the period in which Shakespeare wrote some of his greatest plays from *Macbeth* and *Antony and Cleopatra* to *The Winter's Tale* and *The Tempest*, the London playhouses were not likely to have been open for more than a total of nine months (Greenblatt, 2020). In 1593-94, when the theatres were shut, Shakespeare used the quarantine period to write two long narrative poems: *Venus and Adonis* and *Rape of Lucrece*. The need for income would have compelled Shakespeare to dive into poetry, probably. Thus, some of his best works have been written during the epidemics. While Shakespeare used the quarantine period to create some of his most renowned works, Defoe wrote a docu-fictional novel called *A Journal of the Plague Year* (1772) which recalls the plague of 1665. Although from different temporal zones, the common denominator that unites the two writers is their representation of the plague. Both Shakespeare and Defoe were trendsetters in their respective genres - Shakespeare a towering playwright and Defoe the pioneering novelist in English Literature. The two visual texts – *Dance Macabre*, The *Triumph of Death* (1562) and (versions available as early as 1312) have commemorated the deadly pestilences like no others due their ability to show how such epidemics disregard hierarchies in society.

Plague and the resultant Trauma - an Intangible Catalyst for Literature

Trauma caused by the plague plays as an intangible catalyst that affects life and society. The appearance of deadly pestilences at regular unwelcome intervals may have varied around the globe but they have remained as a latent diabolic force striking humanity when the guards of immunity are lowered. They have been around since 1200 BC as per documented records (Moritz 1922, Chap 1). The diverse nomenclatures - Bubonic plague, Pneumonic plague, Septicaemic plague, Small-pox, Typhus, Spanish influenza, Ebola, Cholera, Nipah, COVID-19 percolated civilizations to conquer and vanquish many. Ernest B. Gilman regards HIV/AIDS as the pandemic of the late twentieth century. In this phase of the COVID-19 pandemic, one can only hark back at Gilman's words - "...past plagues are still present to us, exerting their pressure as shards of cultural memory, traumatic fragments that still have the power to wound even if - especially if - their substance has been "forgotten" (Gilman 2009, 5). Plague thus came to be viewed metaphorically as a condition that highlights acute social disharmony and trauma.

Since the plague left in its wake a number of people dead, it affected the people who were alive not only with a sense of relief that they escaped death but a sense of survivor's guilt, sometimes. The enormity of the plague can be compared to large scale violence that spells doom and destruction in the form of death, thereby causing fear and anxiety. So is the trauma of having experienced the phase of an epidemic. Trauma, a word that has originated from Greek, originally means a "wound", originally referring to an injury inflicted on a body. In its newer usage, in medical and psychiatric literature, the term trauma is understood as a wound inflicted not upon the body but upon the mind (Caruth 1996, 3). "First, in classic medical usage "trauma" refers not to the injury inflicted but to the blow that inflicted it, not to the state of mind that ensues but to the event that provoked it" (Erikson 1995, 184). Defoe was a five-year-old when the bubonic plague struck London. It is purported that young Defoe could have been shifted outside London. This shift is reproduced in A Journal in the scene of the flight that people take at the onset of the plague in London. It left several thousands dead and Defoe would have ostensibly grown up with stories of the plague.

Similarly, Shakespeare experienced the plague at numerous stages in his life. Since his father John was intensely involved in the relief work, Shakespeare would have heard the stories of the apocalyptic event (Dickson 2020). There were particularly severe outbreaks of plague in 1563 when Shakespeare was three months old. Then again in 1582, 1592-93, 1603-04, 1606, 1608-09, and 1625. In 1593, when Shakespeare had established himself as a powerful writer, the Globe and other theatres were shut down. Records suggest they were shut down for an astonishing total of 78 months (6.5 years) between 1603-1610 – more than 60% of the time" (Dickson 2020). Further in 1606, his landlady, Marie Mountjoy perhaps died of the plague.

The plague spelt death around Europe. Gilman writes, "In 1603, (almost) 25,045 plague burials (out of a total of 31,861 burials) were recorded in London and liberties. As London's total population is estimated at 141,000 for that same year, the plague claimed one in five. In 1625, there were 26,350 plague burials out of a total urban population of 206,000" (Gilman 2009, 35). Since Shakespeare was a shareholder, occasionally an actor in his company and the main playwright, he struggled with the repeated closing of the theatre which would have been economically debilitating. The Great Plague of 1665 on which Defoe based his A Journal killed around 80,000 people. During the course of A Journal around 1720-1722 Marseille's final plague epidemic had begun to spread, however it was controlled in that region. Despite that 50,000 people died (Byrne 2012, xxi). In the nature of trauma which recurs from time to time, epidemics too have historically shown that "between those who succumb to the disease itself and those who, as survivors, nonetheless harbor the germ of a latent traumatic (re) infection. Plague's infectious process might then be most fully comprehended as an epidemic event that over time turns into, and returns as, its traumatic aftermath" (Gilman 2009, 56). Both Defoe and Shakespeare could not ignore the plague because it was a fear that they lived with. Just as people who escaped the 1919 pandemic of the Spanish Flu, Shakespeare and Defoe could be regarded as survivors too. Therefore, the image of the plague was a steadfast thought which kept appearing in their writings. Cathy Caruth in her book *Trauma - Explorations in Memory* says, "To be traumatized is precisely to be possessed by an image or event" (Caruth 1995, 4-5).

Plague as a Memory of Trauma in 'A Journal'

Shakespeare, Defoe, Bruegel, the Elder and the numerous artists of the *Danse Macabre* could have experienced trauma due to the plague. Cathy Caruth says that trauma can only be re-lived because it is a response to an event of the past. However, trauma continues to remain as a latent force within the individual and manifests itself "in dreams, hallucinations, neurotic physical or psychosomatic symptoms, obsessive behavior, and occasionally works of art" (Gilman 2009, 55). Cathy Caruth opines that traumatic memories are "unassimilated scraps" (Kolk and Hart 1995, 176) of intense experiences. These memories need to blend with the existing mental system, and be metamorphosed into cohesive language. In order to fructify this process, "the traumatised person has to return to the memory often in order to complete it" (Kolk and Hart 1995, 176). The traumatic experience or memory does not follow a chronological pattern of a beginning, a middle and an end which is the nature of narrative memory (Kolk and Hart 1995, 177). Both Defoe and Shakespeare's proximity to the plague-discourse and their first-hand experience of the plague were part of their subconscious. According to Pierre Janet the French psychologist, who coined the word "subconscious"- it is a collection of automatically stored memories that form the map that guides subsequent interaction with the environment (Caruth 1995, 159).

Defoe's subconscious memories could have triggered the writing of the plague discourse in the form of a journal. Presumably, he used the copious journal entries his uncle Henry Foe (who died in 1674) made in his diary during the 1665 plague. The narrator of A Journal signs off with the initials H.F and is a saddler like his uncle which perhaps is a tacit recognition of his uncle's journal. However, it is difficult to comprehend the authenticity of the narrative based on a single person's journal entry. Therefore, critics opine that Defoe could have borrowed matter from recollections by relatives and friends and partly "from written sources such as the *Weekly Bills of Mortality* and Nathaniel Hodges' contemporary report *Eoimologia*" (Hammond 1993, 106). Defoe's A Journal invariably calls to mind the *Danse Macabre* and The *Triumph of Death* visuals.

Regarded as the pioneering historical fiction in the English Language, Defoe uses the journal-form as if he was a witness to the event as it unfolded. Hammond

says, "His anecdotes are so circumstantial and seemingly authentic as to add a solid dimension of realism to his account" (Hammond 1993, 109). Defoe's skill as a journalist enables him to create such a sense of legitimacy to the story that "many contemporary readers accepted the Journal at face value as an eye-witness account written at the time of the Great Plague. Even today it is easy to make the same mistake, lulled by Defoe's expertise as a literary counterfeiter into a total suspension of disbelief" (Hammond 1993, 106).

Quarantining, isolation and social distancing were practised in Defoe's London. All religious gatherings were forbidden, houses with infected patients were shut and watched by deputed watchmen working in shifts. Nurses who cared for the patients, were expected to stay with them and after the patients recovered or died, they would be expected to self-isolate themselves for 28 days in a house that would then be shut down. Further, if any infected person ever visited someone, the latter had to self-isolate him/herself for 20 days. People resented being locked-up and constantly monitored. Carts carrying the dead (dead-carts) and burials in mass graves were normal. Barring the church warden and the constable, no one else was allowed for funerals. Quacks proclaiming cure existed then too however, as the epidemic intensified the astrologers and fortune-teller conjurers disappeared.

Plague as a metaphorical catalyst in Shakespeare

Shakespeare used the plague as a metaphor or perhaps a plot device in his plays. The metaphor of illness is abundant in his plays especially post-1603, when a powerful outbreak of the illness led to the postponement of James I's coronation. *His Timon of Athens*, *Measure for Measure*, *Macbeth*, *King Lear* have the metaphor of illness as one of the leitmotifs. In *King Lear*, Lear uses metaphors of disease and plague while speaking to his daughter, Goneril who betrays him miserably:

But yet thou art my flesh, my blood, my daughter;
Or rather a disease that's in my flesh,
Which I must needs call mine: thou art a boil,
A plague sore, an embossed carbuncle (*King Lear* Act II, Scene IV, 216-18).

Stephen Greenblatt writes, "In Shakespeare, epidemic disease is present for the most part as a steady, low-level undertone, surfacing in his characters' speeches most vividly in metaphorical expressions of rage and disgust" (Greenblatt, 2020). Mercutio from *Romeo and Juliet*, when he is wounded due to the fight between the Capulets and the Montagues cries, "A plague on both your houses" (*Romeo and Juliet* Act III, Scene I). Just like The *Triumph of Death* and Dance Macabre, Shakespeare's use of the plague as a metaphor projected the everyday presence of the epidemic in people's lives. In *Romeo and Juliet*, the messenger commissioned by Friar Lawrence goes into quarantine due to the epidemic and thus, fails to deliver the crucial letter informing Romeo about Juliet's fake death. Interestingly, no one dies due to the plague in Shakespeare's plays. Emma Smith says, "*Romeo and Juliet*, who die because the Friar's letter is held up by quarantine measures in northern Italy, are the nearest his work comes to plague fatalities" (Smith 2020). There are deaths in his tragedies but those are not sudden deaths in society. "Documentary realism was not Shakespeare's style" (Smith 2020). However, Defoe revels in that style in *A Journal.*

Shakespeare does not focus on the mass burial pits for plague victims which was one of the important symbols that showcased the erasure of social, gender and personal difference. René Girard, the French critic, wrote in a famous essay called *To Double Business Bound: Essays on Literature, Mimesis and Anthropology*, "the distinctiveness of the plague is that it ultimately destroys all forms of distinctiveness" (Girard 1988, 137). Shakespeare's tragedies reflect the proximity of death however, as opposed to the uniform decimation caused due to the plague, his plays highlight the importance of the individual. Emma Smith writes, "The paradox of tragedy is that it underscores the significance and distinctiveness of the individual even as it moves him inexorably toward his end. It does not defy death; it re-endows it with meaning and specificity. No one in Shakespeare's plays dies quickly and obscurely, thrown into a communal grave. Rather, last words are given full hearing, epitaphs are soberly delivered, bodies taken offstage respectfully" (Smith 2020).

The years 1592 to 1665 were punctuated with a series of plague and they had consequences on the artistic landscape. However, the plague has been perceived as a metaphor representing disharmony and disturbance. For instance, Albert

Camus' *La Peste* (The Plague), is often read as an allegory to the Nazi occupation of France (Judt 2001). Girard regards the word plague as a metaphor for social discord because he believes ours is "a world where the plague and epidemics in general have disappeared almost altogether" (as quoted in Gilman 2009, 4). During Shakespeare's time, the plague was not a distant reality. Nevertheless, he uses the plague metaphorically or allegorically in his plays. For Defoe, it is almost an experience of trauma that keeps playing on his mind. He reconstructs the same epidemic many years later from an amalgam of childhood memory and journalistic research, at a moment in 1722 when London seemed again vulnerable to an outbreak of plague (Gilman 2009, 247).

The Inevitable Parallels

While examining the visual and literary texts related to the plague, there is a sense of *deja vu* that one invariably experiences. *Danse Macabre*, The *Triumph of Death*, Defoe's *A Journal* and Shakespeare's reference to the plague remind us of the proximity of deadly pestilences to our lives and role of the catalyst that they play almost invisibly in re-configuring our systems pertaining to health care and education. The topicality of the texts enables the readers to connect with them. Social distancing, quarantining, migrant workers returning to their villages, essential supplies getting affected, the spread of the contagion, mass burials, lack of adequate health care, over-worked cops and health care professionals – all of these have been part of every system across the world.

This pandemic too will not go without leaving a residue of trauma among many. It constructed memories that will stay in the collective unconscious of not only ordinary individuals but also nations. Pandemics were things of the past but now they are at our door step bringing with them untold complications. It makes one wonder about the narratives that will emerge from this time - would it be a black comedy in the vein of a *Waiting for Godot* encapsulating the plight of the migrant workers or the hopelessness of the daily wage worker or massive outburst of online romantic literatures? It will be worthwhile to interrogate our memories to check what is stored in our mental repositories – will we recall the lighting of the candles, the banging of the vessels or the memes or

Instagram or twitter notifications or the songs that emerged from Italian balconies or the support that came from Cuban doctors or the nurses from Kerala? Pandemics have produced art and literature which have stood the test of time – we hark back at them for re-assurance. Will the future look to our art and literature for re-assurance?

Works Cited

Byrne, Joseph P. 2012. *Encyclopedia of the Black Death*. California: ABC-CLIO, LLC.

Caruth, Cathy. 1995. *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

—. 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press .

Defoe, Daniel. 2010. *A Journal of the Plague Year*. Oxford: OUP .

Dickson, Andrew. 2020. "Shakespeare in lockdown: did he write *King Lear* in plague quarantine?" *The Guardian*. March 22. Accessed June 24, 2020. https://www.theguardian.com/stage/2020/mar/22/shakespeare-in-lockdown-did-he-write-king-lear-in-plague-quarantine.

Dreier, Johan Pieter Mackenbach and Rolf Paul. 2012. "Dances of death: macabre mirrors of an unequal society." International journal of public health 57,6: 915-24. doi:DOI 10.1007/s00038-012-0381-x.

Elder, Pieter Bruegel the. c.1562. "The *Triumph of Death*." Museo del Prado, Madrid. *Historians of Netherlandish Art. Spain*. Accessed July 1, 2020. https://hnanews.org/the-museo-del-prado-presents-the-triumph-of-death-by-pieter-bruegel-the-elder-following-its-recent-restoration/.

Erikson, Kai. 1995. "*Notes on Trauma and Community. Trauma:*." In Trauma: Explorations in Memory, edited by Cathy Caruth. The John Hopkins University Press.

Gilman, Ernest B. 2009. *Plague Writing in Early Modern England*. Chicago: The University of Chicago Press.

Girard, Rene. 1988. *To Double Business Bound: Essays on Literature, Mimesis and Anthropology*. Baltimore: The John Hopkins University Press.

Greenblatt, Stephen. 2020. "What Shakespeare Actually Wrote About the Plague." *The New Yorker*. May 07. Accessed June 24, 2020. https://www.newyorker.com/culture/cultural-comment/what-shakespeare-actually-wrote-about-the-plague.

Hammond, J.R. 1993. *A Defoe Companion*. London: Macmillan Press Limited.

Harper, Kyle. 2017. "Solving the Mystery of an Ancient Roman Plague." *The Atlantic*. November 01. Accessed June 19, 2020. https://www.theatlantic.com/science/archive/2017/11/solving-the-mystery-of-an-ancient-roman-plague/543528/.

Kolk, Bessel A Van Der, and Onno Van Der Hart. 1995. *The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma*. Edited by Cathy Caruth. Baltimore: John Hopkins University Press.

Judt, Tony. 2001. "A Hero of Our Times." *The Guardian*. November 17. Accessed June 29, 2020. https://www.theguardian.com/books/2001/nov/17/albertcamus .

Mouritz, A. 2020. *"The Flu" a brief history of influenza in U.S. America, Europe, Hawaii [EBook #61607]*. Hawai: Project Gutenberg . https://www.gutenberg.org/files/61607/61607-h/61607-h.htm.

Shakespeare, William. 2009. *Romeo and Juliet*. Cambridge: Cambridge University Press.

—. 2005. *The Tragedy of King Lear*. Cambridge: Cambridge University Press.

Smith, Emma. 2020. "What Shakespeare Teaches Us About Living With Pandemics ." *The New York Times*. March 28. Accessed June 24, 2020. https://www.nytimes.com/2020/03/28/opinion/coronavirus-shakespeare.html .

Unknown. c.1446. "The *Triumph of Death*." Galleria Regionale della Sicilia (Palermo). *Ancient History Encyclopedia*. Palazzo Abatellis, Palermo. https://www.ancient.eu/image/12095/triumph-of-death-fresco/.

Wolgemut, Michael. 1493. "*The Dance of Death*." The Karen G. and Dr. Elgin W. Ware, Jr. Collection, 2003. The Dance of Death. Nuremberg. Accessed July 1, 2020. collection.blantonmuseum.org/objects-1/info?query=_ID%3D%2216761%22.

Understanding Kerala's Response to the Covid 19 Pandemic; Exploring 'Kerala Social Model'

Rehnamol Ravindran

Dept. of Political Science, Syama Prasad Mukherjee College, University of Delhi

padmalanchana@gmail.com

Introduction

The outbreak of a global pandemic caused by Novel Coronavirus affected many lives in varied ways across the world. Many countries are striving to find and adopt new strategies to contain the virus. While some nations are relatively, if not completely, successful in their efforts to contain the virus within their own territorial limits, many other countries are still struggling with their failed policies and strategies. Due to lack of experience and expertise in dealing with a pandemic, many governments in various countries have resorted to different solutions based on trial and error methods including a complete lockdown, despite the possible dire consequences on national and global economy.

Even though there are success stories of some countries in containing the spread of virus, many challenges such as lack of capacity, resources, and resolve still remain unaddressed in most of the countries (WHO 2020). However, amidst the chaos, Kerala, the southernmost state in India, has drawn world-wide attention in its dealing with COVID-19. It has emerged as a successful model in containing the virus with its well laid out plans and strategies. The following sections deal with a detailed analysis of Kerala's response to the global pandemic and the factors that are responsible for its successful implementation.

Kerala's Response to Covid-19 and the Factors behind its Success

Kerala's approach to the pandemic has become a model to be emulated by other states and countries, majorly due to its high recovery rates and low mortality. There are many factors which contributed to the success of the Kerala model of containing the virus. The role of governmental machinery in dealing with the pandemic has drawn wider attention. The preparedness of the government and the health ministry was very apparent when the state received its first case of COVID positive in a student who returned from the Wuhan University in China. The government authorities were able to foresee the returning of their people who were working in different parts of the country and the world. This has helped the state to efficiently handle the issue and bring the situation under control at the outset itself. The government's experience in dealing with the outbreak of Nipah Virus and the natural calamity of flood in last two years has helped the authority to deal with another crisis in the state with more efficiency and great alertness. K Shailaja, the Minister of Health and Social Welfare in the government of Kerala was hugely applauded for her work in stopping the outbreak of Nipah Virus. Her leadership and supervision along with the advantage of having an early experience of dealing with unprecedented calamities in the state also decided the success of Kerala's response to Novel Coronavirus. Consequently, she has received a global recognition for her handling of Covid-19 (Mathew and Abantika 2020).

Another remarkable feature of the Kerala model of pandemic control is the complete compliance of the government with the guidelines given by World Health Organization (WHO) in dealing with the condition. WHO suggested all countries to adopt a "whole-of-government, whole-of-society" approach to contain the infectious virus and minimize the impact. WHO had mainly highlighted four key areas to be focused which are: a. Preparedness and readiness b. Detection, protection and treatment c. Reduction in transmissions d. Innovation and learning. The officials of WHO also proposed a comprehensive strategy of co-operation and co-ordination between all the stakeholders. They reiterated that the communication with people regarding the risks and the measures to protect themselves is highly important (WHO 2020).

WHO also highlighted the factors that are more actionable such as "prevention, preparedness, public health, political leadership and most of all, people" (WHO 2020). The process of isolation, testing and tracing with a proper hospital facility is an important measure to be followed. WHO stated that "if countries detect, test, treat, isolate, trace, and mobilize their people in the response, those with a handful of cases can prevent those cases becoming clusters, and those clusters becoming community transmission" (WHO 2020). Kerala government was successful in strictly following and implementing the WHO guidelines. Government played a pivotal role in successfully communicating the need of a collective responsibility to its people to contain the virus which is in consonance with the observation made by WHO, that defeating the global pandemic is everyone's business and everybody has to take care of each other and need each other.

The governmental machineries were efficient in forging strategies based on a comprehensive and pragmatic understanding of the limitations and potentials of the health system. It was realized that since the number of people coming back to states from within and outside India would be large in number, the option of institutional quarantine found to be difficult. Hence, the state government decided that people with no symptoms can be put in home quarantine and symptomatic patients are taken to hospitals. In addition to that, the methods such as testing, contact tracing, quarantining, isolation, treatment, strong screening system at the airport were successfully administered under the supervision of state health departments. The state was at the forefront to run awareness campaigns among the public on physical distancing. The proper planning of the government was also a key to the success of Kerala model of pandemic response (Spinney 2020).

The efficient functioning of the local governance institutions in Kerala was also helpful in spearheading the mission of containing the Coronavirus in their localities. There was a strict panchayat level monitoring of the situation. Every panchayat was given the responsibility of launching a dedicated phone number and deliver cooked food at the doorstep to mitigate hunger of the poor during lockdown (Swamy 2020). The role of police in implementing the rules and regulations during lockdown was also instrumental in the success of the Kerala model of the police force in Kerala has been actively engaging in the awareness campaign against Novel Coronavirus (Anand & Praveen 2020). They released

many videos to increase awareness about the coronavirus among the public. The state's police force also used drones to enforce the lockdown and track those who flouted lockdown rules (Nandy 2020). Though the drone videos released by the police brought laughter to many who watched those on social media, it has helped to prevent the people from public gathering and thereby stop further spreading of the virus.

Another prominent factor which facilitated the success of Kerala's pandemic response is its robust health system, that was sufficient enough to execute the plans as outlined by the World Health Organisation. The strong response of the health system in terms of the readiness and preparedness of the health workers was crucial. The co-ordination between different units in health system helped to bring the situation under the control. Facilities were put in place and ambulances were sent to those who developed any symptoms. Constant interaction of health department with patients, meticulous tracing and isolation of the contacts of the patients, presence of medical board of experts in every corona-designated hospital, special care to patients were also helpful in controlling the spread of virus.

The education level and literacy rate of the public in Kerala have also been credited for the successful response of the state to COVID-19. Kerala has the largest proportion of literate people among all the states in India. According to the census of 2011, Kerala's effective literacy rate is 93.91. In Kerala, 91.98 percent of women and 96.02 men are literate which is higher than the 65.46 percent women and 82.14 percent men at all India level (MHA 2011). The literacy of people in Kerala helped the state to successfully run the awareness campaigns to which the people responded with maturity and sensibility. Yasser Arafath also opined that the state's success comes from the idea of citizenship shaped by a high level of literacy and secular sensibilities (Arafath 2020).

Saikat Sinha Roy and Suresh Babu argued that the investment of leadership in development policy over a long time helped to shorten the curve (Roy & Suresh 2020). Kerala is known for its development model of 1970s with a special focus on the development of social sectors such as health and education. An important element that contributed to the flattening of curve is the priority given to public

health and hygiene. High level of general awareness, high female literacy, robust health system with efficient network of medics and paramedics, availability of public goods, efficient public distribution system, community participation, social mobilization, social awareness campaign like 'break the chain campaign' are the factors that helped Kerala to control the pandemic. Most prominently, the social mobilization facilitated by sustained social development policies is the key to Kerala model of pandemic (Roy & Suresh 2020).

The presence of responsible media in the state also helped the society and the state in the efforts to control the pandemic. The ethic and morale of the media in Kerala has been up to the mark during the pandemic situation. When the national media was trying to report the pandemic on communal lines and polarize communities for political mileage, the media in Kerala has shown a model to the other parts of India. There was seldom any attempt to polarize the issues around the pandemic on communal lines. Even though a criticism still exists against the media in Kerala that they have failed to show and explain the differential impact of the lockdown and pandemic on socially vulnerable groups such as Dalits, Adivasis and Women; and also against their incline towards sensationalism, it has shown the maturity and responsibility in comparison with other media at the national level. Many television channels broadcasted 'break the chain' campaigns in order to spread the awareness among the public.

While the major focus has been on the efficiency of government and leadership, police force, frontline health workers, media in explaining the success of Kerala's model of pandemic control, there is one factor which is not themed in many of the analysis which is the nature of social structure and its foundational philosophy within which all these elements interact with each other. The literature on Kerala's model of pandemic control seldom sheds light on the nature of social structure based on enlightenment movement within which the people who represent the governmental machinery and society operate. The prevalence of reason and scientific temper in Kerala's social sphere has largely helped the government to execute its policies and run the awareness campaigns more easily. This article argues that Kerala Social Model based on the enlightenment movement led by the social reformers with a spirit of reason and scientific temper helped the state to emerge as a successful model of pandemic control.

'Kerala Social Model' and the Pandemic Response

Kerala Social model is defined as a unique social setting shaped and inspired by an enlightenment movement of nineteenth century. Before analyzing this social model based on the renaissance ideals, it is important to note that Kerala's societal structure is very unique in comparison to other states in India in terms of the existence of a heterogeneous population of different religious communities. One could see various cuisines, dressing style and customs across Kerala. Beef eating has become a common culture of almost all Keralites and not specific to any particular religious community. There is, by and large, a sense of tolerance towards each other's food habits and religious belief. Apparently, there is a certain degree of peace and harmony in the society, even if everything is not perfectly alright in Kerala's social system.

One could still argue that the presence of a heterogonous population act as checks and balances in order to prevent one community from being dominant over the other. It prevents the hegemony of a particular community over the other and stops the homogenization process in the society. The composite culture of Kerala and the subsequent tolerance level of different communities enabled the state to confront the pandemic with a sense of unity and co-operation. The checks and balances due to the composite culture helps the state to halt the political propaganda based on communal lines which makes the management of crisis more focused without any diversions or distractions. This could also be one reason that Kerala hasn't witnessed the polarization of communities based on religion during pandemic as it happened with the Tablighi Jamaat event in Delhi. There is awareness in the social sphere against any concerted efforts from any particular community or political establishment to divert the real issue, in this case COVID control, which matters to the people and their lives. The social base of Kerala based on the ideals and principles of social reformers could be also one of the explanations of the maturity of the society in dealing with the religious issues and minority communities during the pandemic situation.

Kerala's pandemic response has to be overhauled with a detailed analysis of the nature of its societal structure, largely based on and defined by the values of Kerala's renaissance. Kerala Renaissance movement was led by mainly Dalit and

Bahujan leaders such as Ayyankali, Sree Narayana Guru, Sahodaran Ayyappan, Vaikunda Swamikal, Poikayil Appachan, Pandit Karuppan. The renaissance in Kerala aimed at eliminating the traditional culture rooted in superstitions and brahmanical ideology. They opposed the feudal and brahmanical values. It has restructured the society of Kerala by fighting against caste and gender oppression which has eventually paved the way for a high literacy rate and upliftment of women's status in Kerala.

The renaissance movement was successful to some extent to bring a structural change, and thereby developing an educated mass which gives priority to progress. The critical thinking nurtured in Kerala's people helped them realize what is good and bad for them as a society and polity. The renaissance movement could break the unreasonable and superstitious ideas that are ingrained in many social, religious and traditional customs such as widow marriage, child marriage, caste, idolatry, priesthood, polytheism etc. The modern outlook replacing the orthodox social propositions in Kerala's society and polity inspired by the renaissance ideals has helped the state to judicially invest in social sectors such as education and health. In hindsight, this proved to be the most appropriate attitude which helped the state to deal with the current pandemic situation in most successful ways.

Logic and reason are the two most important elements which decide the fate of people during a situation like this pandemic. The development of a social consciousness based on logic and reason is a direct result of the enlightenment movement in Kerala. Sahodaran Ayyappan has put forward his ideas based on reason and logical thinking. His 'Sahodara Prasthanam' influenced many people to bring a reasonable outlook in their lives. When the people in other states were taking processions on the request of the Prime Minister to respect the frontline workers by clapping or tapping on plates, people in Kerala abstained from such foolish and illogical act of moving in groups realizing the importance of physical distancing between people during the pandemic time. When videos circulating on social media showing people chanting 'go corona go' slogans and worshipping 'Corona Devi', Kerala government and society kept away from such illogical dramatic events during a crucial time because of the foundational teachings of the renaissance leaders such as Sahodaran Ayyappan. Kerala's social and

political clout have its roots in the solid legacy of a renaissance movement.

The legacy of Kerala's renaissance is still upheld by many individuals and independent organizations. The presence of an active independent platform of logical thinking such as "Kerala Free Thinkers Forum" is an example of it. They still strive to spread the ideas of enlightenment thinkers and social reformers in contemporary Kerala. This response to the pandemic was also a result of the modern outlook, ethical conceptions, and moral lessons inherited from the past history of enlightenment movement. The importance given to the education by the renaissance leaders helped Kerala to respond to the pandemic with more responsibility. Education is an important medium to generate social consciousness and also shape the logical human minds. The successful co-ordination and interaction between the government and people can be better explained by the literate people of the state. People were ready to comply with the rules and follow the instructions of the government. The scientific temper flourished among the common public in Kerala has facilitated the smooth functioning of the pandemic control operations.

The reflection of the renaissance moorings was also reflected in the leadership. When the Chief Minister Pinarayi Vijayan was asked to comment on PM's call to light candles on April 15, he replied that "we should be able to bring the right kind of brightness into the minds of thousands and thousands of people, both small and big" (Krishnakumar 2020). This deep awareness and understanding of dealing with real issues instead of some symbolic ritualistic acts not only rooted in his positioning in a Marxist ideology, but also influenced by the social structure enmeshed in the progressive ideals of renaissance which he is a part of. His nuanced understanding and consciousness emanate from the legacy of the ideals of enlightenment movement which was a catalyst to bring social awakening through the creation of spaces of critical thinking. In a nutshell, it could be argued that the success of Kerala in responding to pandemic is a result of the long-term struggle of its great social leaders who paved a strong social foundation of logic, reason, scientific temper, moral sense and ethical ideals.

Conclusion

The success of Kerala Model of containing the pandemic is the culmination of an efficient governmental management of the situation and a proper co-ordination between the state and society in fighting the virus. However, it is also important to understand Kerala's pandemic response within the framework of a reformed social structure based on renaissance movement which facilitated the people in the society and the leaders of the government to act according to the reason and logic in controlling the pandemic. The people who run the government and those responding to the government are in a societal structure which has its ideological foundations largely based on the enlightenment movement in Kerala led by social reformers in the state. In other words, the people who constitute the government, health system and society are largely drawn from a societal structure which is influenced by the ideals and principles of Kerala's renaissance. The reasonable behavior of the government and the mature consciousness of the society rooted in renaissance thought played a more pivotal role in successfully controlling the pandemic in the state. The major lesson from the Kerala model of pandemic response for other states and other parts of the world is that it's not just a result of the swift government management, but a long time investment of the social thought and enlightenment initiatives of great leaders which transformed the social thinking of the people, and thereby defined the administration in the body politic too.

References

Anand, Shilpa Nair & Praveen M P. 2020. "Kerala Police 'hand washing' video has gone viral". The Hindu, March 19, 2020. https://www.thehindu.com/life-and-style/kerala-police-chips-in-to-the-break-the-chain-campaign-against-covid-19-with-a-hand-washing-song-that-has-gone-viral/article31106929

Arafath, Yasser P K. 2020. "Success of the Kerala Model". The Telegraph, April 24, 2020. https://www.telegraphindia.com/opinion/coronavirus-kerala-success-with-covid-19-pandemic-is-because-of-its-understanding-of-the-idea-of-citizenship-shaped -by-its-high-level-of-literacy-and-secular-sensibilities/cid/1767508

MHA. 2011. "Census-2011". Office of the Registrar General & Census Commissioner. Ministry of Home Affairs. Government of India. https://censusindia.gov.in

Krishnakumar, R. 2020. "The P.M. may have thought, let us bring in this kind of light first': Pinarayi Vijayan". Frontline, April 4, 2020. https://frontline.thehindu.com/dispatches/article31255070.ece

Mathew, Liz and Abantika Ghosh. 2020. "Health Minister K K Shailaja on Kerala's Covid-19 success: 'Our strategy is trace, quarantine, test, isolate and treat". Indian Express, June 19, 2020. https://indianexpress.com/article/explained /kerala-health-minister-k-k-shailaja-teacher-covid-19-6456240/

Nandy, Sumana. 2020. "Lockdown Violators in Kerala Spot Police Drones, Run Like Tracer Bullets". NDTV, April 8, 2020. http://www.ndtv.com/south/lockdown-violators-in-kerala-spot-police-drones-run-like-tracer-bullets-2207952

Roy, Saikat Sinha and M Suresh Babu. 2020. "Dealing with Covid-19 Pandemic: Why the 'Kerala Model' is Working". The Indian Express, May 4, 2020. https://indianexpress.com/article/opinion/covid-19-pandemic-kerala-model-nipah-virus-coronavirus-6393517

Shailaja, K. K. 2020. "Kerala is Not Easier to Manage than New York". Interview by Preetha Nair. The Outlook, June 12, 2020. https://www.outlookindia.com/magazine/story/kerala-is-not-easier-to-manage-than-new-york-kk-shailaja/303326

Spinney, Laura. 2020. "The Coronavirus Slayer! How Kerala's Rock Star Health Minister helped save it from Covid-19". The Guardian, May 14, 2020. https://www.theguardian.com/world/2020/may/14/the-coronavirus-slayer-how-keralas-rock-star-health-minister-helped-save-it-from-covid-19

Swamy, Rohini. 2020. "This is how Kerala govt, police, residents are helping the poor and fighting Covid-19". The Print, March 30, 2020. https://theprint.in/india/this-is-how-kerala-govt-police-and-residents-are-helping-the-poor-and-fighting-covid-19/389533/

WHO. 2020. "WHO Director-General's Opening Remarks at the Media Briefing on Covid-19". March 11, 2020. https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19-11-march-2020

Responses to the Covid-19 Impact on Maharashtra's Food Supply Chains

Hari Seshasayee

Stanford University, Independent Researcher

harisesh@alumni.stanford.edu

Sambhāṣaṇ Volume 1 : Issue 03, July 2020 | संभाषण वर्ष ०१: अंक ०३, जुलै २०२०

As difficult as it is for us to fathom, there is nothing 'novel' about SARS-CoV-2 virus, not even its genetic sequence, 97% of which is identical to SARS-CoV-1, a virus from the early 2000s (Zhang and Homes 2020, 224). Humans have been fighting pandemics for nearly 2,000 years, since the Antonine Plague.

The practice of quarantine, from the Italian quaranta giorni (forty days) began in the 14th century during the Black Death (or bubonic plague) as ships anchored for 40 days before entering Italian ports. The 1918 influenza saw new measures, such as "closing schools, shops, and restaurants; placing restrictions on transportation; mandating social distancing, and banning public gatherings." (Strochlic 2020). The bubonic plague was more deadly than SARS-CoV-2, killing 200 million, and the 1918 flu was more contagious, infecting a quarter of the world's population (World Economic Forum 2020).

However, the real novelty of Covid-19, the disease caused by SARS-CoV-2, is in the defensive measure implemented on a near-global scale – the 'lockdown'. Never before have countries shut their borders and whole societies closed in unison, for such an extended duration. The World Health Organization aptly termed this "the first pandemic in history that could be controlled" (World Health Organization 2020).

Maharashtra, with a population the size of Japan, has faced its fair share of

epidemics, from chikungunya to the bubonic plague, which originated in Bir district in 1994, and the state accounted for 70% of national cases (US Centers for Disease Control and Prevention, 1994). But even Maharashtra, like most other places in the world, has no prior experience of total lockdowns.

Practically all sectors of society have been adversely impacted by the lockdown, but two still receive the highest levels of priority: healthcare and food supply. Covid-19 has managed to strip society to its essentials. This paper analyzes the socio-economic impact of the lockdown on Maharashtra's food supply chains by mapping the immediate impact and the response by three actors: the government, the private sector, and non-governmental organizations (NGOs).

The Immediate Impact

No one in India could have anticipated a national lockdown lasting six weeks. There was no time to prepare since the announcement came hours before going into effect on 25 March 2020. It had far-reaching consequences, among other things, on food supply chains, considered an 'Essential Service.' The agriculture sector in Maharashtra is more than just that: it is the largest employer, accounting for 51% of the state's labour force (Labour Bureau, Government of India 2014).

Following the lockdown, only 40% of the country's main agricultural markets remained functional in March 2020 (Press Information Bureau of India 2020). This resulted in an increase in prices, distress sales, and complete wastages of agricultural products. The price of pulses, which Maharashtra imports from Gujarat, rose by ₹20 per kilogram (Pandey 2020). Due to the closure of fishing harbours and lack of facilities to stock and transport cargo, the fisherfolk of Maharashtra were forced to dump one lakh tonnes of their catch back into the sea (Kumar 2020). Sopan Kanchan, president of the Grape Growers Association of India, remarked that "of the 3 lakh acres under grape cultivation in the state, the grapes on one lakh acres faced losses" (Kakodkar 2020). More than one-third of the state's sugar mills have stopped crushing and cutting cane, that has dealt a severe blow to 2.5 crore people in Maharashtra who depend on sugarcane to earn

their livelihood (Bureau 2020). Lasangaon market, which supplies the majority of India's onions, was temporarily shut down as some workers tested positive for Covid-19. Lasangaon eventually recovered, and now supplies 300 trucks of onions daily to other states (Press Information Bureau of India 2020).

Assurances from Maharashtra's Food and Civil Supplies Minister Chhagan Bhujbal, that the state has "enough stocks to last for six months" (PTI 2020) did little to assuage people's fears. This disruption in food supply chains had another unintended but inevitable consequence: millions of poor people in Maharashtra, who work in the informal economy depending on daily wages and migrant labour, were left with little or no money to buy food.

This socio-economic fallout called for a proactive response by government, civil society and the private sector. In Maharashtra's case, all three seem to have delivered, albeit in different degrees.

1. **Governmental response:** The numerous arms of the Government of Maharashtra were all initially caught off-guard by the monumental changes that resulted from the lockdown. Although most organizations in the food supply-chain were allowed to operate, they still had to ensure no one was infected with Covid-19.

a. **Social impact:** The lockdown had a discernable impact on the poor and destitute that depend on government support. The 1,08,005 Anganwadis in Maharashtra, which combat child hunger and malnutrition, temporarily halted activities to comply with social distancing norms. Some workers even tested positive for Covid-19. Depending on the district and zone, Anganwadis were instructed to either continue delivery of cooked meals, or provide basic provisions, or instead deposit money directly into beneficiaries' bank accounts (ST Correspondent 2020). Since 80% of Maharashtra's Anganwadis are in rural and tribal areas (Planning Department, Government of Maharashtra 2017), this disruption affected 87 lakh people that depend on their services. The state government also re-wired the public distribution system (PDS) to avoid panic buying and stockpiling and increased the plate count of daily meal schemes like Shiv Bhojan from 36,000 to 1,00,000 and

reduced the cost per meal from Rs. 10 to Rs. 5 (Government of Maharashtra 2020).

b. **State-Centre collaboration and improvisation:** It became imperative for the state government to work more closely with the Centre to ensure food security for Maharashtra. The state sought an additional 1.5 lakh metric tonnes of food grain from the Centre and enforced social distancing in all distribution points (Press Information Bureau of India 2020). The lockdown also called for quick improvisations. Maharashtra was left with 10 lakh liters of surplus milk per day, and the state government plans to "purchase the surplus stock and convert it into milk powder" (Jha 2020).

2. **NGOs and civil society response:** About 100 million people in India don't have access to the Public Distribution System (PDS). In Maharashtra, this number is estimated at 6.6 million (Agarwal 2020). India's NGOs and civil society have attempted to fill this gap, to reach those who don't possess ration cards, bank accounts and often stay in villages with little connectivity. Rural organizations like the Mahila Kisan Adhikar Manch, which works to uphold women farmers' rights, have tried to get food supplies to the "10 lakh widows and single women farm workers in rural Maharashtra, living in abject poverty with no access to government schemes" (Goyal 2020). It remains difficult to fill this gap, but NGOs are more well-connected in urban centers, and their positive intervention has been palpable during this crisis. A cursory study of NGOs in Maharashtra highlights their vast impact, providing daily cooked meals and ration kits to millions in the state. One such initiative, 'Feeding from Far', provides two daily meals to 10,000 people in Govandi, Mumbai, and chose to take a decentralized approach, as founder Paritosh Pant informed the author in a telephonic interview on April 26, 2020. 'Feeding from Far' crowdsourced their funding and selected volunteers from the local community to cook fresh meals in their community kitchen. This gave the community a sense of dignity, in being able to fend for themselves with only a little support from outside.

Through such measures, NGOs have managed to fill the gaps in food supply, especially in urban areas like Mumbai and Pune where government

resources are stretched and overwhelmed by the health crisis. They have proven their ability to step up during the crisis and play a secondary, supportive role to the government. The Maharashtra government can also provide certain incentives to NGOs, by providing subsidized grains and food-stock, to increase their scale of support over the next two months. The list of select civil society organizations that have stepped in to provide food to those below the safety net are as follows:

Name	**District/City**	**Method of support**	**No. of people impacted / no. of meals**
Habitat for Humanity	Raigad, Mumbai, Pune Nashik, Thane, Palghar	Hygiene kits and essential kits	79,417 people
Youth for Unity and Voluntary Action (YUVA)	Mumbai, Virar, Navi Mumbai and Panvel	A week's ration package/daily cooked meals	55,600 people / 4.5 lakh meals
Annamrita Foundation	Mumbai, Pune, Nagpur, Aurangabad, Wada & Jalna	Daily cooked meals	29 lakh meals
Praja Foundation	Mumbai	Food ration kits / Daily cooked meals	4,02,225 people / 1,12,62,300 meals
KhaanaChahiye/Project Mumbai	Mumbai	Daily cooked meals	75,000 meals per day
Ratna Nidhi	Mumbai	Daily cooked meals	7,500 meals per day
Akshaya Patra Foundation	Maharashtra	Food ration kits / Daily cooked meals	16,220 kits/ 1,82,014 meals
Zomato Feeding India	Nashik, Mumbai, Navi Mumbai, Karjat, Pune, Kolhapur	Food ration kits	94,736 kits
Feeding From Far	Govandi, Mumbai	Daily cooked meals	2,33,471 meals

3. **Private sector response:** Even Maharashtra's vibrant private sector was taken aback by the total lockdown. In the first week, there remained much confusion on which, where and when companies were allowed to operate. Some factories and warehouses of processed food companies were in designated 'hotspots' and faced many difficulties. A lot of migrant labour returned to their villages. Commercial transport was difficult to access. In most cases, the cost of transport and shipping was higher than the cost of the produce. Companies with an online presence were impacted less, while those with only retail presence bore the brunt of the restrictions. To minimize the damage, the private sector began innovating.

a. **Collaborations** became the new normal. Britannia, a packaged-food company, partnered with Dunzo, an e-commerce delivery platform. Marico, another food company, partnered with online platforms Zomato and Swiggy. These collaborations saw a marriage of retail and e-commerce brands; it is a win-win situation. Additionally, private companies like BigBasket and Zomato have begun collaborating with NGOs to provide daily meals and food supplies to the urban poor. These collaborations are likely to last in some way even after Covid and can create valuable partnerships between the private sector and NGOs.

b. **Value chains** are contracting. Wholesalers now often work directly with retailers, cutting out the distributors who previously connected them. In order to ensure the last-mile delivery, companies like BigBasket partnered with Uber, the ride-hailing app. Uber drivers go to BigBasket warehouses to collect bulk orders and transport them to the final customer, most often to an apartment building or society. As shortages persist, local kirana stores have begun working with delivery platforms to combine their stock. This contraction of food supply chains has made processes quicker, more efficient and cost-effective.

Besides these temporary innovations, some of which are likely to last post-Covid, the private sector's responses have not measured up to their potential to play a conciliatory role in stemming the tide of this crisis. Most companies have been hamstrung by the lack of revenue and even more so by the lack of available personnel. Warehouses of food companies, such as BigBasket, operated at only half their normal capacity during the months of April and May, as Aashutosh Taparia of BigBasket confirmed to the author in a telephone interview on May 1, 2020. As a result, the local kirana stores have regained their earlier prominence, as they became the first point-of-contact for most residents that preferred walking to the closest kirana store instead of walking kilometers in the sweltering heat to a supermarket.

Conclusion

Despite all our best efforts, the 20 nanometer SARS-CoV-2 virus has humbled us. It has brought most countries to their knees; India and Maharashtra are no exception. In Maharashtra, Covid has re-ordered food supply chains, just as it has in many other parts of the world. The government, NGOs and private sector have worked together to help ensure adequate food supply for all, but it remains to be seen if these new collaborations will last post-lockdown. Despite being home to more than 1,65,000 cases, the highest of any state in the country, government action has been relatively measured and proactive in most of Maharashtra. However, the sheer scale and speed of the virus's spread in the urban megapolis of Mumbai has been devastating to the city's residents. Government and private hospitals are overburdened, even after converting stadiums, planetariums, nature parks, auditoriums and racecourses into quarantine centers.

After announcing the easing of social distancing restrictions beginning June 1 as part of the 'Mission Begin Again' (CMO Maharashtra 2020) most food supply chains that were earlier limited by the lockdown are now back up and running. Even if the state implements strict phase-wise and area-wise restrictions on social activities, the healthcare system could still get completely overwhelmed. This could yet again leave an immediate and adverse impact on food supply chains in the state. Maharashtra thus needs to tread with caution and closely monitor the rise in cases as the lockdown is lifted.

REFERENCES:

Agarwal, Kabir. 2020. "Coronavirus Lockdown: As Hunger Grows, the Fear of Starvation Is Real." The Wire, April 16, 2020. Accessed 28 June, 2020. https://thewire.in/rights/covid-19-100-million-hunger-pds-universal

Bureau. "Maharashtra sugarcane cutters stuck in lockdown." Hindu Business Line, March 30, 2020. Accessed 28 June, 2020. https://www.thehindubusinessline.com/economy/agri-business/sugarcane-cutters-stuck-in-lockdown/article31208734.ece

Centers for Disease Control and Prevention, Health Department, USA. 1994. "International Notes Update: Human Plague -- India, 1994." October 21, 1994. Accessed 28 June, 2020. https://www.cdc.gov/mmwr/preview/mmwrhtml/00032992.htm

Foster, Lucy. 2020. "5 of the world's deadliest infectious diseases." World Economic Forum, April 9, 2020 Accessed 28 June, 2020. https://www.weforum.org/agenda/2020/04/covid-19-infectious-diseases-tuberculosis-measles-malaria/

Government of Maharashtra. 2018. "A Report Based on the Adhoc Survey Of 'Quick Survey on Situation Assessment of Anganwadi'" July, 2018. Accessed 28, June, 2020 https://mahades.maharashtra.gov.in/files/report/Assessment%20of%20Anganwadi.pdf

Government of Maharashtra. 2020. "Copy of Policy Changes amid Covid outbreak". Accessed 28 June, 2020. http://mahafood.gov.in/website/PDF_files/Corona_guideline.pdf

Goyal, Prateek. 2020. "No food, no cash, money in banks 40 km away: Rural Maharashtra's women say they are waiting for death." News Laundry, April 11, 2020. Accessed 28 June, 2020. https://www.newslaundry.com/2020/04/10/no-food-no-cash-money-in-banks-40-km-away-rural-maharashtras-women-say-they-are-waiting-for-death

Jha, Sanjay K. 2020. "In crisis, government has no time for hungry cows." The Telegraph, April 4, 2020. Accessed 28 June, 2020. https://www.telegraphindia.com/india/coronavirus-lockdown-in-crisis-goverment-has-no-time-for-hungry-cows/cid/1762173

Kakodkar, Priyanka. 2020. "Maharashtra: Grape-growers face sour times in lockdown, destroy vineyards." Times of India, April 23, 2020. Accessed 28 June, 2020. https://timesofindia.indiatimes.com/city/mumbai/maharashtra-grape-growers-face-sour-times-in-lockdown-destroy-vineyards/articleshow/75310852.cms

Kumar, Sanjeev. 2020. "Lockdown: Fishing community in deep Waters." Hindu Business Line, March 30, 2020. Accessed 28 June, 2020. https://www.thehindubusinessline.com/economy/agri-business/lockdown-fishing-community-in-deep-waters/article31209203.ece#

Labour Bureau, Government of India. 2020. "Fourth Annual Employment-Unemployment Survey." Accessed 28 June, 2020 https://labour.gov.in/sites/default/files/MH%20District%20Level%20Report.pdf

Maharashtra, CMO (@CMO Maharashtra). 2020. "Easing of Restrictions MISSION BEGIN AGAIN Phase-IV." Twitter, June 25, 2020 https://twitter.com/CMOMaharashtra/status/1276199334174846976

Pandey, Munish Chandra. 2020. "Coronavirus in India: Lockdown hits food supply, prices rising." India Today, April 4, 2020. Accessed 28 June, 2020. https://www.indiatoday.in/mail-today/story/coronavirus-in-india-lockdown-hits-food-supply-prices-rising-1663148-2020-04-04

Press Information Bureau of India. 2020. "Central Government constituted Inter-Ministerial Central Team (IMCT) visits Thane in Maharashtra to review the situation in context of COVID-19." April 25, 2020. Accessed 28, June. 2020. https://pib.gov.in/PressReleseDetail.aspx?PRID=1618283

Press Information Bureau of India. 2020. "Ministry of Agriculture & Farmers Welfare." April 23, 2020. Accessed 28 June, 2020. https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1617594

Press Information Bureau. 2020. "Over 43 lakh quintals of food grains distributed to the poor in Maharashtra." April 18, 2020. Accessed 28 June, 2020. https://pib.gov.in/PressReleseDetail.aspx?PRID=1615697

PTI. "Maharashtra: Have grain stock to last for 6 months, don't panic, says Food and Civil Supplies Minister Chhagan Bhujbal." Deccan Herald, March 24, 2020. Accessed 28, June. 2020. https://www.deccanherald.com/national/west/maharashtra-have-grain-stock-to-last-for-6-months-dont-panic-says-food-and-civil-supplies-minister-chhagan-bhujbal-817195.html

ST Correspondent. "Coronavirus Pune: Tribal department to resume supply of cooked food to pregnant, nursing mothers." Sakal Times, April 2, 2020. Accessed 28, June. 2020. https://www.sakaltimes.com/pune/coronavirus-pune-tribal-department-resume-supply-cooked-food-pregnant-nursing-mothers-48234

Strochlic, Nina, and Ridley D. Champine. 2020. "How some cities 'flattened the curve' during the 1918 flu pandemic." National Geographic, March 27, 2020. Accessed 28 June, 2020. https://www.nationalgeographic.com/history/2020/03/how-cities-flattened-curve-1918-spanish-flu-pandemic-coronavirus/

World Health Organization. 2020. "WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19." March 9, 2020. Accessed 28 June, 2020. https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---9-march-2020

Zhang, Yong-Zhen, and Edward C. Holmes. 2020. "A genomic perspective on the origin and emergence of SARS-CoV-2." Cell 181, no. 2 (April): 224. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0092867420303287?via%3Dihub

Jātaka Aṭṭhakathā: A Guide during COVID-19

Megha Tayde

Department of Pali, University of Mumbai

meghabtayade@gmail.com

Sambhāṣaṇ Volume 1 : Issue 03, July 2020 | संभाषण वर्ष ०१: अंक ०३, जुलै २०२०

Today the entire world is fighting against the infectious disease of Coronavirus – COVID-19. The only solution to fight against this deadly virus is maintaining isolation and social distancing which can be achieved only through the lockdown. People have accepted the fact that the change is necessary and shifting towards the online modes. More than half of the population is working from home. Thus, the entire family is living together in one house sharing the common space. If we see the statistics of income groups of people in India it can be seen that more than half of the population belongs to a low and medium-income group, living in small houses sharing a very small space and are living together for almost four months in this pandemic. People are going through so many new challenges physically and mentally both and are trying to cope with this new normal in their own way.

This research paper tries to show how the stories from the ancient text of *Jātaka Aṭṭhakathā* in Pali language in the form of case studies can help cope with this new normal of social distancing.

The *Jātaka Aṭṭhakathās* are the stories of previous births of the Buddha, in various forms sometimes human and sometimes animal form which he took to complete ten perfections[1] which would enable him to become a Buddha. The *jātaka* appears to be very old, for the term jātaka is included in an ancient categorization of Buddhist literary styles, and depictions of *jātaka* tales appear in Indian Buddhist art as early as the second century B.C.E[2] and thus the text of

Jātaka tales can be dated between second-century B.C.E and fourth century C.E. As per *Theravāda* tradition Jātaka comprise of 547 poems arranged roughly by an increasing number of verses. The *Aṭṭhakathā* (commentary) gives stories in prose that provides the context for the verses, and it is these stories that are of interest to folklorists, and each story is unique, the hero of the story is our Bodhisatta, who comes out as a winner because of his virtues, wisdom and other qualities.

Jātaka Aṭṭhakathās of Pali literature consists of beautiful narratives. Every story is divided into five parts, it starts with the present life story called "*paccuppannavatthu*', followed with a story of the past life called '*atitavatthu*', then followed with the verse '*gātha*', explanation called as '*veyyākarana*' and each story ends with the identification, called as '*samodhāna*'.

Storytelling is the best way to convey a message and to connect with the audience, *jatakas*3 are the best examples for the wonderful stories where each story is full of wisdom, knowledge, etc. If we start reading it once we cannot stop it in between because the narrative is so rich with a lot of emotions *(rasa)* as said in *navarasa (nine emotions)*. In jataka stories, we can find *srungārarasa* (love or romance), *vīrarasa* (heroism), *hāsyarasa* (laughter), *bhayānakarasa* (Horror, terror), *karuṇārasa* (compassion, mercy), *adbhūtarasa* (wonder, amazement) and *sāntarasa* (peace or tranquility)4. All these emotions make the reading so interesting that it feels as if we are watching the story in front of us. The hero, other characters, events, incidents, the climax of the story, verses, and a lot of learning till we reach the end of the story makes it more appealing to the reader.

This research paper has taken into consideration a few such interesting *jātaka* stories to address a few issues encountered while living together with the family. It should be noted that though the stories under study may not be directly connected with the situation, but one should understand the core message given from that story and should be able to grasp the learning from the same. The major points discussed in the paper are as below:

I. **Lockdown and social distancing help in safeguarding self and others**
   - In guarding the self, a person guards other as well
   - One has to be mindful and aware in every little moment

II. Guidelines for the householders

- Mutual respect between husband and wife
- Inculcating human values in children
- Proper care of elders
- *Sīla* (virtues), *mettā* (loving-kindness) and *dāna* (donation) is our safeguard and our strength

I. Lockdown and social distancing help in safeguarding self and others

Lockdown means *a state of isolation or restricted access instituted as a security measure* or as per Cambridge English dictionary "*a situation in which people are not allowed to enter or leave a building or area freely because of an emergency*". So, we are aware that the emergency is an epidemic of Coronavirus which is spreading at a faster rate and needs to be controlled. WHO has already declared it a pandemic so as a precautionary measure Government has initially announced complete lockdown and now after almost 3 months the lockdown is released partially taking into account that people will maintain social distance.

Case study 1 - In guarding self, the person guard other also

We safeguard our self when we follow the rules as announced by the government. In doing so, we are safeguarding others also which can be seen in असङ्कियजातकवण्णना (76) when a lay-brother asked to master this question[5],

"भन्ते, अत्तानं रक्खमाना पररक्खका होन्ती"ति पुच्छि."

"In guarding themselves, Sir, do men prove guardians of others?"

आम, उपासक, *Yes, lay-brother*

अत्तानं रक्खन्तो परम्पि रक्खति, परं रक्खन्तो अत्तानम्पि रक्खती"ति.

In guarding himself a man guards other; in guarding others, he guards himself."

While saying this, the master told the story of a lay brother journeying along on some business in the company of a leader of a caravan; because of his watchfulness and awareness of how he saved the entire troop from 500 robbers. The lay brother didn't sleep the entire night and was just walking to and fro, robbers kept waiting for the time he would go to sleep but he didn't sleep till the sunrise, and thus the robbers have to go empty-handed.

So here the robbers are none other than the coronavirus, if you will be ignorant and not aware of the virus, it can enter your house through you and will infect others also. So, protect yourself to protect others.

Case study 2 - One has to be mindful and aware in every little moment

One has to be mindful every time, as the quail in the story was mindful and thus protected himself from the falcon as seen in सकुणग्घिजातकवण्णना (168) when the quail left his feeding ground and flew to the edge of the forest, there the falcon tried to attack him. The quail somehow brought the falcon to his feeding ground and safeguarded himself and thus the bird rejoice on his victory and sings,

"सोहं नयेन सम्पन्नो, पेत्तिके गोचरे रतो. अपेतसत्तु मोदामि, सम्पस्सं अत्थमत्तनो"ति□.

"Now I rejoice at my success: a clever plan I found

To rid me of my enemy by keeping my own ground

As said in हरितमण्डूकजातकवण्णना, विसये पदेसे गोचरभूमियं अबलवा नाम नत्थी□"*In his own place, and district, and feeding ground no one is weak* and कोसियजातकवण्णना (226)"अकाले, महाराज, अत्तनो वसनट्ठाना निक्खमन्ता एवरूपं दुक्खं पटिलभन्तियेव, तस्मा अकाले अत्तनो वसनट्ठाना निक्खमितुं न वट्टती" "They that leave their dwelling before the right time, great king, fall into misery. Therefore, before the time one should not leave one's dwelling place."

As seen in the narratives above, it gives us a clear message of being mindful when going outside our house and safeguarding ourselves from the life threatening coronavirus by being mindful [6] i.e. while walking, talking, eating, touching any surface, sitting, spitting, etc. while doing all of the daily activities one has to be very aware and alert and should take all the precautionary measures as prescribed by WHO□ regarding mask, gloves, sanitizers, hand wash, keeping hands away from face, nose and mouth contact when outside of safe zone.

Also Bhikkhu Anālayo quotes in his research paper, that "Rhys Davids (1903/1997: 194) takes up a tale found in a discourse from the Saṃyutta-nikāya[7].12 In agreement with its Saṃyukta-āgama counterpart 13, this discourse reports the Buddha narrating how a quail strays outside of its proper resort and is thereupon caught by a falcon. The moral of the story is that, just as the quail should have kept to its proper resort, so the monks should keep to the practice of mindfulness as their proper resort in order to withstand Māra[8].

II. Guidelines for the householders

It is now more than three months that we all are in lockdown and spending time with our family. Some families are having a great time, enjoying and having fun but some families are having a difficult time because of frequent fights between husband and wife, father and son, brother and sister, etc. there are few *jātakas* which could guide us if we understand simple things in life and live in harmony with each other.

1. **Mutual Respect between Husband and Wife:**

"Are you facing Domestic Violence during Lockdown? Helpline numbers have been overwhelmed during the COVID -19 lockdown, as calls to domestic violence hotlines have increased significantly[12]"

The above is a statement from the webpage of *naaree.com* (domestic violence, helpline, and support in India). It is very sad to know that in this lockdown some people are fighting with both this life-threatening disease and domestic violence.

Let us understand what is domestic violence in India. Domestic violence is not only perpetrated by husbands against wives. It is domestic violence or domestic abuse even if it is by your parents, in-laws, and other family members too[13].

What is the reason for domestic violence? As per the teachings of the Buddha, the reason for all unwholesome actions including violence is *rāga* (craving), *dosa* (hatred), and *moha* (ignorance). A detailed research study was carried out in Cambodia on "The Cultural Epigenesis of Gender-Based Violence in Cambodia: Local and Buddhist Perspectives" by Maurice Eisenbruch, Where the results show that the reason for the violence is greed, hatred, and ignorance. The author talks about *carita* (temperament) and how it affects individual behaviour. How a young boy with *dosa carita* grows up as an abuser which results in domestic violence in his later family life. The author also talks about *hiri* (moral shame) and *Otappa* (fear of blame). When a person is doing unwholesome action, he becomes morally blind and is incapable of noticing *hiri ottappa*[14].

As can be seen in सुच्चजजातकवण्णना (320) when the Bodhisatta addresses the king regarding his wife, saying,

"अयं, महाराज, तुम्हाकं दुक्खितकाले अरञ्ञे समानदुक्खा हुत्वा वसि, इमिस्सा सम्मानं कातुं वट्टती"ति

देविया गुणं कथेसि□."

This lady (king's wife), your majesty, in the time of your adversity, lived with you, and shared your sorrows in the forest. You ought to do her honor."

Mutual respect between husband and wife is very important to live peacefully. A man and a woman in a beautiful bond of husband and wife should cherish their relationship remembering how they tackle the tough time of their life together and came out of it and are still together. Such thoughts, respect, love towards each other nourish the relationship, and help in leading life peacefully.

If the relationship is not restoring and there is no mutual respect developed, rather it is getting worst there can be the physical, mental, spiritual, and emotional effect of domestic violence[⌧], it is difficult to gather strength and rise again. If anybody is facing this situation and is not able to cope up with the present condition, the below gāthā from Dhammapada might help,

अत्ता हि अत्तनो नाथो, को हि नाथो परो सिया.
अत्तना हि सुदन्तेन, नाथं लभति दुल्लभं[15].

One truly is the protector of oneself; who else could the protector be? With oneself fully controlled, one gains a mastery that is hard to gain[16].

One may think there is no way out of an abusive relationship, but there is, and the dangers of staying can be far worse than those of leaving. Remaining in the toxic, dangerous environment of domestic violence can put one's life at risk. In this scenario, one should adopt the approach towards the life as stated in the gāthā of कच्छपजातक (178) and should move ahead in life leaving besides all the attachments and taking care of self and protecting self.

"गामे वा यदि वारञ्ञे, सुखं यत्राधिगच्छति।
तं जनित्तं भवित्तञ्च, पुरिसस्स पजानतो।
यम्हि जीवे तम्हि गच्छे, न निकेतहतो सिया"ति॥

"Go where you can find happiness, wherever the place may be;
Forest or village, there the wise both home and birthplace see;
Go where there's life, nor stay at home for death to master thee."

Roots of violence are built from childhood depending on the environment, the people we associate with and it grows as we age; and then it results in such a dangerous crime. So, to avoid all these circumstances, parents should inculcate human values in their children at a very early age.

2. **Inculcating human values in children:**

All the roots of unwholesome deeds i.e. *raga* (greed), *dosa* (hatred), and *moha* (ignorance) as we have seen in the earlier case of domestic violence, we understood that these evil tendencies grow from childhood itself, if the children are not trained properly. In this pandemic and lockdown period, parents can train their children and develop human values in them by making them aware and teaching them the right way of life as can be seen in अत्थस्सद्वारजातकवण्णना (84) when one day the seven-year-old child comes to his father and asks, "what are the Paths leading to spiritual welfare?" and his father answered him by repeating this stanza,

"आरोग्यमिच्छे परमञ्च लाभं, सीलञ्च वुद्धानुमतं सुतञ्च.
धम्मानुवत्ती च अलीनता च, अत्थस्स द्वारा पमुखा छळेते"ति□.

Seek Health, the supreme good; be virtuous; Listen to the elders;
from the scriptures learn; Conform to Truth, and burst Attachment's bonds.
For chiefly these six Paths to Welfare lead.

We all know the treatment of COVID-19 is nothing but strengthening the immunity system of the infected person, as because this virus is more dangerous for people with low immunity. As very well expounded in the gāthā that one should seek health, which is the supreme good, develop virtues, keep learning, and practice detachment. If one keeps on practice, one will reach the stage of *alobha* (no greed), *adosa* (no hatred), *amoha* (no ignorance) means *dāna, mettā*, and *paññā* will be developed which are nothing but the wholesome deeds and which will cut off the evil roots. A child that grows up having learnt such values grows and becomes a man or a woman who will become a good householder.

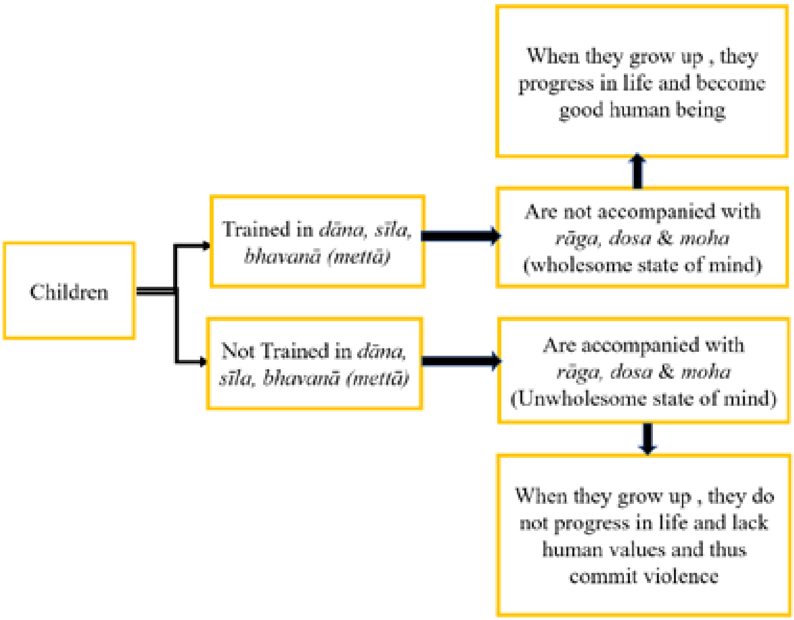

Such values can be inculcated in the kids so that they will understand the value of their life and will try to develop their virtues for their own welfare.

3. Proper care of elders:

As discussed above, coronavirus affects people with a low immunity system, so this is a very challenging period for the elderly as they are more prone to this infectious disease. So, in this pandemic, it is the responsibility of the family members to take care of their health and their personal needs. It's a great tragedy that from ancient times till today in many households' elders are been seen as an extra burden on the family. They are not treated well and their children keep them in the old age homes or just wait for their death. Many times it is seen that on wife's instigation the husband does ill-treat their parents as seen in तक्कलजातकवण्णना

(446) where a man on his wife's instigation decided to bury his father alive in the cemetery, but because of the wisdom of the grandson the man comes back to his senses when he saw that a young son of his is also digging the square hole in the cemetery for his father as a family tradition.

"मयापि तात पटिलच्छसे तुवं, एतादिसं कम्म जरूपनीतो.
तं कुल्लवत्तं अनुवत्तमानो, अहम्पि तं निखणिस्सामि सोब्भे"ति[20].

"I too, when thou art aged, father mine, Will treat my father as thou treatest thine;
Following the custom of the family, deep in a pit I too will bury thee."

Seeing his son's action, he understood his mistake and he took his father back to his house with full respect, and thus on return, he kicked his wife out.

This *jātaka* story is included in this research paper just to make people aware of the fact that we all are going to age one day and we all will need our loved ones to take care of us. The elderly shouldn't die because of neglect. Hence, it is imperative that proper attention is given to their health, happiness, and wellbeing. This time of lockdown should be treated as an example for children to learn from when it comes to caring for the elderly at home. Thus, it is important that everyone prioritises this care work, with a view to continue it as a domestic way of life and ending the practices of elder abuse and neglect.

4. *Sīla* (virtues), *mettā* (loving-kindness) and *dāna* (donation) is our safeguard and our strength:

Virtues, loving-kindness, and selfless giving is a powerful shield to safeguard us in this pandemic as very well explained in कुलावकजातकवण्णना which narrates an incident where the thirty-pupil including Bodhisatta was arrested putting false accusation on them and hauled up as prisoners before the king. Without inquiry into their actions, the king commanded offhand that they should be trampled to death by the elephant. Forthwith they made them lie down in the king's courtyard and sent for the elephant. The Bodhisatta exhorted them, saying, ***"Bear in mind the Commandments; love the slanderer, the king and the elephant as yourselves."*** And they did so. Elephant after the elephant was brought up, but none of the elephants could approach them and all fled away. So, the king inquired the reason of this, and on this Bodhisatta replied, "अञ्ञो अम्हाकं मन्तो नाम नत्थि, अम्हे पन तेत्तिंसमत्ता जना" (we don't have any other secret utterance, we just follow the commandments, this is our way of life, our safeguard, and our strength),"

- पाणं न हनाम (we don't destroy life),
- अदिन्नं नादियाम (we don't take what is not given),

- मिच्छाचारं न चराम (don't engage in sexual misconduct),
- मुसावादं न भणाम (don't tell lies),
- मज्जं न पिवाम (don't have strong drinks),
- मेत्तं भावेम (we bound in loving kindness),
- दानं देम[21] (we do charity),

This story highlights the importance of following five commandments i.e. virtuous and performing a wholesome deed of *mettā* and *dāna*. This is nothing but the wholesome deeds as said in Abhidhamma as *dāna, sīla*, and *bhāvanā*. In today's scenario of Covid-19, this holds very true. One has to strengthen and safeguard themselves by their virtues, loving-kindness, and selfless giving. If you do wholesome deeds *(kusala kamma),* through body speech and mind it heals your mind because it is cutting off the evil roots of *rāga, dosa and moha*[22], and it in turn heals your body and gives strength. These good deeds (*kusala kamma)* result in (*kusala vipāka)* good resultant, and keep our mind and body healthy which develops a positive attitude towards life which is crucial in the scenario of COVID-19.

In this period of lockdown, many people who survive on daily wages are sleeping on an empty stomach. In this situation, one can fulfill the perfection of generosity by donating food to the needy. As said in the below *gāthā* from *nidānakathā* on *dāna pāramitā* (perfection of giving),

"यथापि कुम्भो सम्पुण्णो, यस्स कस्सचि अधोकतो. वमतेवुदकं निस्सेसं, न तत्थ परिरक्खति.
"तथेव याचके दिस्वा, हीनमुक्कट्ठमज्झिमे. ददाहि दानं निस्सेसं, कुम्भो विय अधोकतो"ति.
As a brimming jar overturned by anyone discharges entirely all the water and retains none within. Even so, when thou see any that ask, great, small, and middling, you do give away all in alms, as the water-jar was overthrown.

To know the effects of our *kusala kamma* (wholesome deeds), we can find a very good example of अम्बजातकवण्णना (124) where the hermit arranges water for all animals in the forest and, every animal brings some fruits for him to eat and an entire wagon gets filled with the fruits and thus the hermits said,

"एकं नाम वत्तसम्पन्नं निस्साय एत्तकानं तापसानं फलाफलत्थाय अगन्त्वा यापनं उप्पन्नं,
वीरियं नाम कातब्बमेवा"ति",

Thus, has one man's goodness been the means of supplying with food all these hermits. Truly, we should always be steadfast in right-doing."

This jataka is included to make the donor aware that even a small good deed bears great fruit. If you will help someone in need today, help will unexpectedly

come to you when you need it the most in future, as seen in the above jataka. So, in this pandemic, we all have to help each other and connect through the network of selfless giving *(dāna)*, virtues *(sīla),* and loving-kindness *(mettā)* and defeat this Coronavirus. This is a circle which starts with us and comes back to us. Also, as per the gāthā given in Pañcagatidipanaṃ, *"yaṃ kiñci diyateññassa yathā kālaṃ yathā vidhi, tena tena pakārena taṃ sabbaṃ patiṭṭhati"*, that whatever is given to others at the proper time in a proper way remains stored in the same way to be received back next time. One should always remember though we are aware of the benefits of giving, one should not attach to the results of it and should not donate to receive anything in return as it will have the opposite effect on us i.e. our greed *(rāga)* instead of lowering it will again start to rise, so we have to be careful while giving and watchful about our own thoughts.

Jātaka Aṭṭhakathā ancient Pāli literature proves to be a very useful handbook for householders. In this challenging period of Covid-19 people can refer to this book and can implement many corrective actions like adding wholesome deeds *(kusala kamma)* of *dāna* (selfless giving), *sīla* (developing virtuous) and *mettā* (loving-kindness towards all beings) and subtracting *akusalamula* (the root of an unwholesome deed) i.e. *rāga* (greed), *dosa* (hatred) and *moha* (ignorance) in our daily routine. Replacing three unwholesome actions with three wholesome actions will bring positive results that one can experience. This period of lockdown is a chance to restart, renew our life, relationships, to revisit our health. We should make good use of this time and rebuilt ourselves with all the positivity.

NOTES

1 *dāna* (generosity), *sīla* (virtue), *nekkhamma* (renunciation), *paññā* (wisdom), *viriya* (effort), *khanti* (patience), *sacca* (truthfulness), *adhiṭṭhāna* (determination), *mettā* (loving-kindness) and *upekkhā* (equanimity), (KUMAR 2015), to attain *nibbāna* i.e. for attaining complete emancipation. Tradition also perceives that the *jātaka*s are the records of the Bodhisatta's experiences and struggles during his gradual acquisition of the qualities that would enable him to become a Buddha., (Analayo 2012)

2 (OHNUMA n.d.)

3 (Shrinivasan, 2020), In this lockdown, Shobha Tharoor Srinivasan Engages Kids with Online Storytelling which also included Jataka stories for all age groups

4 (Rasa (aesthetics), n.d.) *Śṛṅgāraḥ* (शृङ्गारः): Romance, Love, attractiveness. Colour: light green *Hāsyam* (हास्यं): Laughter, mirth, comedy. Colour: white, Raudram (रौद्रं): Fury. Colour: red *Kāruṇyam* (कारुण्यं): Compassion, mercy. Colour: grey, *Bībhatsam* (बीभत्सं): Disgust, aversion. Colour: blue, *Bhayānakam* (भयानकं): Horror, terror. Colour: black, *Veeram* (वीरं): Heroism. Colour: saffron, *Adbhutam* (अद्भुतं): Wonder, amazement. Colour: yellow(Chandananda)

5 खुद्दक निकाय, जातक-अट्ठकथा, (पठमो भागो), एककनिपातो, वरुणवग्गो, असङ्कियजातकवण्णना [76]

6 खुद्दक निकाय, जातक -अट्ठकथा, (दुतियो भागो), दुकनिपातो, सन्थववग्गो, सकुणग्घिजातकवण्णना [168]

7 खुद्दक निकाय, जातक- अट्ठकथा, (दुतियो भागो), दुकनिपातो, उपाहनवग्गो, हरितमण्डूकजातकवण्णना [239]

8 "कथञ्च, महाराज, भिक्खु सतिसम्पजञ्ञेन समन्नागतो होति? इध, महाराज, भिक्खु अभिक्कन्ते पटिक्कन्ते सम्पजानकारी होति, आलोकिते विलोकिते सम्पजानकारी होति, समिञ्जिते पसारिते सम्पजानकारी होति, सङ्घाटिपत्तचीवरधारणे सम्पजानकारी होति, असिते पीते खायिते सायिते सम्पजानकारी होति, उच्चारपस्सावकम्मे सम्पजानकारी होति, गते ठिते निसिन्ने सुत्ते जागरिते भासिते तुण्हीभावे सम्पजानकारी होति. एवं खो, महाराज, भिक्खु सतिसम्पजञ्ञेन समन्नागतो होति - *दीघ निकाय, सीलक्खन्धवग्गपाळि, सामञ्ञफलसुत्तं, सतिसम्पजञ्ञं*

'And how, Sire, is a monk accomplished in mindfulness and clear awareness? Here a monk acts with clear awareness in going forth and back, in looking ahead or behind him, in bending and stretching, in wearing his outer and inner robe and carrying his bowl, in eating, drinking, chewing and swallowing, in evacuating and urinating, in walking, standing, sitting, lying down, in waking, in speaking and in keeping silent he acts with clear awareness. In this way a monk is accomplished in mindfulness and clear awareness. (Translation – Access to insight

9 (Organization)

10 को च, भिक्खवे, भिक्खुनो अगोचरो परविसयो? यदिदं – पञ्च कामगुणा। कतमे पञ्च? चक्खुविञ्ञेय्या रूपा इट्ठा कन्ता मनापा पियरूपा कामूपसंहिता रजनीया, सोतविञ्ञेय्या सद्दा… घानविञ्ञेय्या गन्धा… जिव्हाविञ्ञेय्या रसा…कायविञ्ञेय्या फोट्ठब्बा इट्ठा कन्ता मनापा पियरूपा कामूपसंहिता रजनीया – अयं, भिक्खवे, भिक्खुनो अगोचरो परविसयो। - Ref: Sakunagghi Sutta (SN 47.6)

And what, for a monk, is not his proper range and is the territory of others? The five strands of sensuality. Which five? Forms cognizable by the eye — agreeable, pleasing, charming, endearing, fostering desire, enticing. Sounds cognizable by the ear… Aromas cognizable by the nose, Flavors *cognizable by the tongue. Tactile sensations cognizable by the body — agreeable, pleasing, charming, endearing, fostering desire, enticing. These, for a monk, are not his proper range and are the territory of others. Ref: Access to Insight*

11 (Anālayo, 2012)

12 (Domestic Violence as a human rights violation, n.d.)

13 Ibid. Who can be victims of domestic violence? Before, Domestic violence was referred to as wife abuse because women were mostly the victims. As time passed, this term was abandoned when the definition of domestic violence was changed because wives are not the only people who can fall victim to domestic violence. The Domestic violence now recognizes the fact the victims can be: Children, Cohabitants, Dating, intimate or sexual partner, Family member, Spouses. This shows that anyone can become a victim of domestic violence. No matter how rich or prominent someone is in society, they too can become victims of domestic violence.

14 (Eisenbruch, 2018) Violence that was Fuelled by Lust or Greed, Anger and Ignorance-*lobha, dosa, mohā:* Excess of the Buddhist 'Triple Poison' was thought to lead to intimate partner violence. The monks elaborated on sexual violence as fuelled by craving and greed (*rāga* and *lobha*), physical violence by anger and aversion (*dosa*), and violence generally by moral stupidity and delusion (*mohā*). The Buddha taught that the three fires of greed, hatred, and delusion burn within us. *Doṣa* was the most prominent poison fuelling violence. Fire, poison, pus, and volcanic eruption were some of the metaphors used to describe the rage which, like oil in a frying pan, erupted when the flame was high and subsided when it was lowered. Some abusers felt 'enraged to the point of vomiting blood', as if they were wild animals devouring flesh. Some remorseful men realized their anger should not have been taken out on their wife, saying in Khmer, 'Don't melt lead in an earthen pot, only in an iron one', suggesting that, if you pour your molten lava on your wife, you will 'liquefy' the marriage. Women, incensed by the violence, were eventually driven to murderous rage as if that rage were a pustule about to burst. The gradient of the intensity of the anger ran from 'red' to 'black' and, in a bodily gradient, from 'blood' to 'liver'. Alcohol fuelled fury (*kreev kraot*), entering the man (*sraa cool*) and taking control of him, as in the expression '*trəv sraa*'. He became 'hot and irritated' (*kdav, həl*), savage (*kaac*), not amenable to criticism (*niʔyiey mɨn baan tʰaa mɨn baan*, literally, 'can't speak, can't tell'), *pah kʰəŋ pah kʰəŋ* (literally, 'to hit or encounter anger') and destructive and warlike (kʰəŋ cralaot). It burned like fire inside (*kAmraol*, derived from the root *roul,* which means 'barbeque'), and he behaved as if possessed and made berserk by a ferocious spirit (*kAmraol cool*). Some said he had a blue–green face, a sign that the toxin in the blood had damaged the gall-bladder. He became *prɔhəən kaoŋ kaac*, initiating foolhardy acts (*prɔhəən*, literally 'over-reaching one's limits'), and continued with *kaŋ*, literally being 'warped' and disdainful, until finally he became violent (*kaac*). The enraged man who beat his wife behaved as if infused with an evil spirit, or *kamraol*, and the healer, in a ritual intervention known as *baoh kamraol,* might 'sweep out [as with a broom] and destroy by fire (*baoh*) the evil spirit (*kamraol*)' and try to bring the abuse under control. *Mohā*, ignorance and delusion, is the third poison and, in Buddhist teachings, the abuser's mind becomes deluded through ignorance (*avijjā*), causing perversions that take what is painful (*dukkha*) as pleasurable. That said, beating a wife would not trouble the perpetrator in a state of *mohā*. The gradient of impunity, of at the least, freedom from remorse or guilt, is shown here in body metaphors, such as men having 'no heart' or, worse, 'no liver' or, at the very worst, 'no heart no liver'.Triple Poison: It is clear from Buddhist teaching how craving spills into anger and how each is a forerunner of violence. The Triple Poison, in Khmer the *tnam pul bəy yaaŋ*, are the three unwholesome roots, in Pāli the *akusala-mūla*, the toxins of the mind. The Buddha taught that the three fires of greed, hatred and delusion burn within us (Wayman 1957) and push people to mental aberrations that could lead to abuse.

The Buddha said, 'Holding onto anger is like drinking poison and expecting the other person to die'. Legends paint the choleric person as a wild tiger, snake or demon, even a *tiracchāna*. The Buddhist post-canonical Ghatva *sutta* discourse, 'Having Killed', associates the poison with 'the sweet tip of anger' which drives people to hurt others, even their loved ones. The poison lodges in the abuser's heart and re-inflames him (Eisenbruch 2010). As Chuon Nath wrote, 'Anger is wrong, anger spoils, anger makes you suffer loss and ruin' (*k^həŋ k^hoh, k^həŋ k^hooc, k^həŋ k^haat*) (Chuon Nath 1967). The ghatva *sutta* provides the recipe for cure, which rests on the slaying of anger itself. Nowadays, the concept of Triple Poison has even influenced activists in promoting peace in western settings (Madden 2010).

15 खुद्दक निकाय, जातक - अट्ठकथा, (ततियो भागो), चतुक्कनिपातो, पुचिमन्दवग्गो^{n}", सुच्चजजातकवण्णना [320]

16 (Domestic Violence as a human rights violation, n.d.) **Physical effects** of domestic violence include Bruises, changes in sleeping and eating patterns, chronic fatigue, involuntary shaking, red and purple marks on the neck, sexual dysfunction, sprained or broken wrists. **Mental effects** of domestic violence include Alcohol and drug abuse, depression and prolonged sadness, post-traumatic stress disorder which can include flashbacks, severe anxiety, nightmares, and uncontrollable thoughts, Questioning sense of self and lowered self-esteem, suicidal thoughts and attempts **Spiritual and emotional effects** of domestic violence include: Discouraged feelings about the future, feeling unworthy, hopelessness, inability to trust, general lack of motivation. Barkha Bajaj – The domestic violence counselor, says on, How to Empower yourself against Domestic Violence, "My biggest life lessons have come from the realization that people treat you the way you allow yourself to be treated and that your relationship with others is a reflection of the relationship you have with yourself."

17 खुद्दक निकाय, धम्मपदपाळि, अत्तवग्गो

18 Translation (Buddharakkhita, 1996)

19 खुद्दक निकाय, जातक- अट्ठकथा, (पठमो भागो), एककनिपातो, अपायिम्हवग्गो , अत्थस्सद्वारजातकवण्णना [84]

20 खुद्दक निकाय, जातक- अट्ठकथा, (चतुत्थो भागो), दसकनिपातो, तक्कलजातकवण्णना [446]

21 खुद्दक निकाय, जातक - अट्ठकथा, (पठमो भागो), एककनिपातो, कुलावकवग्गो, कुलावकजातकवण्णना [31]

22 rāgassa pahānāya asubha bhāvetabbā, dosassa pahānāya mettā bhāvetabbā, mohassa pahānāya paññа bhāvetabbā - Abhidhammapiṭaka, Dhammasaṅgini

23 खुद्दक निकाय, जातक - अट्ठकथा, (पठमो भागो), एककनिपातो, कुसनाळिवग्गो, अम्बजातकवण्णना[124]

References

Primary Source:

Ācariya Buddhaghosa. *Jātaka* *Aṭṭhakathṭā*. Chaṭṭhāsaṅgāyana Tipiṭaka Ver. 4.0, Vipassana Research Institute, Dhammagiri, Igatpuri (Original Pāli in Devanagari Script – *Jātaka* taken for the study in the research paper are *Jātaka* no.76, 168, 239, 226, 320, 178, 84, 446, 31, 124)

Robert Chalmers, B.A. 2002. *The Jataka 0r Stories of the Buddha's former births*. Edited by Professor E.B. Cowell. Translated by B.A. Robert Chalmer. 3 vols. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt.Ltd., (Translations in English)

E.B. Cowell, ed. *Sacred-texts*. 2006. Accessed April 20, 2020. https://www.sacred-texts.com/bud/j1/j1000.html (Translation in English)

Secondary Source:

Anālayo, B. 2012. Canonical Jātaka Tales in Comparative Perspective –The Evolution of Tales of the Buddha's Past Lives. *Fuyan Buddhist Studies,* No.7, pp. 75-100.

Bilal Ahmad Bhat, et al. 2020. A Study on Impact of COVID-19 Lockdown on Psychological Health, Economy, and Social Life of People in Kashmir. *International Journal of Science and Healthcare Research,* 5, No.2 (April): 36-46.

Buddharakkhita, A. 1996. Attavagga: The self. Accessed July 9, 2020. https://www.accesstoinsight.org/tipitaka/kn/dhp/dhp.12.budd.html

Chandananda, D. (n.d.). Literary value of Jataka. Retrieved from http://www.academia.edu

Covid-19 and Beyond: From (Forced) Remote Teaching and Learning to 'The New Normal' in Higher Education. (2020). Accessed July 9, 2020. https://www.frontiersin.org/research-topics/14310/covid-19-and-beyond-from-forced-remote-teaching-and-learning-to-the-new-normal-in-higher-education

Domestic Violence as a human rights violation. (n.d.). Accessed July 9, 2020. https://www.naaree.com/domestic-violence-human-rights-violation/

Eisenbruch, M. 2018. The Cultural Epigenesis of Gender-Based Violence in Cambodia: Local and Buddhist Perspectives. *Culture, Medicine and Psychiatry* 42: 315-349 doi:10.1007/s11013-017-9563-6

E.W. Burlingame. (1918). Sources of Pali Commentaries. *Journal of American Oriental Society, 38*: 267-268. Accessed July 8, 2020. http://www.JSTOR.com/stable/592611

Huìfēng, S. 2014. Chiastic Structure of the Vessantara Jātaka: Textual Criticism and Interpretation Through Inverted Parallelism. *Buddhist Studies Review.*

Ladwig, P. 2016. Emotions and Narratives - Excessive giving and Ethical Ambivalence in the Lao Vessantara Jataka. *Columbia University Press*, 53-80.

Ohnuma, R. (n.d.). JĀTAKA. *Encyclopedia of Buddhism*, 400-401.

WHO. (n.d.). *Looking after our mental health.* Accessed July 8, 2020. www.who.int

Rasa (aesthetics). (n.d.). Accessed July 9, 2020. https://en.wikipedia.org/wiki/Rasa_(aesthetics)

Rajkumar, R. P. (n.d.). COVID-19 and mental health: A review of the existing literature. Accessed July 10, 2020. www.ncbi.nlm.nih.gov

Shrinivasan, S. T. 2020. "Shobha Tharoor Srinivasan Engages Kids With Online Storytelling" Interviewer by Neeti Jaychander. Femina, April 6, 2020.

Skilling, P. (2006). Jātaka and Paññāsa-jātaka in South-East Asia. (O. H. R.M.L. Gethin, Ed.) *Journal of Pali Text Society, XXVIII.*

Siva Athreya, N. G. (n.d.). *COVID-19 India-Timeline an understanding across States and Union Territories.* Accessed July 9, 2020. https://www.isibang.ac.in/~athreya/incovid19/

Thanissaro. (n.d.). Sakkunagghhi Sutta: The Hawk. Accessed July 9, 2020. https://www.accesstoinsight.org/tipitaka/sn/sn47/sn47.006.than.html

W.H.D. ROUSE. 1890. Index to the Jataka. (P. L. T.W. Rhys Davids, Ed.) *Journal of Pali Text Society*, 1-13.

Commentaries

ENGLISH

Covid-19 and Prohibiting Spitting in Public: The Challenge Psychologists Should Accept

Braj Bhushan

Department of Humanities & Social Sciences, IIT Kanpur

brajb@iitk.ac.in

Since March 24, 2020, the D-day when India marched towards curbing Covid-19, the four phases of lockdown threw several challenges that needed and continue to need intervention by social scientists. Unfortunately, as you know, our planning and policy mechanism does not involve social scientists, except economists. Historically, India relied on us in the aftermath of mass killings following partition. The famous humanistic psychologist, Gardner Murphy, and his Indian collaborators did a wonderful job (for details see Bhushan, 2017). However, in my opinion, we the psychologists missed the bus. The opportunity is knocking our doors after 73 years. We have a challenge, in fact many more, that the psychologists should accept.

The evolving situation in first half of the twenty first century has brought back the stalwarts of behaviourism. Although behaviourism emerged in the first half of the twentieth century and massively affected our understanding of human behaviour, it has to undergo a litmus test during the current pandemic. But why?

On May 5, 2020, the Union Health Ministry communicated to the chief secretaries of all states and union territories that "Chewing smokeless tobacco products, paan masala and areca nut (supari) increases the production of saliva followed by a very strong urge to spit. Spitting in public places could enhance the spread of the COVID-19 virus" asking them to prohibit the use and spitting of smokeless

tobacco in public places. According to media reports, the Indian Council for Medical Research (ICMR) has also appealed to people to refrain from consuming smokeless tobacco products and spitting in public places. All of this was done to minimize the risk of coronavirus pandemic. In a follow-up exercise, the Union Home Ministry made this a punishable offence under Section 51 (b) of the Disaster Management Act in its revised guidelines for lockdown.

Spitting in public has been declared an offence by several local bodies under their municipal laws. I have stayed in a famous city in north India for nearly one and half decade and spitting paan, gutka, or even simply spitting in public space was like a thumb rule. The current move reminds me of the provision of wearing helmet mandatory while driving a two-wheeler. How many Indians actually wear helmet or understands its seriousness? You know the answer well. When compliance to such existing provisions is so poor, what is the guarantee that people will comply this time? Is it just a provision like many others or can one think that the fear and uncertainty during the pandemic will compel people to comply to this provision? The data of fatal accidents involving absence of helmet shows that fear of death does not work as deterrent. In fact, majority of the people start wearing helmet only when cops enforce it by applying punitive measures. However, the moment checking becomes lenient, the same set of people stop doing so.

One might wonder why we are like that! Can this inability to adhere to such rules be permanently modified? Studies in psychology suggest that conformity involves change in the belief or behaviour in response to either a real or imaginary group pressure. Imaginary group pressure involves expectation arising out of social norms. When we do not have such social norms for spitting in public, imagined group pressure is nullified here. Now the real group pressure will be instrumental only in the physical presence of others. These 'others' are either non-compliant or simply ambivalent to such incidents. Thus, we come back to a helmet checking kind of a situation with respect to spitting in public as well.

I see a scope where psychologists can help such policy framing and implementation. Let us talk about conformity. The first experimental study of conformity was conducted way back in 1932 by Jenness. This controlled laboratory experiment forcing people to estimate beans in a bottle has to pass the open field

trial in India now where spitting in public has prevailed since time immemorial. Psychologists have suggested the path to conformity. The first form is normative compliance wherein a person confirms to the expectation in public, although not agreeing with it privately. Such behaviour is exhibited expecting a favourable reaction from others such as approval of that behaviour, specific reward, or even avoidance of specific punishment. So, even if we have some sensible people who would advocate against spitting in public, the larger society is not likely to change its behaviour.

The other form is internalization which involves both public and private conformity. It is all about bringing a change in one's behaviour not only to fit to the group expectation, rather the person finds it intrinsically rewarding. This is the best one can achieve. As the person will be self-regulated, she/he will conform to the new provision of not spitting in public. But the real challenge is to make this an intrinsically rewarding behaviour.

Identification is the third form of conformity wherein a person accepts the expectations in order to begin or sustain a satisfying self-defining association with the group. Here the person conforms to the expected social role. For instance, in the current scenario, the role of doctors or policemen does not necessitate change in their private opinion; they just have to play the expected social role.

So, what is the way forward to make people conform to the new provisions? The problem with compliance is that it is temporary in nature and stops in the absence of group pressure. In that case, we are left with internalization and identification. Given the nature and magnitude of the behaviour, we need to adopt a two-fold strategy. Internalization is the deepest level of conformity involving one's belief system. My considered opinion is that although it would progress slow, it is the best choice as it will yield everlasting outcome. The current set of youngsters in schools can be made to integrate it into their belief system and this would make India have those who would not only practice it but would create the future generations who are averse to spitting in public. These youngsters would force their parents and significant others to identify, thus getting this resolve implemented. But yes, this is a long process.

For immediate relief there is a need for a second track as well. This is more for the adults who are accustomed to spitting in the public. Cultural differences in conformity is best known to the psychologists and other social scientists. Human beings are not alike in their susceptibility to conform. Given the variation within this huge country, the second track might borrow from behaviourism. This school has elaborated on punishment and reinforcement, both. Although it might sound like an oxymoron to the non-experts, psychologists make a distinction between positive and negative punishment. In simple terms, if a behaviour is encouraged it is reinforcement and if it is discouraged, it is punishment. Now, if something is added to influence the behaviour, it is considered positive and if something is withdrawn to influence the behaviour, then it is termed as negative. So, positive punishment would mean reduction in the likelihood of reoccurrence of a behaviour if one becomes familiar with its unpleasant consequence. On the other hand, negative punishment involves removal of something pleasant to discourage a behaviour. This stops the behaviour from reoccurrence. A combination of positive punishment to decrease and subsequently eradicate unacceptable behaviour like spitting and negative reinforcement which will encourage desired behaviour might work.

Besides the three forms of conformity discussed above, a person may conform only to gain favour. Here the motivation is to gain social reward instead of threat of rejection. Thus, the pressure to adopt group's view does not affect one's decision to conform. This has been termed as ingratiational conformity. So, if those accustomed to spitting in public are not going to be affected by threat of rejection, let there be a plan for social reward to encourage conformity. Psychologists have long been kept at periphery in policy design and implementation. Give them a chance. Let a real-life social experimentation prove the worth of their theories.

Reference

Bhushan, Braj, ed.2017. Eminent Indian Psychologists: 100 Years of Psychology in India. New Delhi: Sage.

Death and Dying in the times of Covid

Sanjay Nagral

Dept of Surgical Gastroenterology, Jaslok Hospital & Research Centre, Mumbai

Dept of Surgery, KB Bhabha Gen Hospital, Mumbai

sanjaynagral@gmail.com

The Corona pandemic has brought out many fundamental questions from a wide landscape into the public arena. Ranging from the preparedness of our health care system, inequities in society, the limits of science to even existential questions about the future of the planet.

One disturbing and yet profound discussion it has raised is about death, its mode and the circumstances. This is inevitable. Humans are dying in large numbers all around us often in a sudden manner and sometimes in very tragic surroundings and circumstances. Death is affecting everyone, the rich and the poor, the developed and the developing world. Of course, in countries like India, death has also been undignified and inhumane. In a city like Mumbai which is glorified for its so-called spirit and modernity, the stories of desperate patients moving around from hospital to hospital looking for a bed and dying for want of oxygen are some examples.

This pandemic has touched all of us. Most of us will know someone who has succumbed to the disease. It has halted us in our tracks. It has given us time. This has forced many of us to reflect on our own fragility and impermanence. I have no illusions that to reflect on a difficult area like death in a small piece of few words is impossible, if not simplistic. And that my perspective is necessarily biased by my role as a health provider.

There is no doubt that people in India are living longer with the average life expectancy shifting from around 40 years at independence to around 70 now. Of course, this is still lower than that for many developed countries. The cause of death has changed from predominantly infectious disease to heart disease, cancers and neurodegenerative disorders. Also advanced health care has developed though in a skewed manner. But this also means that the elderly population has increased and our ability to prolong life has improved. Though part of this is due to advances in health care, it has much to do with prevention and treatment of infectious disease including effective vaccines.

We must also note that the system of recording cause of death in India including death certificates is fraught with a lot of inaccuracies. In any case there are a lot of deaths in rural India in which the cause of death is not even recorded and hence not known. The work of Prabhat Jha & associates in the well-known Million Death Study in several underdeveloped districts of India through verbal autopsy showed this in a very stark fashion. We still don't know the precise reason why many of our poor citizens in rural India die as they pass away at home and never get a death certificate.

Death is said to be a great leveller but that is only partly true in divided societies. Perhaps, only in the physical sense. In fact, if there is anything remarkable about the feature of the process of dying in India, it is the difference in the way the poor and the rich die. Even Covid is bringing out this dichotomy.

What's happened in India in the last few years that has impacted the process of dying? How has the growth of large hospitals and ICUs affected this process? There are certain relevant developments worth looking at.

The first is the legislation and acceptance of the idea of 'brain death' as opposed to 'cardiac death' Does everyone die in the same way or are there different ways of dying? Things were rather easy when death was equal to stoppage of the heart. But inevitably, the world of medicine with its sense of observation and yearning for scientific reasoning, recognised, somewhere in the middle of the last century, that the brains of some individuals hooked onto support in ICUs were dying first, inevitably followed by the heart after some time. The huge progress

in the science of resuscitation, organ support and intensive care while saving many lives resulted in an increasing number of such individuals, who were soon termed "brain dead" but whose hearts were still beating. The damage to the brain was irreversible, complete and inevitably, the heart had to follow within hours, or sometimes days. More than fifty years after it was recognised and then legalised, the concept of "brain" death as distinct from traditional "cardiac" death remains enigmatic, complicated and still lends itself to doubts. From questions around its scientific validity, to the accuracy of the diagnosis, to its application in the context of organ donation, brain death has been subjected to intense technical, ethical and philosophical analysis.

By now, in many countries across the globe, brain death is legally accepted as death, though the criteria for declaring it differ marginally from country to country. Donation of organs in the state of brain death, when the organs are perfused with blood, contributes to a larger proportion of organs available for transplants. In addition, once brain death is declared, if organ donation is not possible, either for medical reasons or lack of consent from the family, the medical supports which include a ventilator are actively withdrawn. It is intuitive that it is futile to keep a dead person hooked indefinitely onto multiple supports including a ventilator.

India formally recognized brain death through the Human Organs Transplant Act of 1994. Following this deceased donation is now being performed regularly in some states, which means brain dead individuals in a way are being disconnected from the ventilator. There is an interesting and disturbing situation in India right now. If the family of a brain dead individual agrees for donation, the organs are removed for transplant. However, if the family refuses to donate, the same 'dead' individual is kept in the ICU on a ventilator till the heart stops. This has led to ambiguity around the idea of brain death. It is perhaps a reflection of our hesitancy to withdraw treatment in a futile situation.

Amongst the myriad ethical challenges that Corona has thrown up is the question of how the elderly with a host of comorbidities should be treated. How far should the treatment go? Is it a good idea for them to die in ICUs alone and hooked up to machines and monitors? Also given the relative shortage of beds, issues of rationing of limited beds have also been thrown up globally, though in India the

rich anyway get their way if they want a hospital bed.

We live in a country and a culture where there is a fairly strong religious and spiritual discourse around death. But strangely issues like terminal illness, withdrawal of care and even euthanasia have not received the attention they should. Though ideas of 'futile' care of the terminally ill and euthanasia in some form has not only been intensely debated globally but even legislated. Simultaneously, the palliative care movement has grown in strength and spread across the globe.

Historically, one could say that in Indian culture (if indeed there is a monolith like that) there have been concepts like Samadhi. The Jain community continues with practices like 'Santhara' & 'Sallekhana'. These seem to be some sort of a voluntary renouncing of life as distinct from suicide.

A recent big push to the discourse in India about terminal illness, end of life care and withdrawal of care came with the national interest around the tragic story of Aruna Shanbaug. Aruna had been in a permanent vegetative state since 1973 after she was raped by a hospital employee Sohanlal Bhartha Walmiki. He asphyxiated her with a dog chain, and the lack of oxygen damaged her brain. Shanbaug, who was 25 years old at the time of the assault, was admitted and looked after by the state government-run hospital till her demise in 2015. Anyone else would have died but the nurses, kept her alive for over four decades—bathing her, turning her to ensure that she wouldn't get bedsores, and feeding her through a tube.

In 2009, journalist Pinki Virani who had written a book on Shanbaug moved the Supreme Court through a Public Interest Litigation (PIL) seeking to become her 'next friend', as Shanbaug's kin had either died, or were unable to look after her. A next friend is appointed to take essential decisions for a person if they are unable to do so themselves and in the absence of a legal guardian. She asked the court to allow passive euthanasia be allowed for Shanbaug. The 2011 judgment, an outcome of this litigation, declared the KEM hospital staff, instead of Virani, as next friend. The nurses, in turn, chose not to stop her treatment.

In 2011, a 110-page judgment delivered by Supreme Court Justices Katju and Gyan Misra heard the case and ruled that in cases of irreversible illness, and after a

thorough medical evaluation, passive euthanasia should be permitted. The judgment provided strict guidelines for it, which involved clearance by a high court. This was never implemented.

Simultaneously an NGO called Common Cause had filed a plea in the Supreme Court asking for citizens to have a right to formulate a 'living will' about what they would like to be done in case they are terminally ill. A living will is a concept where a patient can give consent that allows withdrawal of life support systems if the individual is reduced to a state with no real chance of survival. It is a type of advance directive that may be used by a person before incapacitation to outline a full range of treatment preferences or, most often, to reject treatment. A living will provides a person's preferences for tube-feeding, artificial hydration, and pain medication when an individual cannot communicate his/her choices.

In another landmark judgment in 2018, the Supreme Court recognised passive euthanasia and "living will". However, they proposed a rather complicated mechanism to do so. Passive euthanasia will apply only to a terminally ill person with no hope of recovery, the panel of five judges said. Active euthanasia, by administering a lethal injection, will continue to be illegal. They have suggested to the parliament to enact a law.

Death is inevitable. Every human being is aware of that though the awareness may vary. However, the tragedy of India is that not everyone gets peace in death. On one hand it can be cruel, undignified and preventable. This is the case for a lot of India's poor. Many of them succumb to delay or lack of treatment. The large number of accidental deaths on India's roads is an example of this where effective treatment in the first 'golden' hour is almost non-existent or; the continuing large number of deaths due to tuberculosis. And now Covid.

On the other hand, the rich now have a high chance of dying in hospital ICUs hooked onto machines, comatose. By a system that has vested interest in keeping the terminally ill alive. The way people die is a good indicator of the evolution of any country's sense of solidarity for its citizens and maturity as a nation. In a sense, it's a development index.

In spite of centuries of a rich philosophical heritage modern India's approach to death is nebulous and of course dichotomous. In some sense it had to be. Covid has just brought it out into the public domain.

Turning Survivors into Saviours – Could "COVID Crisis" offer the hope to transform the lives of women and children from vulnerable households?

Praveen Singh

Central Vigilance Commission
drpraveensingh9@gmail.com

Introduction

As we are in the midst of the strangest times in most peoples' living memory, we also know that the pandemic has not been produced in a vacuum. It came in a world that rests on imbalanced socio-politico-economic structures which amplify the impact of the COVID-19 crisis towards the most vulnerable groups. The Covid crisis is affecting girls and women by adversely affecting education, safety, economic prospects and further marginalization. Women and children are at a greater risk, from the health perspective, when facing the pandemic. Presenting something like a "Profit and Loss Account Statement" of the impending crisis, I end the article with at least one grain of inspiration, motivation and hope!

Impact on Women

While early reports that emerged from different parts of the world provided evidence that more men were at the risk of death compared to infected women, in the long run more women are likely to catch the virus – in the first place as they comprise 70% of the front-line healthcare workforce. In India as well, frontline workers are predominantly women such as nurses, primary care providers in the hospitals, cleaners as well as poorly paid ASHA workers who work out in the

field. The brunt of inadequate infrastructure that was already being borne was augmented when ill-equipped healthcare employees faced the crisis. Mental health issues and work-related stress along with stigma and backlash from society were also faced by female health workers.

The pandemic has not only caused huge loss of livelihoods but has also created barriers to livelihoods and means of sustenance. It is further deepening inequalities and millions of women now risk losing not only jobs but the ability to protect their bodies and health. Women are a significant part of the informal economy and have more of the labour intensive, low paying jobs. The pandemic has brought this down to a virtual standstill. Further, the impact on pan-India schemes like Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) broke the back of poor households when it was officially shut down in at least seven states. Many states faced varying impact of COVID-19 lockdowns with huge numbers of migrant workers losing their jobs, leaving the cities and many dying on the way – a large proportion of these being women. They faced quarantine before they were allowed to enter their own villages and MGNREGA should have been one major way to help them; but the low wage rate of ₹104 under the scheme, in states like Jharkhand, was lesser than the state's minimum wage of ₹275 per day. Further, MGNERGA workers are not eligible for unemployment allowances despite the government being the employer. While the government appealed to

all public and private sector employers to give paid leave during the lockdown, for MGNREGA workers demand of payment of pending dues and extension of the scheme in the next financial year to accommodate more workers and additional days of work is critical for thousands of these migrant-workers who stormed back to their villages. There is growing demand of an emergency relief package of ₹7,000 a month for all poor households for April, May and June 2020, which may cost the exchequer to the extent of ₹3.75 lakh crore. As the size of groups at work-sites was reduced to less than 50 per cent of workers, and measurement of work shifted from group attendance to individual attendance in normal districts, in districts where curfew remained in force, unemployment allowance was paid for those who were already registered for work.

With the above scenario being especially prevalent during COVID-19 lockdowns, health of women has also been adversely affected due to diminishing access to health facilities. Evidence from past outbreaks showed increased incidence of maternal mortality and the same is the case during the current outbreak as resources and priorities are re-allocated to the containment of the virus. Issues related to reproductive health also got neglected.

Further, living conditions for most of the poor households became worse as incidence of violence against the vulnerable members increased, which included women and children who found themselves stuck with their perpetrators. The safety of the home too is not something which can be taken for granted. Across the world there has been a surge in violence against women and girls, domestic violence, intimate partner violence, and sexual and reproductive violence. With the focus on containing the virus, the state's protection mechanisms functioning in normal times became more distant or attracted lower priority. Even the abused ones knew about the limited scope of mobility due to restrictions imposed on movements. Some experts have reported that the instances of domestic violence against women and young girls have increased by 100 per cent. The issue was highlighted by UN Secretary General. A recent UNFPA study found that Covid lockdown has led to increase in the acts of violence against women and children locked inside with their abusers. The data shows that over 47 million women in more than 114 low- and middle-income countries across the world currently live at the risk of sexual abuse and unwanted pregnancies. As per UN

population Fund, Executive Director Dr Natalia Kanem, the Covid pandemic can have a catastrophic impact on women and girls. Significant fall in the awareness activities related to the rights of women and children has been witnessed.

Women are disproportionately represented in care work, and some examples of impact of COVID-19 on their condition in "paid work" situations such as in hospitals or office or in field conditions have been presented. But women are represented to the tune of 80 per cent in "the under-paid industry" of house helps, nannies, cooks, housekeepers, cleaners, farm labourers, private school teachers/ tutors etc., and many of them were forced out of work due to the lockdown from other informal sectors of the economy like textiles and construction. Further, the worst and most lopsided burden of "unpaid care" is experienced right there in the households where the burden of responsibilities for women as de facto caregivers is enhanced up to 100 per cent to the pre-lockdown levels. The needs of out-of-school children, extra-care demands of containing the sick and needy elders within the confines of home, and "work-from-home" has compounded the exploitation of women by employers and husbands. While rare examples of "celebrity husbands sharing the workloads" are aired on TV screens, in most of the low-income group households, women are psychologically drenched and there is an astronomical rise in the reports of mental disorders and diseases.

While nature reasserted herself in overstressed cities where the smog cleared up, here again the fault lines were exposed by the fleeing of informal workers and migrant labour from Metros. Ironically, Cities are now appealing for the return of these migrant workers. The fault lines (which got etched as images of suffering as huge number of women and children started walking back to their villages) were more than cracks; rather some experts define these as "massive social-quakes" which might change the attitude of our "marginalised community" towards cities and their employers.

Impact on Children

Almost half of children under five in Uttar Pradesh are stunted; the figure is an astounding 1.43 crore. Madhya Pradesh, Bihar and Rajasthan are not far behind. Experts predict that 60 per cent of India's population in the next 100 years will come from these states. Therefore, we must now be fully aware that the state of malnutrition amongst children exposes them to morbidity and mortality not only to outbreak of Covid but to all other epidemics like dengue, malaria, chikungunya, diarrheal diseases, TB etc. Diversion of resources for Covid handling and deteriorating economic conditions of large number of marginalized households will further exacerbate the situation of malnutrition among children and can further complicate the health scenario in coming years with severe consequences. It is important to note that malnutrition impacts not only health, but also education, cognitive and skill development, and eventual participation into productive workforce. Policy interventions by NITI AAYOG and other state counterparts may redraw their "Perspective Plan to face this aspect of long term COVID Impact", without missing this stark reality. Here again role of women as caregivers, as Anganwadi Workers (AWW) has to be refocused and formats of schemes may need a change.

As UNICEF reported in early June, close to 1 billion students worldwide were out of school. Closing of schools due to lockdown has impacted adversely all children and adolescents in many ways other than in terms of loss of education. In case of destitute children and poor households, the impact has been severe in the form of children forced into beggary and trafficking as mid-day meal scheme of schools stands paralyzed.

Technology has come to the rescue to lessen the impact on education due to lockdown, as many schools and institutions have moved classes and instruction online. With classes moving online, the promise of equality is diminished, creating a situation of digital divide which has further increased the barriers marginalized children have already had to face. Not everyone has access to computers, smart phones and the internet. The consequences can be horrific. Take Devika, a young Dalit child from Kerala, who committed suicide because of her inability to access online classes causing her severe stress.

Now the expected "return to normalcy", already started in many countries with opening of schools, is also fraught with uncertainty and cannot be implemented uniformly. UNICEF has recently come out with a report on return to school and has suggested many relevant interventions which authorities, schools and teachers should try to learn from. Government is also issuing SOPs in this regard. Schools need to plan during this time to devise protocols to ensure safety and support mechanisms for mental health issues. School will also need to think about measures like holding schools in shifts, ensuring midday meals, safe food preparation practices, water and sanitation facilities, improving overall hygiene conditions in schools. These interventions will need training of administrative staff and teachers. All this planning should be done before schools reopen.

Mental health of children is another huge issue which is on rise and needs immediate attention. School is a great arena for children to learn social skills through playing together, making friendship, co-operating, learning nuances of emotional intelligence. In lockdown due to lack of opportunity of playing in school and parks, children are feeling isolated, depressed and helpless. All need to understand how traumatic it is for children. Although parents at home need to create a supportive and nurturing environment to reduce stress and anxiety along with community support, many households are themselves suffering various forms of disruption including economic distress which increases overall family stress. To mitigate mental health effect so that they are not long lasting, the role of mental health professionals and counselors is very crucial and here lies another challenge: shortage of trained manpower in the field of mental health. These issues need to be addressed on an urgent basis.

There have been increased instances of violence, bullying and sexual abuse that have been reported in the media both in homes and alternate care institutions. Children with special needs also need focused attention. In this grim picture, it is heartening to know that Child helpline 1098 was declared essential service and it never went down with the lockdown. Child Welfare Committee and District Child Protection Units have started offering online system to enhance supervision and monitoring. Counseling sessions online and through phones have resulted in mitigating cases of stress and have helped to maintain much needed calm in Alternate Care Institutions.

Post-Covid Strategy

The current pandemic has brought large scale disruptions and has also highlighted structural sufferings of millions trapped in poverty and inequality. Millions of women are grappling with unemployment, lack of finance, security, poor health and other related issues. With predominant share in contractual, temporary, unorganized and insecure jobs, the post-COVID scenario for women is gloomier as the cut in budgets shows a tendency to hire a male employee, and therefore organizational discrimination is going to be a “new normal”. There is talk of “upskilling to get back to work”, that too, for women only. The prevailing socio-economic realities paint the picture of a period of gloom for the “better half” of the world but women in leadership positions in Denmark, Finland, Germany, New Zealand, Iceland, Norway, and Taiwan have outsmarted their male counterparts in their fight against Covid-19 with creative leadership and abundance of “empathy and compassion”. Back home in India, Finance Minister of India, Ms. Nirmala Sitharaman led the fight and in states MLAs like Ms. Seethakka from Telangana sums up the paradox that “lockdown has pushed women deep into the gender-roles against which they have been fighting for years”. Meaningful participation is a prerequisite for fairness in decisions which are made as we come out of the pandemic to ensure an intersectional approach, as it is clear that not all women or children have uniform experiences. The needs of Dalit and Bahujan women must be taken into account. How our processes can include Adivasi, Dalit and Bahujan women needs more deliberations.

Covid-19 entered India during the ongoing economic slowdown. As Local Government Bodies (LGB) did not have budget to pay the salaries of their employees even during pre-Covid times, we could not expect them to be prepared to face the COVID-Challenge. With choking pollution and looming climate change crises, our education remains disengaged from challenges faced by the biggest employers of our private sector - agriculture and manufacturing. While, both remain woefully disjointed from each other, the Indian response to transform agriculture into an attractive profession has been far from satisfactory. However, during the impending crisis, India rose to the occasion and announced a package to recovery, which the Prime Minister named as “Atma Nirbhar Bharat Abhiyaan” or, “Self-Dependent India”. In a mixed bag of challenges and opportunities, the

national response could be to transform our "District-level governance", in which, each district should be allowed to face its unique "socio-economic-environmental-developmental (SEED)" realities by emerging as a "brand" on at least some products and services. This will require lots of creative leadership and innovative thinking at the local level.

A humble beginning could be made at the levels of the Municipal Body of the City or the District Headquarters. It may join hands with adjoining villages and work on a pilot in which "Atma Nirbhar Bharat Abhiyaan" should be synergized in such a way that participation of "vulnerable households" becomes possible. Such households which have no government job and land in villages number a whopping 51 per cent. Women and children of these households could be the best targets. District SEED Index may be prepared by drawing a leaf from the Performance Indicators created by NITI AAYOG for "ASPIRATIONAL DISTRICTS". District SEED Index may be used to prepare SEED Plan at district, block and village levels. I came across a preliminary beginning made towards this in Hisar district of Haryana by focusing on branding exercise of the district under an RKVY-RAFTAAR Project grant from State Ministry of Agriculture. The project is knowledge-led by scientists of two farm sector universities of the state located in Hisar along with a farmer's producer companies which align the members of the vulnerable households from Arya Nagar village. A special focus of the project is selection of children of vulnerable households who are students of vocational agriculture in the village's Government Senior Secondary School. While their mothers attend the Non-formal Vocational Education Centre located in the village in the daytime, students join it in the evening, after school. The New Education-system for World Survival (NEWS) Learning pro-GRAM Centre or NEWS-LP Centre has successfully linked students and teachers of local schools with scientists of agriculture and veterinary universities, which are less than 10 kilometers away. This way, a very challenging operation focused on livelihood and income generation was started in 2018. I was told that initially it faced several roadblocks within the village as well as at the hands of government officials, but NEWS-LP Centre survives. The focus of the Project Leader is to transform this Centre to prepare its pupils not only to survive through the crises but be the "World Saviours". It is time, therefore, that the human resource development centric initiative of the Union Government, named Unnat Bharat Abhiyaan, could scale up such projects in which "vocational

education in schools is able to define green businesses as well as green jobs" for "children and women from vulnerable households". The country in coming times will need numerous such innovative solutions and interventions and academic and scientific institutions should become major stakeholders in offering solutions to policy makers. With the same zeal, implementation strategies should be full-proof so scarce resources are not wasted but used to raise standard of living for many destitute and vulnerable populations. All stakeholders should rise to unique challenges thrown by this catastrophic epidemic with right intent and purpose to deliver best governance so as to uplift millions from structural inflicted poverties and provide them a life of dignity and prosperity.

Conclusion

There is need for gender and children responsive interventions keeping into consideration women and girls, from all spectrum of society, i.e. rural women, tribal women, Dalit women, women in slums, women working as domestic workers. Inclusivity must be the corner stone of policy and decision-making processes and implementation strategies.

During "Atma Nirbhar Bharat Abhiyaan", several positive changes have been introduced such as "Farmers Market", which is now unshackled from the clutches of the APMC Act. Along with it, at least a village in a district should be targeted to be transformed into a "Green and Safe Economy". With focus on transformation at the district levels, could a state not focus at least one district to encourage best of talent and offer them a clear road-map to let the vulnerable segments not only survive but thrive in the challenge? With possibility of financial, institutional and technological (FIT) innovations in the hands of these innovators from across the world, they could transform the attitude of entire districts as some could even have advantage of "Geographical Indication". Therefore, it could be easy for the "Brand Sponsor of the District" to also devise and help implement SEED Plan of that district. The big opportunity could be as big as to even replace "District Rural Development Agency" with "District Economic and Environment Development Institute" or DEEDI – an institutional innovation conceptualized for piloting in

Haryana under "The pro-GRAM MODEL", recommended for implementation in 2010 by the then Planning Commission. With a history of refinement to help develop vulnerable segments as part of district planning, it is time we transform our schemes as well as credit schemes with sharp-focus on provision of knowledge-leadership with enterprise and acumen in the hands of vulnerable households, wherein tangible leadership should be usurped by women with their learning children. In the end, districts could compete to create "Saviours out of Survivors" and combat Covid, China and Climate Change, the 3-C Challenges, and who knows we can harvest a rich crop of "our homegrown slumdog millionaires"!

Reviews

ENGLISH

Book Review:

Jetten, J., Reicher, S. D., Haslam, S. A., & Cruwys, T. (Eds.) (2020).

Together apart: The psychology of COVID-19. Sage.

Anuradha J. Bakshi

Department of Human Development

Nirmala Niketan College of Home Science, University of Mumbai

anustra@gmail.com

The book can be summed up in a seemingly simple adage, “United we stand, divided we fall”. United not just within individual clusters of a particular community or nation, such that we treat each other as adversaries. Not as a motley collection of human groups embroiled in veiled or explicit hostilities with each other, see-sawing in classifying other groups as friends vs. foes, contingent on the extent to which that suits our own vested interests. Instead, transcending exclusionary and elitist groupism within and across nations to stand united as a collective humanity to defeat one common enemy, Coronavirus, and surmount the multiple longer-term challenges arising from the current Covid-19 crisis.

“Together Apart: A Psychology of COVID-19” itself represents teamwork, led by social psychologists and Covid-19 advisors Jolanda Jetten, Steve Reicher, Alex Haslam and Tegan Cruwys, along with 24 other authors. Grounded in theoretical convictions centring around Tajfel and Turner’s (1979) social identity theory, it is one of the most cohesively edited books that I have read, with each contributor speaking with one voice. Well-organised and comprehensive, the book has 20 chapters divided into five sections. The interwoven leitmotifs are very evident across the book and include the deconstruction of human frailty/deficiency models in favour of human strength models, the need for leaders to view the public as the solution and not the problem, the desired movement from I/me to an inclusive we/us, and the relevance and application of social identity to

understanding and best negotiating the Covid-19 crisis.

In the first chapter, Jetten and colleagues argue that an effective response to Covid-19 requires as much focus on psychology as on biology. Plausible, as we have a rapidly mutating submicroscopic parasite (therefore, virology, medical microbiology, pharmacology for example) pitted against humans and their behaviours (therefore, psychology). Moreover, it is group psychology and not a psychology of individual differences that is most pertinent in the face of a pandemic, which by definition is a disease spread across the world. Hence, in Chapter 2 we see that a pandemic by virtue of being a collective human experience brings one's social identity rather than personal identity to the foreground. Whereas a personal identity involves definitions of self-based on personal characteristics (e.g., how much I like to read), a social identity is derived from group membership. We define ourselves through the groups with which we identify, and perceive as well as experience a belongingness. From this point onward, social identity is the mantra on which each argument is founded and elaborated in the book. Across 149 pages, there are 174 mentions of social identity (or identities).

The second section covers the social influence processes that can help foster and strengthen a shared social identity or "us-ness" which is vital for the levels of cooperation, coordination and compliance needed in the successful management of Covid-19 (Chapters 3 to 6). Effective leaders (Chapter 3) are inclusive, rising above differences in political party worldviews and any other sectarian or divisive politics. They frequently use "we/us/our" in their communication whilst simultaneously avoiding and discouraging an "us vs. them" characterisation. They inspire people to come together and energise the group to take positive action on collective goals. Followership is neither blind nor a personality trait; compliance and followership (Chapter 4) are products of the unity and cohesiveness of groups, and trust in a leader binding them together. Members are likely to comply and devote themselves to common goals when they feel accepted and respected, and are treated equitably. Regardless of whether it is hard or soft, paternalism is less effective than social identity processes in enabling behaviour change (Chapter 5) en masse (e.g., social distancing) because it represents externally-imposed rather than internalised commitment

to behavioural change. Conspiracy theories (Chapter 6) can derail positive group action. The suspicion and distrust that fuel conspiracist worldviews are indicative of social alienation. It is this lack of social identification that needs to be attended to sensitively.

The Covid-19 context carries multiple risks and opportunities related to social identification and connectedness, which are discussed in the section on social (dis)connectedness (Chapters 7 to 11). Two types of group threats (Chapter 7) abound in a pandemic: intragroup threats which erode solidarity, and intergroup threats which engender solidarity within the group at too high a cost for outgroup members. If we stretch our shared social identity to include all of humanity, and recast the virus as the outgroup, we may optimise connectedness. Risk perception (Chapter 8) is aligned with social identification and often faulty in a pandemic. Thus, distrust and disgust are reserved for outgroup members and people regrettably engage in high-risk behaviours with their ingroup, especially family and friends. Again, reframing social distancing as indicative of caring rather than distrust will increase connectedness and cooperation. Lockdown and quarantine measures have made social isolation (Chapter 9) a Covid-19-related experience for many, including the aged (Chapter 10). These undeniably important measures however do not have to impair social connectedness. Given that social connectedness reduces morbidity and mortality and improves mental health, and that group-based connectedness has added advantages for older adults over and above connectedness at a one-on-one level, it is clear that substitute forms of social contact need to be maintained (e.g., interacting on a virtual platform) such that one is “together apart”. Even in the absence of customary social contact, it is critical that we feel connected to one another and experience being part of a bigger whole. This can help us cope with the collective trauma (Chapter 11) that Covid-19 entails and facilitate resilience.

In the fourth section, the authors debunk negative stereotypes of collective behaviour, each of which reflect human frailty models (Chapters 12 to 16). Mob psychology is rejected in favour of a social identity perspective in explaining the action of crowds (Chapter 12). A mob or a crowd does not nullify the self; social identity (part of selfhood) becomes centre-stage among individuals comprising a crowd, alongside collective ideals and norms. Panic is not what typifies people’s

response to an emergency or disaster (Chapter 13); long-lasting solidarity, social support and cooperation among even strangers typically emerge in response to disasters/emergencies. Such solidarity (Chapter 14) is well explained by the notion of a shared social identity. Crowds can be managed optimally in crises (Chapter 15) when the foundation of community-authority relations is a shared social identity and authority/leaders respect the people as trustworthy partners rather than considering them to be prone to panicking and requiring to be controlled. If not, the outcome can be social disorder (Chapter 16), which is worsened when the authority/leaders' distrust of members of the public coincides with structural social inequalities in a society.

Intergroup relations (Chapters 17 to 20) are examined in the final section of the book. Group-based inequality (Chapter 17) which translates into an inequitable disease burden and results in wider gaps between the advantaged and disadvantaged, an us-vs-them polarisation (Chapter 18), and concomitant prejudice and discrimination (Chapter 19) are disempowering at specific and holistic levels. The shared sense of social identity, pivotal for the success of immediate and long-term responses to Covid-19, is thwarted and weakened. The answer lies in our banding together as one into a common humanity (Chapter 20), facing one enemy, the Coronavirus.

The tone in the book is unmistakably that of social activism. Jetten et al.'s skilful combination of theoretical and practical knowledge is intended to promote advocacy and impact policymaking. The writing is educative, compelling, simple to comprehend and upholds universal values.

Any reservations that I may have about the book spring from my perspective as an Indian. At the risk of sounding partisan and defensive, I found that India was portrayed somewhat unfavourably. India is mentioned in six of the 20 chapters, and in five chapters the orientation is unequivocally negative. Three allusions to India, in my view, are misrepresented. Firstly, unlike what is presented in the book, the prime minister has not blamed any particular community for the Covid-19 outbreak in India. Furthermore, like one of the churches in South Korea, an international Muslim religious congregation (Tablighi Jamaat) at the Nizamuddin Markaz mosque in Delhi was a major Coronavirus hotspot in India.

Sadly, I do agree that news of this hotspot event led to anti-Muslim sentiments riding high, especially among misguided internet trolls and also among some of the general public; I also understand that these hostilities are not new in the country (or in the world) and that the hotspot was yet another reason to latch onto discriminatory rhetoric and actions. Nevertheless, I still take issue with the Covid-19-related discrimination against Muslims being described in the book. Thirdly, the migrants at a suburban long-distance railway station in Mumbai who gathered in hundreds and clashed with the police did not represent a failure in compliance. The migrants had converged onto this railway station because although no trains were operational at that time in the lockdown period, a miscreant had circulated a message on WhatsApp that the government had organised special trains for them to travel back to their homes.

I also decided to compare the references made to India with those made to China in the book. After all, Covid-19 has originated from Wuhan, China, for reasons which are still shrouded in mystery and at best conjecture. China is mentioned in three chapters in the book with none of the descriptions blatantly negative. The only aspect that could be considered criticism is the acknowledgement that China at an initial stage conspired to keep the rest of the world in the dark about the new Coronavirus. In fact, the remaining descriptions are either neutral or present China and the Chinese (or those of Chinese/Asian descent) as victims of prejudice.

Unfortunately, human rights violations, microaggressions, prejudice and discrimination are far more prevalent cross-nationally than should have been the case given that the Universal Declaration of Human Rights was adopted in December 1948, almost 72 years ago. If we are to play a blame game, I would blame social identity. Even the animosities that reared their ugly head in India after the Tablighi Jamaat hotspot, emerged out of the righteous indignation associated with the social identity of being a Hindu vs. a Muslim. Of course, Jetten et al. do recognise the darker side of social identity, and repeatedly advocate the notion of an expansive, inclusive social identity. I would like to point out that as each of us participates in multiple social groups of varying levels and scope, our social identity has to be plural and multi-level. Does an inclusive social identity replace or co-exist with narrower, more exclusive social identities? In the Indian

philosophical tradition (e.g., J. Krishnamurti, Nisargadatta Maharaj), identity is a primary source of conflict, including intrapersonal conflict, and we are urged to relinquish the identity to experience nothingness and paradoxically a connection to everything. The inclusive identity perhaps is closer to such a transformational experience and less to do with identity per se.

The application of social identity theory is one pathway that can spell success during a pandemic. Redundancy and equifinality as principles of development would indicate that there has to be more than one efficacious pathway. Reflecting on my own experience during the lockdown in Mumbai, I must say that my continued experience of belongingness to multiple groups (through technology) has been playing an important role in sustaining my personal well-being and in ensuring my cooperation. Also central for me is my connection to God and spirituality, which is another pathway to well-being and cooperation. With regard to this book, readers can gain value about how to use social identity theory in managing the Covid-19 crisis at a personal, group or societal level. Readers and the authors could also consider alternative, supplementary routes to bolstering cooperation and well-being during and after this pandemic.

Reference

Tajfel, H. and Turner, J. C. 1979. "An integrative theory of intergroup conflict." In *The social psychology of intergroup relations,* edited by W. G. Austin and S. Worchel, 33-48.California: Brooks/Cole.

DOCUMENTING PANDEMICS

Review of the documentary series:

Pandemic: How to Prevent an Outbreak (2020), Season 1 (6 episodes), Netflix

Shiju Sam Varughese

Centre for Studies in Science, Technology and Innovation Policy,
School of Social Sciences, Central University of Gujarat
shijusam@gmail.com

The American documentary series released on 22 January, 2020 on Netflix in the middle of the COVID-19 pandemic, portrays our collective attempt to contain and eradicate the lethal viruses that caused global medical emergencies. The timely release of the first season in the middle of the current crisis adds a new context to the documentary. The series in its first season (which has six episodes) tracks a wide range of efforts being made internationally at various fronts, from the attempt to develop a universal flu vaccine, to the treatment of deadly influenzas in hospitals in Rajasthan and Oklahoma, to the World Health Organisation's endeavour to contain an Ebola outbreak in the Democratic Republic of Congo. As an attempt to present the diversity of scientific activities involved in managing the risks of recurrent virus outbreaks, the documentary has to be highly appreciated.

Pandemic: How to Prevent an Outbreak (hereafter, Pandemic) develops its narrative through four discrete fields of contemporary bioscience. The first among these is the attempt of a private team of researchers to develop a broad spectrum flu vaccine to immunize human beings against a wide range of deadly virus strains which have been attacking humans in the last hundred years. The documentary follows the animal trials of the vaccine on pigs in Guatemala by Dr. Jacob Glanville and Sarah Ives at the Distributed Bio. The second scenario is about tracking pathogens in birds and animals, the major source of lethal pathogens. Viruses keep mutating in birds and bats, and these new strains have the potential to infect human beings and trigger global outbreaks. Therefore,

identifying them in wild and domestic animals as well as monitoring the migratory birds well in advance is an important activity to detect and prevent such outbreaks. Several such 'bio-surveillance' activities are closely followed in the series, for instance, the tests being conducted in poultry farms in Philippines under the watch of Dr. Dennis Caroll, the Director of the USAID's Emerging Threats Unit and the surveillance efforts of Dr. Ghazi Kayali of Human Link, a Lebanese research NGO that monitors animal-human transition of new virus strains. Thirdly, attempts to create a regulatory science apparatus to prevent the flu outbreaks are presented mainly through the mundane work of Dr. Syria Madad, Senior Director of the Special Pathogen Programme of New York City Health + Hospitals. The other cases being described are the management of the Ebola contagion in the Democratic Republic of Congo under the leadership of Dr. Michel Yao (World Health Organisation), immunisation of illegal immigrant children in the Arizona State, and the public debate on making flu vaccination mandatory in the USA. Using two case studies, the documentary finally explores patient care at hospitals. The first case presented is from Rajasthan, India, which was the hotspot of H1N1 contagion (Swine Flu) in 2015. The medical treatment of patients by Dr. Dinesh Vijay and his team at the Santokba Durlabhji Memorial Hospital (SDMH), Jaipur is meticulously followed. Similarly, Dr. Holly Goracke's work at a single-doctor hospital (Jefferson County Hospital, Oklahoma, USA), one among the 700 hospitals facing the threat of closing down due to fund cuts, is presented as the second case to invite our attention to the collapse of the public health system in the USA.

The series presents the technical details of these cases of medical crisis management interlaced with interesting peeks into the protagonists' personal lives by presenting their struggles, failures and frustrations, making it highly appealing to the viewers. While this strategy is better than a dry narration of the technical aspects of science, it still amounts to a 'revised deficit model' in popular communication of science, wherein science is presented with cultural veneer to make it more humane and hence acceptable to the viewer-public. Quality time is spent in Pandemic to depict Dr. Saira Madad's skilful juggling of her professional and domestic life. A practicing Muslim and an expecting mother with two kids, she finds time to participate in community life in the middle of her hectic schedule. On the contrary, Dr. Holly Goracke, the physician who single-handedly manages the county hospital, eventually crumbles under the stress and quits the job to spend

more time with her family, despite being professionally committed. We do not get such a detailed perspective of the personal life of the male characters except Dr. Dinesh Vijay from Jaipur, whose wife works only part time as a physician to give priority to family.

What is interesting in this gendered portrayal of the professionals from the purview of Science Communication Studies is the discursive function of such a 'personal touch' flavouring the popular scientific narrative. This limited social situating of science helps deflect a deeper analysis of its socio-political embededness. There are only a few instances where we get a glimpse over the social tensions and political ambivalences regarding the professional management of contagions. There are passing references to scientific frauds performed by start-up companies which proclaim their capability to synthesize vaccines, the issue of hording of life-saving medicines by drug companies and provincial governments, and also instances of attacks on health workers by militant groups in Congo. There are only two issues explored in some detail, while being extremely careful in not lingering much on the socio-political aspects — the anti-vaccine movement and the withdrawal of state governments from financially supporting the rural hospitals in the US. The narrative choice to focus on individuals than events seriously curtails the documentary's potential to open up the issues in adequate techno-cultural complexity. The different scenarios of health crisis management presented by the docu-series could have been explored with greater nuances to break the conventional perspective that separates the technical from the social and political. However, Pandemic still stands apart as a serious endeavour to engage with the risk governance of virus outbreaks.

विभाग २

शोधनिबंध, भाष्य, आणि पुस्तक परीक्षण

शोधनिबंध आणि भाष्य

१५७ **कोव्हिडच्या काळातली पत्रकारिता**
जान्हवी मुळे

१६६ **कोरोनाचे संकट आणि आपला राष्ट्रवाद**
मिलिंद मुरुगकर

१७१ **लॉकडाऊन आर्ट**
शर्मिला फडके

१९२ **कोरोना आणि धारावी**
कैलास गौड

१९७ **लॉकडाऊनच्या काळातील मुंबई विद्यापीठाच्या राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या कार्याचा आढावा**
सुधीर पुराणिक

२०८ **दॅट ऑल मेन आर क्रिएटेड इक्वल**
निमिष साने

२१८ **भीती लागे जीवा...**
योजना भगत

२२९ **आई हत्तिणीच्या निमित्ताने**
आनंद शिंदे

पुस्तक परीक्षण

२३५ **‘आपलं आयकार्ड’ प्रत्येकाकडे हवंच!**
सुरेश सावंत

२४३ **समकालीन वास्तवावर टोकदार भाष्य : पिपिलिका मुक्तिधाम**
दि. बा. पाटील

२४९ **मुस्कटदाबीला ठोसा : सीझ द टाइम**
सुलेखा नलिनी नागेश

आदरांजली

२५६ **अस्सल साधेपणामुळे दुर्लक्षित राहिलेले बासूदा**
अमोल पालेकर

शोधनिबंध आणि भाष्य

मराठी

कोव्हिडच्या काळातली पत्रकारिता

जान्हवी मुळे

पत्रकार आणि बीबीसी मराठी प्रतिनिधी

janhavee.moole@bbc.co.uk

जेमतेम सहा महिन्यांपूर्वीची गोष्ट आहे. २०१९ ची अखेर आणि २०२०च्या सुरुवातीचे काही दिवस. तो आठवडा बातम्यांच्या जगात तसा धावपळीचा होता.

एकीकडे महाराष्ट्रात मंत्रीमंडळ विस्ताराच्या बातम्या येत होत्या आणि दुसरीकडे भारतात CAA वरून सुरू झालेल्या आंदोलनामुळे वातावरण ढवळून निघालं होतं. देशाबाहेर एका बाजूला ऑस्ट्रेलियातला वणवा, युरोपात ब्रेक्झिट आणि अमेरिकेत ट्रम्प यांच्यावरचा महाभियोग यांची चर्चा होती. कासेम सुलेमानी यांच्या हत्येमुळे इराण-अमेरिकेत तणाव वाढला होता. या सगळ्यादरम्यानच मी आमच्या 'बीबीसी इंडियन स्पोर्ट्सवूमन ऑफ द ईयर' पुरस्काराच्या निमित्तानं खेळांविषयीच्या बातम्यांवर काम करत होते.

ही एवढी सगळी प्रस्तावना करते आहे, कारण त्यावेळी पुढे काय वाढून ठेवलं आहे आणि त्यानं आपलं सर्वांचंच आयुष्य कसं बदलणार आहे, याची कल्पनाही नव्हती.

सुरुवात नववर्षासोबतच झाली, जेव्हा ईमेलमध्ये चीनच्या वुहान शहरात लोक आजारी पडत असल्याविषयीचा न्यूज अलर्ट आला. तशी या आजाराविषयी काही दिवस आधीपासून चर्चा सुरू होतीच, पण ३१ डिसेंबरला CCTV नं त्याविषयीचं वृत्त दाखवलं आणि एक-दोन दिवसांत आंतरराष्ट्रीय मिडियात त्याविषयीचे अपडेट्स प्रसिद्ध झाले. 'जागतिक आरोग्य संघटने'नं या आजाराचं वर्णन 'न्यूमोनिया ऑफ अननोन कॉज' असं केलं आणि एका नव्या कोरोना विषाणूमुळे हा आजार पसरत असल्याचं याच दरम्यान स्पष्ट झालं. हा आजार म्हणजेच 'कोव्हिड-१९', जगाच्या कानाकोपऱ्यांत पसरत गेला आणि देशच्या देश बंद करावे लागले.

अवघ्या सहा महिन्यांतच जगातल्या प्रत्येक गावा-शहरात आणि प्रत्येक व्यवसायावर जागतिक साथीचा कमी- अधिक प्रमाणात परिणाम झाला आहे. पत्रकारिताही त्याला अपवाद कसा असेल? एकीकडे या संकटकाळानं अचूक व योग्य माहिती देण्याचं काम करणाऱ्या आणि सामान्यांचा आवाज बनणाऱ्या पत्रकारितेचं महत्त्व पुन्हा एकदा अधोरेखित केलं आहे. तर दुसरीकडे माध्यमांसमोरच्या आर्थिक विवंचनेत भर घातली आहे आणि त्यांच्या अस्तित्वावरच प्रश्नचिन्ह उभं केलं आहे. बातमी देण्याच्या आणि ती लोकांपर्यंत पोहोचवण्याच्या पद्धतींमध्येही काही बदल झाले आहेत आणि काही ठिकाणी बातमीदारीवर, त्यांच्या विचारस्वातंत्र्यावर बंधनं आल्याची परिस्थितीही निर्माण झाली आहे.

या सगळ्या घटनांनी पत्रकारांनाही बातमीदारीचं स्वरूप आणि परिणामांविषयी तसंच स्वतःच्या आयुष्याविषयी विचार करण्यास भाग पाडलं आहे. पत्रकारितेतल्या या बदलांचा परिणाम 'कोव्हिडोत्तर' काळात आपल्या समाजजीवनावरही होणं स्वाभाविक आहे आणि म्हणूनच त्याविषयी जाणून घेणं सर्वांसाठी महत्त्वाचं आहे.

वृत्तपत्रांवर थेट परिणाम

सकाळच्या चहासोबत किंवा ट्रेनमध्ये प्रवासादरम्यान वर्तमानपत्र किंवा मासिक वाचायचं, हा अनेकांचा आवडता छंद असायचा. लोक आजकाल कमी वाचतात अशी तक्रार होत असली तरीही! कधी सवयीचा तर कधी सोयीचा भाग म्हणून, तर कधी सखोल माहितीसाठी इंटरनेट असतानाही लोक आवर्जून वृत्तपत्रं घ्यायचे. माझ्या एका शिक्षक मित्राला तर पेपर आला नाही, की चुकल्यासारखं होतं. ते सांगतात, 'घरी पेपर येतोय म्हणजे देशातली यंत्रणा सुरळीत असल्यासारखं वाटतं.'

पण भारतात लॉकडाऊनची घोषणा झाली आणि वृत्तपत्रांचं वाटप करणाऱ्या साखळीवर, distribution chain वर थेट परिणाम झाला. काही दिवस वृत्तपत्र अजिबातच येईनाशी झाली. काहींनी ती छापणंच काही काळासाठी बंद केलं. लॉकडाऊन उठू लागल्यावर सगळं हळूहळू सुरू होऊ लागलं, पण तोवर लोकांना पेपर घ्यावा की नाही, तो घेण्यासाठी बाहेर जायचं की नाही आणि विकत घ्यायचा तर तो परवडेल का असे प्रश्न पडू लागले आहेत. आसपासच्या नकारात्मक वातावरणामुळेही अनेक जण वृत्तपत्रं, टीव्ही अशा सगळ्याच बातम्यांपासून ठरवून दूर राहू लागले आहेत.

दुसरीकडे लॉकडाऊनमुळे सगळं बंदच झाल्यावर जाहिराती घटल्या, तेव्हा आधीच आर्थिक संकटात असलेल्या वृत्तपत्रांच्या अडचणीत अधिकच भर पडली. काहींनी आपल्या आवृत्त्या कमी केल्या, तर

काहींनी कर्मचारी कपात केली आणि काहींनी पगारही कापले. हे फक्त वृत्तपत्रच नाही तर बाकी माध्यमांच्या बाबतीतही कमी-अधिक प्रमाणात घडलं आहे. तसंच हे फक्त भारतातच नाही तर जगभरात घडत आहे.

तसं पाहिलं तर आर्थिक आणि वेळेची गणितं सांभाळत योग्य माहिती घेऊन बातम्या देणं ही तारेवरची कसरत माध्यमांना आधीही करावी लागत होतीच. पण आता ज्यावर हा डोलारा उभा राहिला आहे, त्याला दोन्ही बाजूंनी आणखी हादरे बसू लागले आहेत. मग अशा बदलत्या परिस्थितीत तग धरून राहण्यासाठी तंत्रज्ञान हे माध्यमांची मदत करू शकतं का? हा प्रश्न उपस्थित होतो.

'डिजिटल फर्स्ट' बातम्या

बातम्या जाणून घेण्यात रस असलेला एक वर्ग पारंपरिक स्वरूपातल्या छापील वृत्तपत्रांऐवजी टीव्ही, डिजिटल माध्यमांकडे आधीच वळला होता. अनेक छोट्या-मोठ्या वृत्तपत्रांनीही डिजिटल आवृत्त्या काढायला सुरुवात केली होती. त्यालाही आता एक-दीड दशकांहून अधिक काळ लोटला आहे. 'लोकमत', 'लोकसत्ता', 'महाराष्ट्र टाईम्स' यांसारख्या मोठ्या वृत्तपत्रांचे ई-पेपर, वेबसाईट्स आणि सोशल मिडिया अकाउंट्स आहेत, जिथून लॉकडाऊनच्या काळातही बातम्यांचा ओघ सुरू राहिला. त्यासोबतच जिल्हा पातळीवर काम करणाऱ्या 'ठाणे वैभव'सारख्या वर्तमानपत्रांनीही व्हॉट्सअॅपवर पीडीएफ फाईल स्वरूपात पेपर वाचकांपर्यंत पोहोचवला.

कोव्हिडच्या काळात या माध्यमांचा, विशेषतः सोशल मिडियाचा वापर आणखी वाढला आहे. साहजिकच ज्या संस्था आधीच या माध्यमांत आहेत त्यांचा प्रेक्षकवर्ग या काळात मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे. हा 'न्यूज कंटेंट' ज्या व्यासपीठांवरून लोकांपर्यंत पोहोचतो, त्यांची आकडेवारी लक्षणीय आहे. फक्त यूट्यूबचंच उदाहरण घ्यायचं तर, 'माईंडशेअर' आणि Vidooly यांच्या अभ्यासानुसार, लॉकडाऊनच्या पहिल्या ४५ दिवसांतच भारतात यूट्यूब सब्स्क्रायबर्समध्ये २०.५ टक्क्यांची वाढ पाहायला मिळाली. या काळात यूट्यूबला तीनशे अब्जांहून अधिक व्ह्यूज मिळाले आहेत आणि त्यात ९० टक्के वाटा हा मनोरंजन, संगीत आणि बातम्यांचा आहे.

डिजिटल माध्यमांतली बातमीदारीची शैलीही वेगळी, थेट संवाद साधणारी असते. कोव्हिडसारख्या संकटाचा वेगवेगळ्या पातळ्यांवर सामना करत असताना लोकांना हाच संवाद हवासा वाटतो आहे. याची प्रचिती बीबीसी मराठीच्या 'कोरोना पॉडकास्ट'ला मिळालेल्या प्रतिसादातून येते.

माझे सहकारी आशिष दीक्षित आणि विनायक गायकवाड बहुतेकदा घरातूनच, आणि क्वचित ऑफिसमधून हे 'कोरोना पॉडकास्ट' करतात. कुठला स्टुडिओ नाही, खास प्रकाशयोजना नाही, फॅन्सी वॉर्डरोब नाही. कॅमेरामनही नाही. ही गोष्ट काय सांगते?

कोव्हिडची भीती आणि लॉकडाऊननं आलेला कंटाळा या पार्श्वभूमीवर लोकांना झगमगाट महत्त्वाचा वाटत नाही. मृत्यूची फक्त आकडेवारी आणि कोण काय म्हणाले अशा स्वरूपाच्या बातम्या आताच्या काळात आणि विशेषतः आताच्या पिढीला नकोशा वाटतात. त्यांना अचूक माहिती, त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरं आणि सकारात्मक विचार हवा आहे. या गोष्टी देणं हेच पत्रकारांचं पहिलं कर्तव्य आहे. अचूक माहिती मिळवण्यासाठी प्रयत्न करणं; जनतेला पडलेले प्रश्न नेतेमंडळी, अधिकारी आणि तज्ज्ञांना विचारणं; लोकांना घाबरवण्याऐवजी नेमकी माहिती देणं आणि मुख्य म्हणजे नकारात्मक विचारानं भरलेल्या या वातावरणात आसपास घडणाऱ्या सकारात्मक गोष्टींविषयीही सांगणं इत्यादी गोष्टी जगभरातले पत्रकार आधीही करायचेच. मात्र कोव्हिडने या मार्गांमध्ये काही बदल घडवून आणले आहेत.

'बूट्स ऑन ग्राऊंड' की 'वर्क फ्रॉम होम'?

'बूट्स ऑन ग्राऊंड' म्हणजे युद्ध लढण्यासाठी सैनिकांना प्रत्यक्ष युद्धभूमीवर पाठवणं. कोव्हिडचा प्रसार रोखण्यासाठी काँटॅक्ट ट्रेसिंग करताना हीच पद्धत अनेक देशांनी अवलंबिली आहे.

पत्रकारितेतही आधी 'बूट्स ऑन ग्राऊंड' हाच पहिला नियम मानला जायचा. म्हणजे एखादी घटना घडली, तर पत्रकारानं तिथे जाऊन, लोकांना प्रत्यक्ष भेटून वार्तांकन करणं. पण पत्रकार जर प्रत्यक्ष घटनास्थळी जाऊ शकत नसेल तर त्याला घटनास्थळी उपस्थित असलेल्या व्यक्तींशी संपर्क साधून माहिती घेता येते आणि तिची खातरजमा करून बातमी देता येते. तसंच अनेकदा केवळ घटनास्थळी आपला प्रतिनिधी उपस्थित आहे हे दाखवायचा उद्देशही असू शकतो. विशेषतः टीव्ही आणि इतर दृश्य माध्यमांत या 'आँखो देखी'वर भर दिला जातो. त्यामुळे बाकीचे घरात किंवा सुरक्षित ठिकाणी बसलेले असताना, पत्रकार बाहेर काम करत आहेत असंच चित्र दिसतं. वृत्तपत्रांचे प्रतिनिधी फोनवरून माहिती घेऊन बातमी टाईप करून पाठवू शकतात, पण आम्हा टीव्हीवाल्यांना ते शक्य नाही, असं या माध्यमात काम करणारे अनेकजण आवर्जून सांगायचे.

पण याची खरंच गरज आहे का, असा प्रश्न कोव्हिडच्या साथीनं उपस्थित केला आणि जगभरातल्या पत्रकारांना आणि संस्थांना त्याविषयी विचार करायला, आपल्या सवयी बदलायला भाग पाडलं आहे. अगदी

टीव्ही न्यूज चॅनेल्सनाही! म्हणूनच एरव्ही 'एबीपी माझा'च्या स्टुडिओतून प्रॉम्प्टरवर बातम्या वाचणारी ज्ञानदा आपल्याला तिच्या घरून बातम्या देताना दिसली. काही अँकर्सनी घरी छोटेखानी स्टुडिओच तयार केले आहेत.

पण माझ्यासारख्या फिल्डवरून बातम्या देणाऱ्या पत्रकारांचं काय? सलग दोन महिने घरी बसूनच बातम्या देईन असं वाटलं नव्हतं. तंत्रज्ञानामुळे ते शक्य झालं.

पत्रकार घरून काम कसं करतात?

मोठ्या कॅमेऱ्याऐवजी स्मार्टफोनवर व्हिडिओ रेकॉर्ड करणं, लॅपटॉपवर ते स्वतः एडिट करणं, योग्य ठिकाणी अपलोड करणं हे मी आणि माझे काही सहकारी आधीही करत होतोच. आता हीच गोष्ट घरात बसून करतो आहोत. मीटिंग आणि दूरदेशातल्या लोकांच्या मुलाखतींसाठी स्काईप, झूमसारखी ॲप्स मी आधीही वापरत होते. पण आता बहुतांश मुलाखती अशा ॲपवरूनच होतात. नेतेमंडळी आणि अधिकारीही आता पत्रकार परिषदा अशा ऑनलाईन प्लॅटफॉर्मवर घेतात, फेसबुक लाईव्ह करतात किंवा स्वतःचा व्हिडिओ रेकॉर्ड करून पाठवतात. तुमचं चॅनेल, पेपर किंवा वेबसाईट जर एएनआय, पीटीआय, एएफपी, रॉयटर्स अशा न्यूज एजन्सींचे सदस्य असतील तर त्यांच्या प्रतिनिधींनी रेकॉर्ड केलेले व्हिडिओ तसेच फोटोही तुम्हाला वापरता येतात.

एरव्ही कुठलीही घटना घडली की पत्रकार स्वतः तिथे जाऊन पडताळणी करू शकतात. अगदी युद्धभूमीवरही ते जातात. पण कोव्हिड-१९ हा आजार असा आहे, की अलगीकरण आणि विलगीकरणामुळे प्रत्यक्ष रुग्णांना, त्यांच्या नातेवाईकांना भेटणंही शक्य होत नाही. पीपीई किट घातल्याशिवाय तुम्ही आयसीयू किंवा कंटेन्मेंट झोनमध्ये जाऊ शकत नाही. मग खऱ्या परिस्थितीचा दुरूनच अंदाज घ्यावा लागतो आणि काहीवेळा सरकारनं किंवा लोकांनी केलेल्या दाव्याची पडताळणी करणं आव्हानात्मक बनू शकतं. अशा वेळी तुमचा अनुभव आणि लोकांमधला संपर्क (काँटॅक्ट्स) कामी येतो. पत्रकारितेत तुम्ही जसंजसं मुरत जाता, तसंतसं कुणावर विश्वास ठेवायचा आणि कुणावर नाही, हे आपसूकच लक्षात येतं.

'कोव्हिडसह जगावं लागणार' हे लक्षात आल्यावर मग केवळ निवडक लोकांनी निवडक काळासाठी बाहेर पडून सुरक्षिततेची सगळी काळजी घेत रिपोर्टिंग करायचं, हा पर्याय आम्ही निवडला. तेवढी मोकळीक सगळ्याच पत्रकारांना आणि सगळ्याच संस्थांना नाही, याची जाणीव मला आहे. पण गेल्या तीन महिन्यांत कमी-अधिक प्रमाणात हे बदल सगळीकडे झाले आहेत ही गोष्ट निश्चितच दिलासा देते. कारण बातमी देणं

महत्त्वाचं आहेच, पण त्याहीपेक्षा जिवंत राहणं, सरकार-अधिकाऱ्यांना प्रश्न विचारणं आणि पुढच्या पिढीला घडलेल्या घटनांविषयी सांगणंही तेवढंच महत्त्वाचं आहे, असं मला वाटतं.

अर्थात तुमची बातमी काय आहे यावरही तुम्ही ती घरून करू शकाल का, हे अवलंबून असतं. म्हणजे कोव्हिडची लक्षणं काय आहेत याविषयीची बातमी एखाद्या तज्ज्ञाचा स्काईप इंटरव्ह्यू करून, न्यूज एजन्सीचं फुटेज आणि ग्राफिक्स वापरून देता येईल. पण घराकडे चालत निघालेल्या स्थलांतरित मजुरांची व्यथा अशी दूर राहून कशी मांडता येईल? लोक खरंच बाजारात गर्दी करत आहेत, याची पडताळणी घरात राहून कशी करता येईल? अशा काही बातम्या देण्यासाठी आणि सखोल वार्तांकन करण्यासाठी प्रत्यक्ष तिथे जाण्याशिवाय पर्यायच नसतो. म्हणूनच बरखा दत्तसारखे पत्रकार या साथीच्या संकटातही जोखीम पत्करून प्रवास करताना दिसतात. पण बाहेर पडून बातमीचा पाठलाग करण्यापेक्षाही मोठं आव्हान चुकीच्या माहितीचा प्रसार होऊ न देणं हे आहे.

‘फेक न्यूज’, अतिरंजित बातम्या

या जागतिक साथीच्या संकटाचं वार्तांकन भारतीय वृत्तवाहिन्या ज्या पद्धतीनं करत आहेत, त्यावर अनेकदा टीकाही होते आहे. एरव्हीही काही टीव्ही चॅनेल्स बातमी देताना ती अतिरंजित स्वरूपात सादर करताना दिसतात. ती या माध्यमाची अपरिहार्यताही बनत चालली आहे, असं चित्र दिसतं. कोव्हिडचं वार्तांकन करताना टीव्ही माध्यमातले कोणते पत्रकार ती संवेदनशीलता दाखवतात, हा प्रश्न प्रेक्षकांनीच विचारायला हवा.

SARS-Cov-२ या कोरोना विषाणूविषयी, त्याची लागण झाल्यावर होणाऱ्या कोव्हिड-१९ या आजाराविषयी अजून संशोधन सुरू आहे. हा आजार होणार नाही यासाठी लस तयार करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. आजार झालाच, तर त्यावर कोणते उपचार करावेत याविषयीही प्रयोग सुरू आहेत. दररोज नवी माहिती समोर येते आहे आणि गैरसमजही अजून दूर झालेले नाहीत. त्यामुळेच चुकीची माहिती पसरणार नाही, याची आम्ही वारंवार काळजी घेत आहोत. खरं तर तेच पत्रकारांचं पहिलं कर्तव्य आहे. अनेक वृत्तवाहिन्या, वर्तमानपत्रं, वेबसाईट्स आणि विशेषतः ‘फॅक्ट चेक’ करणाऱ्या ‘बूमलाईव्ह’ आणि ‘अल्ट न्यूज’सारख्या वेबसाईट्सनी तर सध्या स्वतःला याच कामात झोकून दिलं आहे. पण हे सगळं पत्रकार कुठल्या परिस्थितीत करत आहेत? हे पाहणंही महत्त्वाचं ठरतं.

विचारस्वातंत्र्यावर बंधनं, नोकरीवर गदा आणि मानसिक ताण

ज्या देशांत आधीच विचारस्वातंत्र्यावर बंधनं आहेत, तिथे कोव्हिडमुळे ती आणखी घट्ट होत असल्याचं चित्र दिसत आहे. तर इतर देशांतही संचारबंदीसारख्या गोष्टींमुळे पत्रकारांना कारवाईला सामोरं जावं लागत आहे. इराणनं मार्च महिन्यात वृत्तपत्रांच्या छपाईवरच बंदी आणली होती. चीनमध्येही विषाणू उद्रेकाविषयी बोलणाऱ्या व्यक्तींवर सुरुवातीला तिथल्या सरकारनं कारवाई केली होती. 'कमिटी टू प्रोटेक्ट जर्नलिस्ट्स' या संस्थेनं गेल्या सहा महिन्यांत जगभरात घडलेल्या अशा घटनांची माहिती वेळोवेळी प्रसिद्ध केली आहे.

भारतात जनता कर्फ्यू जाहीर करताना पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी अत्यावश्यक सेवांमध्ये 'न्यूज मिडिया'चा उल्लेख केला होता. तरीही लॉकडाऊनच्या सुरुवातीच्या दिवसांत दिल्ली आणि हैदराबादमध्ये पोलिसांनी पत्रकारांना मारहाण केल्याचे आरोप झाले.

सरकारी यंत्रणेकडून विरोधाला तोंड द्यावं लागणं हे पत्रकारांसाठी नवीन नाही. पण त्या विरोधाला तोंड देण्यासाठी आवश्यक संस्थात्मक कवचही अनेकांना गेल्या काही महिन्यांत गमवावं लागलं. कोव्हिड आणि लॉकडाऊनमुळे लोकांच्या नोकऱ्या जात असल्याची बातमी देता देता, त्याच पत्रकाराच्या नोकरीवर गदा आल्याची घटनाही घडली.

लॉकडाऊन सुरू झाल्यापासून नेमक्या किती पत्रकारांना नोकरी गमवावी लागली, याविषयी कुठलीही ठोस आकडेवारी उपलब्ध नाही. पण जगभरात थोड्याफार प्रमाणात हे चित्र आहे. लॉकडाऊननं आर्थिक व्यवहार ठप्प झाल्यामुळे काही संस्थांसमोर नोकरकपातीशिवाय खरंच दुसरा पर्याय उपलब्ध नाही. परंतु काही संस्थांनी या आयत्या उपलब्ध झालेल्या संधीचा फायदा घेतल्याचाही आरोप होत आहे. कारण काही असो, कुणी पत्रकार आणि कर्मचाऱ्यांच्या पगारात कपात केली तर कुणाला नोकरीवरून काढूनही टाकण्यात आलं, ही वस्तुस्थिती आहे.

एखाद्या संस्थेत काम करणाऱ्या पत्रकारांना रिपोर्टिंगसाठी आवश्यक मूलभूत सुविधा आणि आजारी पडल्यास मेडिकल इन्शुरन्ससारख्या गोष्टी मिळतात. पण मुक्त पत्रकारांना तर तो आधारही नसतो. निश्चित नोकरी नसल्यानं अनेकांकडे कुठलं प्रेस कार्ड किंवा आपण पत्रकार असल्याचा काही पुरावाही नसतो. त्यामुळे संचारबंदी, टाळेबंदी दरम्यान बातमीसाठी बाहेर पडल्यावर त्यांना आणखी अडचणींना तोंड द्यावं लागलं.

एरव्ही थोडीशी अडचण वाटणारी गोष्टही अशा वेळी गंभीर समस्या बनते. मुंबईतल्या एका महिला पत्रकारानं सांगितलेला हा किस्सा आहे, पिरेड्स सुरू असताना काही तास काम केल्यावर तिला टॉयलेट शोधण्यासाठी

उन्हात फिरावं लागलं. तसं शहरात आधीच पब्लिक टॉयलेट्सची कमतरता आहे. पण एरव्ही तुम्ही सहज एखाद्या सरकारी कार्यालयात, कॅफेमध्ये जाऊ शकता. आता सगळं एकतर बंद असतं किंवा तुम्ही तिथे जाण्याविषयी साशंक असता.

तसंच बातमी देता देता कधी तुम्हालाच लागण होईल याचीही खात्री नाही. त्यामुळे स्वतःच्या तब्येतीची काळजी घेणं, आपल्यामुळे दुसरं कुणी आजारी पडणार नाही याची काळजी घेणं ही जबाबदारी बनते.

या सगळ्याचा मानसिक ताणही येतो. जी बातमी 'कव्हर' करत आहात, त्यापासून अलिप्त राहायचं हा पत्रकारितेतला संकेत आहे. घडलेल्या घटनांकडे त्रयस्थपणे पाहिलं की मानसिक दडपणही येत नाही. पण इथे तुम्ही बातमीपासून दूरही जाऊ शकत नाही. रस्त्यावरून चालणाऱ्या लहान मुलाला पाहून कुणी पत्रकार अश्रूंना वाट मोकळी करून देते. कुणी आजारी आईला उपचारासाठी दाखल करून बातमी देण्यासाठी रस्त्यावर उतरतो. मन संवेदनशील असेल, तर लोकांची वेदना तुम्हाला त्रयस्थपणाचा मुखवटा काढायला लावते. बीबीसीमधले माझे सहकारी सलमान रावी यांच्या बाबतीत तेच झालं. लाईव्ह सुरू असतानाच अनवाणी चालणाऱ्या स्थलांतरित मजुराला त्यांनी आपल्या पायातले बूट काढून दिले. हे त्यांनी ठरवून केलं नव्हतं. पण त्यांची ती कृती पत्रकारामधला माणूस दाखवून गेली.

तसं गेल्या तीन महिन्यांत या आजारानं खूप काही दाखवलं आहे. रोज मृतांचे आकडे वाढत आहेत. रुग्णांसोबतच डॉक्टर्स, नर्सेस, वैद्यकीय यंत्रणा या आजाराशी लढत आहे. स्थलांतरित मजुरांच्या समस्या तर आणखी वेगळ्या. इथे प्रत्येकाचं आयुष्य एक कहाणी बनलं आहे आणि ती कहाणी सांगत राहणं, हे आम्हा पत्रकारांचं कर्तव्य आहे. 'पत्रकारिता हा पेशा नाही तर तो एक वसा आहे,' असं का म्हणतात, हे कोरोना विषाणूच्या साथीनं पुन्हा शिकवलं आहे.

कोरोनाचे संकट आणि आपला राष्ट्रवाद

मिलिंद मुरुगकर

अर्थतज्ज्ञ व स्तंभलेखक

milind.murugkar@gmail.com

कोरोनासाठी केलेल्या लॉकडाऊनच्या घोषणेनंतर शेकडो मैल उन्हात चालणारे लक्षावधी लोक ही स्वातंत्र्योत्तर काळातील या देशाच्या इतिहासातील सर्वात दुर्दैवी घटना होती. अनेक लोक भुकेने मेले. अनेक जण अपघातात दगावले.

खरे तर या घटनेनंतर सारा देश खडबडून जागा व्हायला हवा होता. कारण 'आर्थिक महासत्ता', 'विश्वगुरू' वगैरे शब्दांमागे असलेल्या राष्ट्रवादी भावनेचा फोलपणा दाखवणारे ते दर्शन होते. देशाला खडबडून जागे करणारा दुसरा प्रश्न हा असायला हवा की, केवळ काही दिवसांच्या लॉकडाऊनमुळे जर देशातील लक्षावधी लोकांच्या किमान गरजादेखील भागवता न येण्यासारखी अगतिक अवस्था होणार असेल तर अनेक महिने कोरोनाच्या छायेतील भारतीय अर्थव्यवस्थेत हे लोक कसे जगतील? पुढील पाच-सहा महिने लोकांना काही किमान आर्थिक शाश्वती नेहमी असली पाहिजे यासाठी काय केले पाहिजे? या आणि अशा महत्त्वाच्या प्रश्नांना भिडणारा राजकीय अजेंडा तयार व्हायला हवा होता. पण दुर्दैवाने देश काही या प्रश्नांनी खडबडून जागा झाला असे दिसले नाही. असा काही राजकीय अजेंडा तयारच झाला नाही.

गेल्या सहा-सात वर्षांत देशातील राजकारणावर प्रभाव गाजवत असलेला राष्ट्रवाद हा बहिर्मुख राष्ट्रवाद आहे. म्हणजे सदैव इतर देशांच्या तुलनेत स्वतःच्या देशाचे मूल्यमापन करणारा राष्ट्रवाद. 'विश्वगुरू', 'आर्थिक महासत्ता' असे शब्द या राष्ट्रवादाला प्रिय असणारे शब्द आहेत. हा राष्ट्रवाद बऱ्याचदा शत्रूकेंद्री असतो. असा हा बहिर्मुख राष्ट्रवाद किती पोकळ आणि क्षुद्र आहे हे आपल्यावरील कोरोनाच्या संकटाने सिद्ध केले आहे.

याचा एक ठळक पुरावा पाहायचा असेल तर सदैव कोणाला तरी राष्ट्रद्रोही ठरवणाऱ्या तथाकथित

राष्ट्रवाद्यांच्या फेसबुक, ट्विटर या समाजमाध्यमांकडे एक नजर टाकावी. आणि तिथे स्थलांतरित मजुरांच्या हालअपेष्टांबद्दल काय लिहिले गेलेय हे पाहावे. तुम्हांला तेथे या प्रश्नावर स्मशानशांतता दिसेल. जणू अशी एक राष्ट्रीय शोकांतिका घडलेलीच नाही. सुरवातीच्या काळात इथे तुम्हाला लॉकडाऊन तोडून हे लोक बाहेर पडल्याबद्दल नाराजी व्यक्त केलेली दिसेल. जेंव्हा स्थलांतरित मजुरांचा लोंढा वाढत गेला तेव्हा नाराजीची जागा शांततेने घेतलेली दिसेल. पण या राष्ट्रवाद्यांनी या स्थलांतरित श्रमिकांच्या जीवघेण्या यातनांबद्दल सहानुभूती, हळहळ व्यक्त केली आहे असे क्वचितच दिसेल. म्हणजे त्यांना या लोकांबद्दल सहानुभूती वाटत नाही असे नाही. पण या भयानक राष्ट्रीय शोकांतिकेबद्दल सहवेदना, सहानुभूती यापेक्षा लज्जा किंवा ओशाळलेपणाची भावनाच त्यांच्यात जास्त असावी. बहिर्मुख राष्ट्रवाद आपल्या देशाकडे इतर देशांच्या संदर्भातच बघत असल्याने जेंव्हा आपल्या देशातील एका मोठ्या जनसमूहाची हलाखीची परिस्थिती सगळ्या जगासमोर येते तेव्हा या लोकांच्या मनात सहवेदनेच्या भावनेपेक्षा, न्याय-अन्यायाच्या भावनेपेक्षा ओशाळलेपणाची भावना प्रभावी ठरत असावी. कारण बहिर्मुख राष्ट्रवादाच्या प्रभावाखालील लोक इतरांपेक्षा आपला देश श्रेष्ठ कसा आहे किंवा कसा झाला पाहिजे हीच चिंता करत असतात. बहिर्मुख राष्ट्रवाद आपल्यात आत्मगौरवाची (बऱ्याचदा पोकळ) भावना तरी जागवतो किंवा ओशाळायला तरी लावतो. पण न्याय, करुणा, सहानुभूती या भावना हा राष्ट्रवाद नाही जागवू शकत.

शत्रूकेंद्रितता हे या बहिर्मुख राष्ट्रवादाचे सर्वात महत्त्वाचे लक्षण असल्याने हा राष्ट्रवाद सदैव शत्रूच्या शोधात असतो. हा शोध देशाच्या सीमेबाहेरच असतो असे नाही तर आपल्या देशातील काही समूहांनादेखील देशाचे शत्रू मानण्याकडे या प्रकारच्या राष्ट्रवादाचा कल असतो. लोकांमध्ये असुरक्षितता आणि क्रौर्य निर्माण करणे तसेच त्यांच्यावरील आपली पकड बळकट करणे या दृष्टीने हुकूमशहांसाठी हा राष्ट्रवाद अत्यावश्यक असतो. सदैव कोणाची तरी देशाबाहेरील शत्रूची किंवा देशांतर्गत शत्रू 'निर्माण करून' हे हुकूमशहांना सहजसाध्य होते. युद्धसदृश परिस्थितीत लोकांमध्ये ऐक्याची भावना निर्माण करण्याचे विधायक काम या प्रकारचा राष्ट्रवाद करत असला तरी या राष्ट्रवादात हुकूमशाहीची आणि हिंसेची मोठी शक्यता असते. हा राष्ट्रवाद सरकारहित आणि देशहित यांना एकच मानायला लावू शकतो. त्यामुळे करिश्मा असलेला सत्ताधारी राष्ट्रीय नेता या राष्ट्रवादाला उत्तेजन देतो हे इतिहासाने अनेकदा दाखवले आहे.

पण राष्ट्रवादाने बहिर्मुख, शत्रूकेंद्रीच असले पाहिजे असे नाही. राष्ट्रवादाचे दुसरे एक अंग असू शकते. त्यात देशाच्या सीमेच्या आत राहणाऱ्या लोकांमध्ये एकमेकांबद्दल प्रेम आणि बंधुभाव निर्माण करण्याचे सामर्थ्य असते. संकटकाळी एकमेकांना साहाय्य करण्याची भावना असते. आपल्या पक्षीय मर्यादा ओलांडून संकटकाळी आपल्या समाजातील गरीब, कष्टकरी जनतेच्या हिताची धोरणे सरकारने राबवावी यासाठी सरकारवर दबाव आणण्याची प्रेरणादेखील या प्रकारचा राष्ट्रवाद निर्माण करू शकतो. अशा राष्ट्रवादाचा

प्रभाव आपल्यात शेकडो किलोमीटर चालत घरी जाणाऱ्या मजुरांबद्दल आपल्या मनात ओशाळलेपणाच्या भावनेऐवजी सहवेदनेची भावना जागृत करेल. आपली न्यायबुद्धीदेखील जागृत करेल आणि आपल्याला अनेक प्रश्न पडतील. समाजातील या एव्हढ्या मोठ्या वर्गाला इतक्या अगतिक अवस्थेत लोटणे खरोखर अपरिहार्य होते का? या लोकांच्या किमान आर्थिक सुरक्षिततेची जबाबदारी सरकारने घायला नको का? या प्रश्नांच्या बरोबरीने आपल्याला काही जास्त खोलवरचे प्रश्नदेखील पडू शकतील. लॉकडाऊननंतर थोड्या दिवसांतच जर लोकांवर उपाशी राहायची पाळी येते तर आपल्या संबंध आर्थिक धोरणांचा आपण पुनर्विचार करायला नको का? एका छोट्या धक्क्याने कोणीच दारिद्र्याच्या खाईत पडू नये अशी व्यवस्था आपल्याला नाही का निर्माण करता येणार? इत्यादी.

कोरोनाच्या संकटानंतर देशातील हातावरचे पोट असणाऱ्या श्रमिकांना पुढील काही महिने रोख रकमेची मदत करणे आवश्यक आहे आणि तशी करणे भारतीय अर्थव्यवस्थेला शक्य आहे अशी आग्रही भूमिका अनेक अर्थतज्ज्ञांनी घेतली. डॉ. परीक्षित घोष यांनी असे दाखवून दिले, की देशातील ६६ टक्के लोकांना पुढील सहा महिने प्रती कुटुंब प्रती महिना ५००० रुपयांची थेट मदत जरी केंद्र सरकारने केली तरी ती आपल्या एकंदर राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या (जीडीपीच्या) फक्त तीन टक्के इतकीच असेल. नोबेल पारितोषिक विजेते डॉ. अभिजित बॅनर्जी यांनी तर राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सहा टक्के इतकी मदत जरी रोख रकमेच्या स्वरूपात केली तरी ती समर्थनीय ठरेल असे आग्रहाने मांडले. रघुराम राजन यांनी आर्थिक मदतीची मागणी केली. पण दुर्दैवाने या मागणीचा प्रभाव सरकारी धोरणांवर पडला नाही.

या पार्श्वभूमीवर जगातल्या इतर प्रगत लोकशाहीवादी देशांनी घेतलेले निर्णय स्तिमित करणारे आहेत. यात लोकांचे रोजगार मुळात जाऊच नयेत यासाठी उद्योगांना थेट मदत केलेली दिसेल. अमेरिकेने आपल्या देशातील जवळपास ऐंशी टक्के लोकांच्या खात्यावर प्रत्येकी १२०० डॉलर्स पोचवले. उद्योगांना जे पैसे खेळत्या भांडवलासाठी कर्ज म्हणून दिले ते उद्योगांनी जर आपल्या कर्मचाऱ्यांच्या वेतनासाठी वापरले, तर ते त्यांनी परत करायची गरज नाही असे सांगितले गेले. जर्मनीने तर आपल्या देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या तब्बल वीस टक्के रक्कम आपले पॅकेज म्हणून जाहीर केली. त्यासाठी त्यांना नवीन कायदा करावा लागला. ५ लोक काम करत असलेल्या उद्योगांना त्यांनी ९००० युरोंची तातडीची मदत केली. १० लोक काम करत असलेल्या उद्योगांना तातडीची १५००० युरोंची मदत केली. ही मदत आहे. कर्ज नव्हे. आणि हे पॅकेज त्यांनी मार्चमध्येच जाहीर केले. आपल्यासारखे पन्नास-पंचावन्न दिवस नाही घेतले पॅकेज जाहीर करायला, ही बाब विशेष नोंद घेण्यासारखी आहे.

अमेरिका, जर्मनी या देशांच्या तत्परतेला, या संवेदनशीलतेला राष्ट्रवाद का नाही म्हणायचे? हाच खरा राष्ट्रवाद आहे. आपल्यातील बंधुभाव, सहवेदना जागृत ठेवणाऱ्या, न्यायबुद्धी जागृत ठेवणाऱ्या राष्ट्रवादाची आपल्याला गरज आहे.

संदर्भ :

१. https://www.ideasforindia.in/topics/macroeconomics/we-need-a-marshall-plan-to-fight-covid-19.html

२. https://youtu.be/4h7Zka4hIvU

३. https://m.economictimes.com/news/economy/policy/india-needs-rs-65000-cr-to-help-poor-while-combating-covid-crisis-raghuram-rajan/videoshow/75467247.cms

४. https://www.euronews.com/2020/06/04/germany-announces-130-billion-stimulus-package-as-unemployment-rises-in-europe

लॉकडाऊन आर्ट

शर्मिला फडके

कादंबरीकार, कला इतिहास संशोधक
sharmilaphadke@gmail.com

अंजुम बाथेना सिंगापोरचा तरुण चित्रकार, व्हिडिओ इन्स्टॉलेशन्स करतो. जानेवारीच्या तिसऱ्या आठवड्यात मुंबईत एका आर्टिस्ट्स रेसिडेन्सीकरता तो आला, आणि मग इथेच अडकला. कुलाब्याला एका मित्रासोबत त्याच्या लहानशा जागेमधे त्याची राहायची सोय झाली. अंजुमने या काळात भरपूर स्केचिंग केले. व्हिडिओज घेतले. गॅलरीत उभं असताना त्याच्या नजरेला दिसत होते रस्त्यावर दिवसरात्र तोंडावर मास्क लावून उभे राहाणारे पोलीस, भाज्या, फळं विक्रेते, होम डिलिव्हरी करणारी मुलं, अर्धी उघडी मेडिकल शॉप्स आणि त्यातले विक्रेते, रांग लावून जीवनावश्यक वस्तू विकत घेणारे सामान्य नागरिक. आधी पाहिलेले, एरवी गजबजून वाहणारे मुंबईतले रस्ते बघता बघता सूनसान झालेले पहाण्याचा अनुभव त्याला विलक्षण वाटला. अंजुम त्याच्या या चित्रांचे प्रदर्शन सिंगापोरच्या त्याच्या आर्ट गॅलरीत शक्य होईल तेव्हा नक्कीच करणार आहे. सिंगापोरमधे अडकलेला एखादा बाहेर देशाचा चित्रकार प्रवासी त्या शहराचे असेच डॉक्यूमेन्टेशन करत असेल हे नक्की.

सामाजिक अंतर, देहदूरी पाळत एकमेकांपासून अंतर राखत उभी असलेली माणसे या लॉकडाऊनच्या काळात शहरात सर्वत्र दिसत आहेत. संवादाचा अभाव असलेले मानसिक अंतर माणसांमधे बऱ्याच आधीपासून पडले होते, त्यातच आता सामाजिक अंतराची भर पडली. परस्परांना तोंड दिसण्याचीही शक्यता आता राहिली नाही, वैयक्तिक संपर्कशून्य होऊन डिजिटल माध्यमांद्वारे गरजेपुरता संवाद साधणारी, व्हर्चुअल जगामधेच मन रमवणे भाग पडलेल्या माणसांचा हा समाज भविष्यातल्या कोरड्या, आत्ममग्न, विखुरलेल्या, विरंगी समाजाचे भीतिदायक, अस्वस्थ चित्र नजरेसमोर उभे करत आहे. अशा वेळी चित्रांच्या प्रत्यक्ष जगात त्याचे प्रतिबिंब नेमके कसे पडते आहे याचा वेध घेणे गरजेचे वाटते.

Apte, Vishakha, 2020, Untitled, Digital print on paper

Apte, Vishakha, 2020, Untitled 2, Watercolor on paper

भोपाळला राहाणारी, भारतभवन या कलासंस्थेत एचिंग आणि पॉटरी या कलाप्रकारांमध्ये गेली अनेक वर्षे सातत्याने कलानिर्मिती करत असलेली चित्रकार विशाखा आपटे लॉकडाऊनच्या काळात अंधेरीला आपल्या आईवडिलांच्या घरी आहे. कोरोनाच्या संकटकाळात ते एकटे असते तर मनाला काळजी लागून राहिली असती आणि हातातल्या कामावर लक्ष एकाग्र झालं नसतं, त्यामुळे लॉकडाऊनच्या काळात आपण मुंबईत अडकलो आहोत ते एका दृष्टीने चांगलं आहे असं तिला वाटतं. विशाखाच्या मते हा काळ अनेक बरे-वाईट बदल घडवणारा आहे ज्याचे परिणाम आपल्या वागण्यावर, सवयींवर आणि प्रतिसादांवर होत आहेत आणि होत राहाणार आहेत. कलेच्या माध्यमातून विशाखा जो आशय व्यक्त करते त्याचं आयसोलेशन आणि शहरीकरण हेच मूळ आहे, पण त्याकडे आता ती वेगळ्या दृष्टीने पाहते. चित्रकला हे एकटे राहून काम करण्याचे माध्यम आहे आणि तिथे आपला स्वत:शीच संवाद असतो. फक्त नेहमी काम करत असताना ते एकटेपण आपण निवडलेले असते, सध्याचे एकटेपण लादले गेले आहे, त्यामुळे आयसोलेशनच्या संकल्पनेला दृश्यभाषेतले काही घटक जोडले गेले आहेत; जे सतत घरात राहाण्याशी, रिकामपणाशी किंवा बाहेरच्या ओसाडपणाशी संबंधित आहेत. इथे राहत असताना सामग्रीही मर्यादित आहेत, त्यामुळे तंत्र वेगळे झाले आहे. मर्यादित अवकाशामुळे दृश्यरचनेतही फरक पडेल, मानसिक बदलांमुळे कामावर होणारा परिणाम पुढेही दीर्घकाळ टिकून राहिल असे विशाखाला वाटते.

यशवंत देशमुख या मिनिमलिस्ट शैलीत चित्र काढणाऱ्या मुंबईतील चित्रकाराच्या मते लॉकडाऊनच्या या काळाकडे, कोरोनाच्या साथीकडे बघताना अनेकदा 'मी' चित्रकार म्हणून पाहतो आहे की माणूस म्हणून अशी सरमिसळ मनात होते. माझ्यातल्या चित्रकारापेक्षा माझ्यातला 'मी' जरा जास्त अस्वस्थ आहे असंही वाटतं. चित्रकार म्हणून मला जी प्रेरणा मिळते ती माझ्या माणूसपणातून, आजूबाजूच्या जगातूनच. या

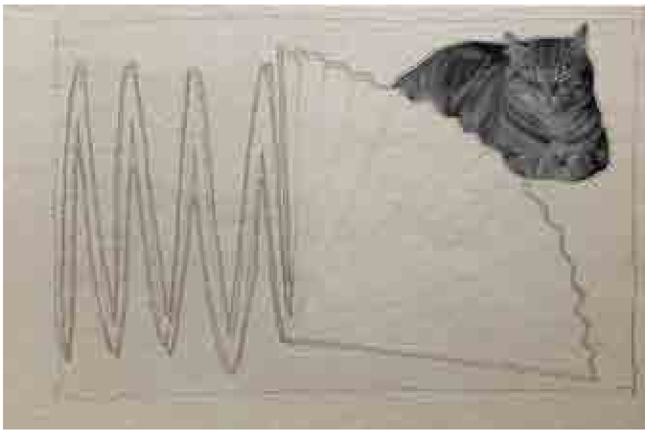

Deshmukh, Yashawant, 2020, Untitled, Digital Drawing

Deshmukh, Yashawant, 2020, Untitled, Digital Drawing

वातावरणाचा चित्रनिर्मितीवरचा परिणाम नंतर व्हायचा तो होईलच, परंतु हा काळ व्यक्ती म्हणून मला बंदिस्त, दहशतीचा, कोंडलेला वाटत आहे, त्याचा परिणाम जास्त ठळक आहे. डिजिटलायझेशनला चित्रकारांनी बऱ्याच आधीपासून जवळ केल्याने या काळाशी जुळवून घेणे सहज शक्य असूनही हे होते आहे. एक चित्रकार म्हणून मनात कायम असते ती सहसंवेदना नैसर्गिकपणे चित्रांमधून व्यक्त होत राहतेच आहे. नुकतीच माझ्या चित्रात एक डोळे मिटून, अंग चोरून उभी असलेली मांजर आली, ती मला या परिस्थितीत वावरणाऱ्या माझ्या स्वत:तून आली असावी असं वाटतं.

गोव्याचा चित्रकार सत्येन आचार्य लॉकडाऊन जाहीर व्हायची कुणकुण लागताच फोंड्याला एकटेच राहणाऱ्या आपल्या वडिलांना आपल्या पणजीच्या घरी घेऊन आला. वडिलांसोबत अनेक वर्षांनी एकत्र वेळ घालवत असताना, जुन्या आठवणींमधे त्यांच्यासोबत रमून जात असताना आपल्याला नातेसंबंधांविषयी एक नवी जाण आल्याचे सत्येन कबूल करतो. आजूबाजूला रहाणाऱ्या, आजवर अनोळखी असलेल्या अनेक वयस्कर स्त्री-पुरुषांनी या काळात वडिलांना स्वत:हून सोबत केली, त्यांच्यासोबत गप्पा केल्या याचंही त्याला कौतुकमिश्रित आश्चर्य वाटतं. समाजाची वीण किती घट्ट आहे हे यातून दिसलं. सत्येनने आजवर गोव्याचा निसर्ग अनेकदा आपल्या चित्रांमधून दाखवला होता, त्यात माणसेही होती. मात्र आता त्याला भावना, संवेदना यांची एक नवी जोड आपसूक मिळाली. आजूबाजूच्या जगाशी नव्याने जोडले जाणे ही या लॉकडाऊनच्या काळाची देण आहे असे तो समजतो.

सगळेच अचानक घरामधे अडकून पडले, त्यांचं आयुष्य चार भिंतींपुरतं मर्यादित झालं. प्रत्येकाची कथा वेगळी होती, प्रत्येकाच्या मनात भीती आणि अनिश्चितता होती. काळ बंदिस्त असला तरी तो स्थिर नव्हता. उलथापालथी, अस्वस्थता वातावरणात भरून होती. अडकून पडकलेल्यांत नोकरदार, व्यावसायिक,

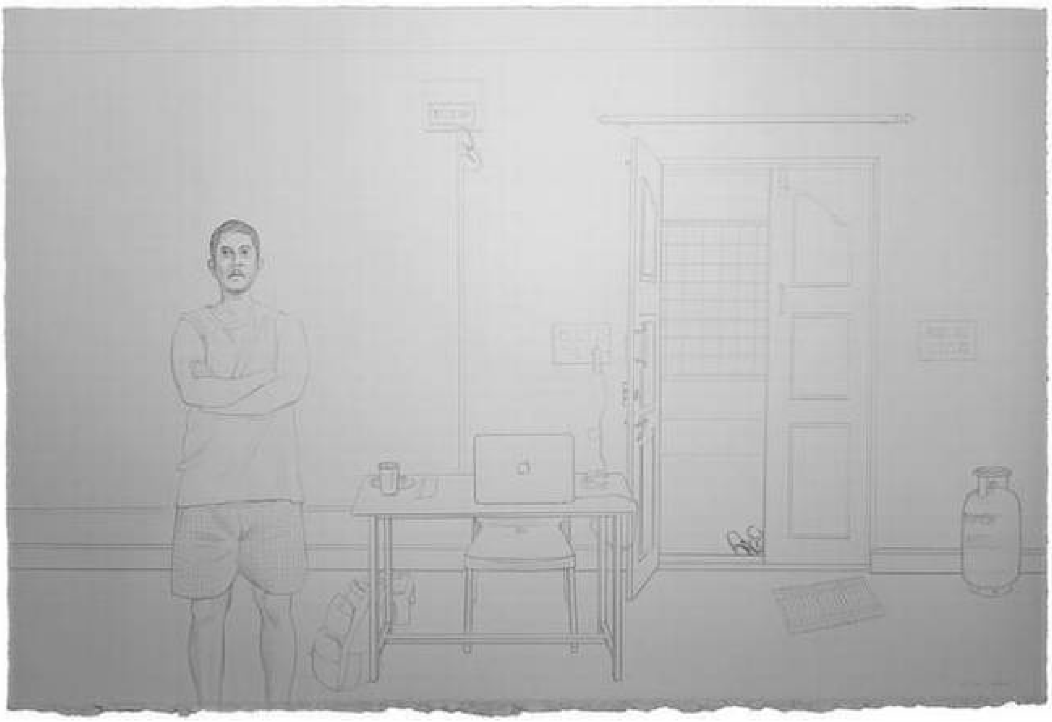

Dhondu, Kedar, 2020, pencil on paper

कलाकार, लेखक, विचारवंत सगळेच. प्रत्येकाने आपापल्या कुवतीनुसार हा काळ सुसह्य करण्याचा प्रयत्न केला. मनोरंजनाच्या, छंदाच्या मदतीने कोंडी फोडण्याचा प्रयत्न यातल्या काहींनी केला, काहींनी इतर मार्ग शोधले. चित्रकारांनीही आपल्या अंगभूत कलेची मदत साहजिकच घेतली.

हैदराबादला राहणाऱ्या आणि लॉकडाऊनमुळे आपलं इटालीला होणारं चित्रप्रदर्शन रद्द झाल्याने सुरुवातीला अतिशय खंतावलेल्या केदार धोंडूसारख्या चित्रकाराला आपल्या नैराश्यातून बाहेर काढण्याचे काम आजूबाजूच्या परिस्थितीने आणि अर्थातच त्याच्यामधल्या चित्रकलेने केले. केदारला जाणवलं की लोकांना कोंडीतून बाहेर पडण्याचे मार्ग हवे आहेत आणि ते मिळत नाही आहेत. घरात जरी रिकामे बसून असले तरी त्यांच्या मनात अशांती आहे, कोंडलेला असहाय राग आहे. परिस्थितीवर मात करण्याचे लोकांचे प्रयत्न केदारला आपल्या चित्रांमधून नोंदवावसं वाटलं. बाहेर जाणं, मित्रांना भेटणं, प्रवास करणं, प्रत्यक्ष संवाद हे सगळं अकस्मात बंद झाल्यावर, बाहेरचं जग उंबऱ्याबाहेर गोठल्यावर बदललेलं मानसिक परिप्रेक्ष्य चित्रांमधून व्यक्त करणं आव्हानात्मक आणि गरजेचं वाटलं. यामधे एका नव्या जगाचा शोध होता. त्याकरता केदारने आपल्या इन्स्टाग्राम अकाउंटवरून “लोनली रेसिडेन्ट्स” हा प्रोजेक्ट सुरू केला. त्याने लोकांना आव्हान केलं - आपण रोज काय केलं हे ठळकपणे दर्शवणारं छायाचित्र पाठवा. मग त्याने या छायाचित्रांवरून स्केचेस केली. गोवा, बेंगळुरु, मुंबई, दिल्ली, ओडिसा, अगदी लंडन, न्यूयॉर्क अशा अनेक शहरांतून त्याला प्रतिसाद मिळाला.

Joshi, Sweety, 2020, Can you hear the voice of starvation, Still Image from Video Art

Joshi, Sweety, 2020, Never ending migration, Still Image from Video Art

केदारच्या स्केचेसमधून कुटुंबांमधला एकाकीपणा दिसतो, गजबज दिसते, मर्यादित अवकाश दिसतो, रिकामे कोपरे दिसतात आणि अर्थातच नव्या दिनचर्येशी जमवून घेण्याचा प्रयत्न करणारी, नवं काहीतरी करणारी माणसं दिसतात. त्यात कुकरमधला केक करणाऱ्या, घरकामात बुडवून घेतलेल्या, नृत्यात मन रमवणाऱ्या, भरतकाम करणाऱ्या, मुलांना गोष्टी सांगणाऱ्या स्त्रिया आहेत, भाजी कापून देणारे, भांडी घासणारे पुरुष आहेत तर शून्य नजरेने खिडकीत बसून असलेलेही आहेत. घरामधे अडकून राहावं लागणं म्हणजे तुरुंगात बंदिवास होणं नाही, ही एक संधी आहे स्वत:ला शोधण्याची, घरातल्या आपल्याच असलेल्या जगातला, कुटुंबीयांमधला संवादबिंदू नव्याने जागवण्याची ही जाणीव केदारने आपल्या प्रोजेक्टद्वारे करून दिली.

सगळं जग एकाचवेळी या लॉकडाऊनचा सामना करत असलं तरी भारतातला लॉकडाऊन अनेक अर्थांनी वैशिष्ट्यपूर्ण होता, त्याला वेगवेगळे आयाम लाभले होते जे संवेदनशील मनाला दुर्लक्षता न येणारे होते. शहरांमधून बाहेर पडणारे मजुरांचे तांडे, कष्टकरी वर्गाचे आपापल्या गावांच्या दिशेनं जीवाच्या भीतीपोटी, तगून राहाण्याच्या धडपडीपोटी सुरू झालेलं स्थलांतर मनाला भयंकर अस्वस्थ करणारं होतं. रस्त्यांवरून, हायवेवरून अथांग, अथक वाहणारा हा जनांचा प्रवाह एकाच दिशेने जात होता आपल्या घराच्या दिशेने. तुटक्या चपला, खांद्यावर गाठोडी, कडेवर कच्चीबच्ची आणि पोटात भूक घेऊन. आजवरची सगळी आर्थिक, मानसिक, शारीरिक पुंजी पणाला लावून हे कष्टकरी चालत होते. स्वतंत्र भारताने आजवरच्या काळात कधीही न अनुभवलेलं हे विदारक दृश्य. जतीन दाससारख्या साम्यवादी विचारसरणीच्या चित्रकाराला त्याची आपल्या चित्रांमधून दखल घ्यावी वाटणं हे अत्यंत नैसर्गिक. लॉकडाऊनच्या काळातल्या मजुरांच्या या मन विषण्ण करणाऱ्या स्थलांतरावर जतीनदांनी केलेली शाईची चित्रे काळीज हलवून टाकणारी आहेत. दिल्लीतल्या आपल्या घरात बंदिस्त असताना त्यांच्याकडचा शाईचा, कागदाचा साठा संपला, आपल्या

Acharya, Dhruvi, 2020, Untitled, Oilpaint on canvas.

स्टुडिओमधे जाऊन काम करणंही शक्य नव्हतं त्यांना, त्यावेळी घरात सापडतील त्या पाठकोऱ्या कागदांवर त्यांनी आपली चित्र काढणं सुरू ठेवलं.

“आपल्या देशाच्या प्रत्येक प्रगतीकरता पायाभूत ठरलेल्या या श्रमजीवी लोकांच्या बाजूने आज आपण उभं राहाणं गरजेचं आहे. गांधीजी म्हणाले होते, आपल्या खेड्यांमधे आपली पुनर्गुंतवणूक होणे गरजेचं आहे- आपल्या मुळांशी, ग्रामीण संस्कृतीशी, शेतीशी, कलेशी आणि कौशल्याशी पुन्हा जोडले जाणं गरजेचं आहे. या स्थलांतरितांपैकी निम्मे जण पुन्हा शहराकडे परतून येण्याची शक्यता नाही. भेदरून गेलेली लोकं आहेत ती. शहरांनी त्यांना वापरून घेतलं आणि त्यांना गरज होती तेव्हा दुर्लक्ष केलं. आपल्याला चिंता आहे आपल्या इकॉनॉमीवर याचा काय परिणाम होईल, मला ही चिंता आपल्या निर्दयी विचारपद्धतीची निदर्शक वाटते.” - जतीन दासांनी त्यांच्या परखड, संवेदनशील स्वभावाला अनुसरून केलेल्या या विधानाला साजेशी ही चित्र आहेत. कोरोनाच्या साथीमधे समाजातील श्रमजीवी स्तराकडे झालेले दुर्लक्ष ही भारतीय जनमानसातील करुणा लयाला गेल्याचे चिन्ह आहे, याकडे ते त्यांच्या चित्रांमधून लक्ष वेधू पाहतात. चालत असताना उन्हाचा तडाखा, पोटातली भूक असह्य झाल्याने जागीच कोसळणारी, मृत्यूमुखी पडणारी, रस्त्याच्या कडेला मूल जन्माला घालून पुन्हा पुढे वाटचाल करणारी, ट्रकच्या धक्क्याने कोलमडलेली, दुसऱ्याच्या हातातले खाद्यपदार्थ हिसकावू पाहाणारी, मुकाट पाण्याचे घोट गिळणारी, आपल्याला घेऊन

Pande, Charudatt, 2020, Untitled 1, Acrylic

Pande, Charudatt, 2020, Untitled 2, Acrylic

जाणाऱ्या वाहनाची आशाळभूतपणे वाट पाहाणारी, रेल्वेचे फलाट, बसच्या थांब्यांवर घोळक्याने दिवस-रात्र बसून राहाणारी लोकं जतीनदासांच्या चित्रांमधे आहेत. अशा दोनशे चित्रांचे बाड त्यांच्यापाशी आहे. त्याचं प्रदर्शन होईल का त्यांना माहीत नाही, पण जास्तीत जास्त लोकांनी ती पाहावीत, त्यांच्या स्मरणातून ती कधीच जाऊ नयेत असं त्यांना वाटतं. चित्र काढत असताना स्वत:च्या मनाचा, विचारांचा जो प्रवास झाला तो त्यांना महत्त्वाचा वाटतो.

मुक्काम काय आहे, तो कधी येईल हे सांगता येणार नाही, जसा या श्रमजीवींनाही तो माहीत नाही, एक समाज म्हणून, व्यक्ती म्हणून आपल्याला आपल्या जीवनमूल्यांची पुन्हा एकदा पडताळणी करणं गरजेचं आहे हे ही चित्रे पाहताना लक्षात येतं.

अनेकांनी आपापलं उत्तरदायित्व स्वीकारून या असहाय जीवांना जमेल तशी मदतही करायला सुरुवात केली. स्वीटी जोशी ही मुंबईला राहाणारी तरुण, प्रयोगशील चित्रकार त्यापैकीच एक. आपली स्वत:ची वैयक्तिक कलासाधना बाजूला ठेवून समाजाच्या प्रती असलेले आपले योगदान देणे तिने जास्त महत्त्वाचे मानले. खरं तर लॉकडाऊनच्या काळाच्या आधी तब्बल आठ वर्षांनी जहांगीरमधे होणाऱ्या आपल्या चित्र-प्रदर्शनाच्या तयारीमधे स्वीटी पूर्णपणे गढलेली होती, रंगवून तयार असलेली चित्रे फ्रेमिंगकरता दिली होती, इन्व्हिटेशन्स पाठवून झाली होती आणि अकस्मात सगळं जग स्तब्ध झालं. यामुळे एक मोठा मानसिक धक्का सुरुवातीला बसलाच, पण त्यातून सावरल्यावर स्वीटीने चित्रांच्या निमित्ताने दीर्घकाळ आपल्या आत लावलेली नजर आपल्या बाहेरच्या जगावर केंद्रित केली. तिथे ज्या घडामोडी होत होत्या त्या व्यथित करणाऱ्या होत्या. संवेदनशील कवयित्रीही असलेल्या स्वीटीला आपल्या घराजवळच असलेल्या हायवेवरून जबरदस्ती स्थलांतर लादल्या गेलेल्या असहाय मजुरांच्या अविरत लोंढ्याने मुळापासून हादरवलं. जमेल

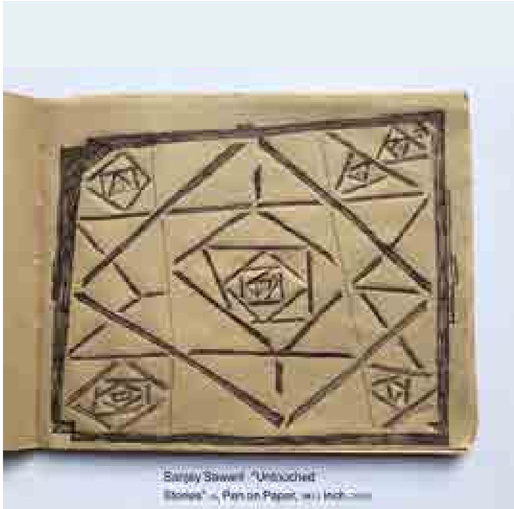

Sawant, Sanjay, 2020, Untouched Stories-4, Pen on paper, 9 in X 12 in

Sawant, Sanjay, 2020, Untouched Stories-3, paper, Mount Colour, Foil, 9.5 in X 13.5 in

तशी आर्थिक, अन्नाची मदत ती त्यांना करत राहिली, पण तिच्यातल्या चित्रकारालाही फार काळ स्वस्थ बसवणार नव्हतेच. या सगळ्या घटना आपल्या कलेत नोंदवल्या जायलाच हव्यात, त्याच्या खुणा आपल्या कलेवर उमटवायलाच हव्यात, आपली स्वकेंद्रित कलानिर्मिती परिघाबाहेर विस्तारण्याचा हा क्षण आहे हे तिला जाणवलं. त्यातूनच स्वीटीने या स्थलांतरित मजुरांचा कष्टमय प्रवास केंद्रस्थानी असलेल्या अनेक व्हिडिओ फिल्म्स केल्या.

जगातल्या कोणत्याही स्थानावर असणारा चित्रकार याच विचारधारेतून आज प्रवास करत आहे. हे दुई हान या मूळच्या चिनी आणि आता न्यूयॉर्कला राहात असलेल्या २५ वर्षीय चित्रकाराने लॉकडाऊन काळात काढलेल्या चित्रांवरून लक्षात येतं. वुहानला राहणाऱ्या आपल्या आजीआजोबांची त्याला जितकी काळजी आहे तितकीच तिथल्या फॅक्टरीत काम करणाऱ्या कामगारांची, त्यांच्या लहान मुलांची, जगभरातल्या वृद्ध, आजारी नागरिकांची, आणि अपुऱ्या सुविधांमधे अथक काम करणाऱ्या वैद्यकीय कर्मचाऱ्यांची त्याला काळजी वाटते. दुई हान मनावरच्या या ताणामुळे रात्रभर जागा राहतो आणि चित्र काढतो. त्याच्या चित्रांमधे अंगभर सुरक्षित, शुभ्र कवच ल्यायलेले वैद्यकीय देवदूत आहेत, लहान मुलांची, वृद्धांची ते काळजीपूर्वक देखभाल करत आहेत. दुई हान जवळचे रंग, कॅनव्हास संपल्यावर डिजिटल इमेजेसकडे वळला. पण सातत्याने तो चित्र काढत राहीला, आपल्या इन्स्टाग्राम अकाउंटवर पोस्ट करत राहिला. 'द सेंट्स वेअर व्हाईट' ही त्याची चित्रमालिका लोकप्रिय आहे. सुरक्षिततेचा सकारात्मक संदेश लोकांना चित्रांच्या माध्यमातून पोचवत राहणं त्याला गरजेचं वाटतं. त्यामुळे त्याच्या स्वत:च्या मनालाही आधार मिळतो. दुई हानने आपली एरवीची

रंगांचा भरपूर वापर असणारी आपली चित्रशैली या काळात पूर्ण बदलली, पांढऱ्या, सौम्य रंगांचा वापर सुरू केला. अनेक धार्मिक, सामाजिक संस्थांनी ही चित्रे विकत घेतली. चित्रांच्या विक्रीमधून मिळणारे पैसे तो वैद्यकीय कर्मचारी सुरक्षितता निधीला देतो.

५५ वर्षीय जेसिका हरग्रीव्हझ या बेल्जियन आर्टिस्टला या काळात लोकांच्या मनावर असलेल्या तणावाची, नैराश्यग्रस्ततेची, आत्महत्येच्या विचारांची काळजी वाटली. लोकांनी आपले “ऐन्क्झायटी सेल्फी” काढून ते आपल्याला पाठवावे असे तिने आव्हान केले. तणावग्रस्त चेहऱ्यांच्या या छायाचित्रांवरून तिने त्याच चेहऱ्यांचे हसरे, प्रसन्न पोर्ट्रेट रंगवले आणि ते पोस्ट केले.

मुंबईची चित्रकार ध्रूवी आचार्य अपल्या चित्रांमधून मानसिक प्रेरणांचा वेध घेते. साहजिकच कोरोनाच्या साथीत, लॉकडाऊनच्या काळाचा स्वत:च्या आणि आपल्या निकट असलेल्या लोकांच्या मनावर नेमका काय आणि कसा परिणाम होतो आहे याचा आपल्या चित्रांमधून सजगतेने मागोवा घेणं ध्रूवीला गरजेचं वाटलं. तिच्या मते हे एकप्रकारे या वैशिष्ट्यपूर्ण काळातल्या मानसिकतेचे मी माझ्या कलेद्वारे केलेलं दस्तावेजीकरण आहे. कोरोनाची साथ भारतात पसरायला लागायची सुरुवात होण्याच्या आधीपासूनच आंतरराष्ट्रीय माध्यमांमधे ज्या बातम्या येत होत्या त्यांचा ती मागोवा घेत होती. मनावरचा ताण कसा वाढत गेला, आजूबाजूच्या सामाजिक परिस्थितीचा पडसाद मनावर कसा उमटला हे तिच्या चित्रांमधून स्पष्ट दिसतं. २७ मार्चला तिने इन्स्टाग्रामवर पोस्ट केलेल्या चित्रामधे अमर चित्र कथेमधे असते तशी एक पौराणिक व्यक्तिरेखा आहे, कोरोनाच्या विषाणूशी तिचं युद्ध चालू आहे, ही मालिका सामाजिक घडामोडी, साथीच्या वाढत्या वेगानुसार पुढे सरकत राहते. कोरोनाच्या या विषाणूचा मुकाबला कधी भूकेशी, कधी श्रमजीवींच्या दुबळ्या हातांशी, आजारी, वृद्ध व्यक्तीशी, डॉक्टरांच्या हातातल्या आयुधांशी, विषाणूवर मात करून बऱ्या झालेल्या रुग्णाशी होतो आहे. राहत्या जागेमधूनच चित्र काढत राहिल्याने केवळ वृत्तमाध्यमांवरील बातम्यांवरच ती विसंबून होती. तिच्या एका चित्रामधे पलंगावर झोपलेल्या, पण डोळे टक्क उघडे असणाऱ्या एका मुलीच्या भोवती अनेक जिभा लवलवत असताना दिसतात, सातत्याने कानावर आदळणाऱ्या बातम्यांमुळे ध्रूवीला झालेल्या निद्रानाशाचे निदर्शक असे हे चित्र.

लॉकडाऊनच्या परिणामामुळे अनेक सर्जनशील मनांना अस्वस्थतेसोबतच मानसिक निष्क्रियतेचाही सामना करावा लागला. पुण्याचा तरुण, प्रयोगशील चित्रकार चारुदत्त पांडे स्वत:च्या या संदर्भातल्या अनुभवांबद्दल, मानसिक पातळीवरील स्थित्यंतराबद्दल सविस्तर सांगतो, “सुरुवातीच्या काळात वेळ आहे तर खूप काम करता येईल असं वाटलं, पण काही काळानंतर हातून काम घडण्याचं प्रमाण कमी होत गेलं, माझे मूळ चित्रविषय माझ्यापासून दूर जायला लागले, शहरात एरवी प्रवास करताना माणसं दिसत, ज्या स्टुडिओत कामाला जायचो ती जागा, आजूबाजूचं वातावरण, त्या भागातल्या टपऱ्या, तिथले

रोजचे नवनवीन चेहरे गायब झाले आणि माझ्या कामाला मर्यादा आल्या. सोबत विषाणूची भीतीही मनात होतीच." चारुदत्तची मुलगी अगदीच तान्ही आहे. त्यामुळे तिच्या आरोग्याची काळजी, मानसिक ताण प्रचंड होता, यामुळे चिडचिड वाढत होती. सामाजिक स्थितीही त्यात भर घालत होती. चारुदत्तने सोशल मिडियावर जाणे, बातम्या पाहाणे थांबवले. आणि मग हळूहळू त्याला कामाचा सूर पुन्हा गवसायला लागला. आता जे काम हातून होईल त्यातून तो समाजाची नजर बनू इच्छितो. ज्या गोष्टी समाजाला बघायच्या नाहीत, दुर्लक्षित करायच्या आहेत किंवा राजकारणामुळे टाळायच्या आहेत, त्यांना तो आपल्या चित्रांमधून त्यांच्या समोर आणणार आहे, आजूबाजूच्या साध्या सरळ, मध्यमवर्गीय माणसांनी लावलेल्या झडपांना छिद्रे पडायला हवीत असं चारुदत्तला वाटतं. चित्रांद्वारे सामाजिक विद्रोह घडवू पाहणाऱ्या कला-परंपरेचा चारुदत्त आता हिस्सा आहे. लॉकडाऊनच्या काळात एका तरुण चित्रकाराच्या मानसिकतेत झालेला हा फरक महत्त्वाचा आहे.

चित्रकलेच्या क्षेत्राला गेली अनेक वर्षे आर्थिक मंदीने घेरले असतानाच हे कोरोनाचे महासंकट कोसळल्याने अनेक तरुण, उमेदीचे परंतु अननुभवी चित्रकार भांबावून गेले. भविष्यातील आर्थिक संकटाने धास्तावले. अनेकांनी स्टुडिओची भाडी परवडत नाहीत त्यामुळे स्थलांतराचा मार्ग निवडला. प्रदर्शने शक्य नाहीत, चित्रांची विक्री करण्याचे नवे मार्ग शोधून काढणं प्रत्येकालाच शक्य नाही, अशा वेळी कलेकडे निव्वळ आर्थिक गुंतवणूक या दृष्टीने पाहाणारे दलाल संधीचा फायदा उठवायला फुटकळ किंमतीमधे चित्रांची मागणी करत आहेत. या अडचणीच्या काळात आर्ट गॅलऱ्या, चित्रकलासमूह, संस्था किंवा ज्येष्ठ, सुस्थितीतील, नावाजलेल्या चित्रकारांचा भक्कम आधार त्यांच्या पाठीशी आहे का?

संजय सावंत हा मुंबईस्थित चित्रकार, मिश्र माध्यमांमधे काम करणारा प्रयोगशील, उत्साही कलावंत. तो या सगळ्याकडे जागरुकपणे बघतो. त्याच्या मते असं मार्गदर्शन करणारा एकही प्रातिनिधिक कलामंच दुर्दैवाने कार्यरत नाही, मात्र वैयक्तिक पातळीवर अनेक जण मदतीचा हात पुढे करत आहेत. आर्ट स्कूलमधे विद्यार्थ्यांकरता मॉडेलिंग करणाऱ्या, कंत्राटी पद्धतीवर काम करणाऱ्या स्त्रिया लॉकडाऊनच्या काळात बेरोजगार झाल्या. अनेकींवर रस्त्यावरील भंगार, कचरा गोळा करून उदरनिर्वाह करण्याची वेळ ओढवली. संजयने खाजगी चित्रकला समूहांमार्फत त्यांच्याकरता आर्थिक मदत गोळा केली. स्थलांतरित होणाऱ्या श्रमजीवींकरताही तो सातत्याने मदतशील होता. चित्रकाराच्या संवेदनेचा परीघ रुंदावण्याची, स्वत:च्या कोषाबाहेर पडण्याची ही संधी कलावंतांसमोर आहे, या विपरीत परिस्थितीवर मात करण्याकरिता कलावंताने आपली आजवरची कलेतून मिळालेली मानसिक ताकद पणाला लावायला हवी, खचून जाऊ नये या मताचा संजय आहे. संजय अमूर्त चित्रशैलीत काम करतो. त्याच्या मते या काळाचा परिणाम चित्रकलेवर निश्चित होईल कारण एक व्यक्ती म्हणून आपल्या प्रत्येकातच हा काळ उलटून गेल्यावर जे

Kolte, Prabhakar, 2020, Untitled, 1, Oilpaint on Canvas

Kolte, Prabhakar, 2020, Untitled, 2, Oilpaint

बदल होणार आहेत ते दीर्घ आणि सखोल असतील. त्याचे परिणाम हळूहळू जाणवतील, कलेतही ते तसेच उमटत राहतील. कला ही आत्ममग्न असते, चित्रकार त्याच्या विश्वात असतो अशा तऱ्हेच्या समजुतींना कायमचा छेद देणारे हे विचार आहेत.

चित्रकारांच्या संवेदनेचा परीघ रुंदावणे आणि त्याचा परिणाम चित्रशैलीवर होणे ही गोष्ट शुभा गोखले या सातत्याने वैविध्यपूर्ण कलाप्रयोग करणाऱ्या चित्रकर्तीच्या बाबतीतही घडून आली आहे. शुभाच्या पेंटींग्जची प्रेरणा बरीचशी तिचं व्यक्तिगत आयुष्य, अनुभव, नातेसंबंध आणि निरीक्षणांतून येतं, लॉकडाऊनच्या काळात प्रथमच तिच्या चित्रांमधे तिच्या व्यक्तिगत परिघाबाहेरची माणसे, त्यांचं जीवन डोकावलं. रोजच्या जीवनात ज्यांच्याशी संबंध येतो ते कारागीर- चांभार, रफूवाला, रद्दीवाला, चावीवाला, बॅग रिपेअरवाला, फ्रेमवाला, दागिने बांधणारा पटवा असे अनेक जण तिच्या पेंटींग्जच्या केंद्रस्थानी आले. हातावर पोट असणारी ही सगळीच लॉकडाऊनच्या काळात कशी गुजराण करत असतील हा विचार स्केचिंग करताना सातत्याने मनात होता, भीती आणि अनिश्चितताही होती, रंगांची, कागदांची कमतरता होती, या सगळ्याचा परिणाम अभिव्यक्तीवर होणं अपरिहार्य आहे, त्यातूनच काही नवे प्रयोग झाले असं शुभा सांगते. श्रमजीवींचे बेघर, बेरोजगार होणे, हातातले काम गेल्यावर, हाताला कामच न उरल्यावर आलेली रिकामपणाची, सुन्नपणाची भावना तिच्या चित्रांमधल्या व्यक्तिरेखांतून प्रतीत होते. ही सुरुवात आहे, चित्रे आणखी बदलत जातील, आजवर न अनुभवलेले जीवन त्यातून व्यक्त होत राहील याची तिला खात्री वाटते. आजूबाजूच्या गढुळलेल्या वातावरणात रंगांच्या सहवासात राहणं, सोशल मिडियावर सकारात्मकता आणणारी चित्रं पोस्ट करणं हेही तिला महत्त्वाचं वाटतं.

चित्र काढून घर चालवणाऱ्या कलावंतांचं या काळात खरंच अवघड आहे, पण कला-प्रदर्शने, चित्रांची विक्री

Burman, Shakti, 2020, Untitled, Oilpaint on canvas

Burman, Jayashree, 2020, Untitled, Oilpaint on canvas

पुढील काळात अधिक जोमाने होईल ही आशा मनाशी बाळगणं गरजेचं आहे. कला माणसाला प्रतिकूल परिस्थितीतून बाहेर यायला निश्चित मदत करते.

कलेची भाषा वैश्विक असते आणि कलेद्वारे व्यक्त होणारी चित्रकाराची भावनाही जगभरात सारखीच संवेदनशील असते. कोरोनाच्या विषाणूमुळे जगभर पसरलेल्या साथीतून निर्माण झालेली वेदना, असहायता, भीती, असुरक्षितता प्रत्येक चित्रकाराच्या, कलावंताच्या मनात तितक्याच तीव्रतेनं आहे. जगभरातल्या कोणत्याही कोपऱ्यात या विषाणूचा बळी ठरलेल्या प्रत्येकाकरता प्रत्येकाच्याच मनात अनुकंपेची, करुणेची भावना आहे.

Waghmare, Prakash, 2020, Untitled, 1, Oilpaint on Canvas

Waghmare, Prakash, 2020, Untitled, 2, Oilpaint on Canvas

बंगळूरुस्थित कृष्णा दास यांची 'क्रिया' ही कलाकारांकरता कार्यशील असणारी संस्था आहे. 'कोविड-१९ कलाकार' या नावाने त्यांनी एक उपक्रम सुरू केला. ज्यामधे लॉकडाऊनच्या काळात चित्रकारांना आपले कौशल्य आणि कसब सादर करण्याची, इतरांना शिकवण्याची संधी मिळाली. या आदानप्रदानामधे केवळ कलाच नाही, तर धैर्य, सकारात्मकता या गुणांचीही देवाणघेवाण शक्य झाली. चित्रकारांनी आपले वैयक्तिक, व्यावसायिक अनुभव या काळात सांगितले. निरोगी समाजरचनेमधे चित्रकार-कलाकारांचा स्तर भक्कम असणे, त्यांचा इतरांशी सातत्याने संवाद असणे ही मूलभूत गरजेची गोष्ट आहे. आजच्या कसोटीच्या काळामधे सगळ्यांनाच याची जाणीव करून देणं उद्याच्या सामाजिक पुनर्रचनेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे असं कृष्णा दास सांगतात.

इंडिया आर्ट हे चित्रकलेचे ऑनलाईन पोर्टल चालवणारे मुंबईस्थित मिलिंद साठे यांनीही चित्रकलेच्या माध्यमातून लोकांपर्यंत आशा आणि सकारात्मकतेचा संदेश पोचवला जावा याकरिता विशेष प्रयत्न केले. कोणत्याही माध्यमातले कोणतेही चित्र तुम्ही काढा, फक्त ते आशादायी असावे, आम्ही ते प्रदर्शित करू असे त्यांनी लॉकडाऊनच्या काळात आवाहन केले. त्याला उत्तम प्रतिसाद मिळाला. विविध वयोगटातल्या, पार्श्वभूमीतल्या व्यक्तींनी यात भाग घेतला. गृहिणी, आयटी प्रोफेशनल्स, डॉक्टर्स, दुकानदार, शालेय विद्यार्थी अशा अनेकांनी आपल्याला येतील तशी, मनात उमटतील तशी चित्रे पाठवली. नैराश्य आणि नकारात्मकता यावर केवळ कलेद्वारेच मात करता येऊ शकते असा मिलिंद साठेंचा विश्वास आहे. प्रत्येक

माध्यमातून केवळ निराशादायी घटनाच कानावर पडत असताना कलेच्या माध्यमातून आशेचा किरण लोकांच्या मनात निर्माण करणं गरजेचं होतं. ताणलेल्या मनांना सैलावण्याचं, पोळलेल्या जीवावर फुंकर घालण्याचं काम कलेने निरंतर केलं आहे, याही वेळी आम्ही त्याचाच सहारा घेतला.

आर्ट अलाइव्ह गॅलेरीच्या सुनयना आनंद यांच्याकरता लॉकडाऊनचा सुरुवातीचा काळ कसोटीचा होता. परंतु त्याला सरावल्यावर त्यांनी परिचित चित्रकारांशी सातत्याने संवाद साधला. ज्यांचे स्टुडिओ घरात किंवा घराजवळ आहेत त्यांना स्टुडिओत जाऊन काम करायला त्यांनी प्रोत्साहन दिलं. आपल्या परिचित वातावरणात राहाणं गरजेचं आहे, मग तिथे प्रत्यक्ष चित्र काढायला सुचलं नाही तरी चालेल असं त्यांना वाटतं. सोशल मिडियाच्या माध्यमातून सुनयना यांनी “आर्ट फॉर होप” हा उपक्रम चालवला, ज्यात त्यांनी सिनियर चित्रकारांच्या स्टुडिओचं, त्यांच्या कामाचं चित्रण असलेल्या व्हिडिओ फिल्म्स दाखवल्या आणि इतर चित्रकारांनाही आपले स्टुडिओत काम करत असतानाचे व्हिडिओ प्रदर्शित करायला प्रोत्साहित केलं. चित्रकारांमधे कमालीची उर्जा आणि आशादायी वृत्ती असल्याची जाणीव मला या काळात खऱ्या अर्थाने झाली असं त्या म्हणतात. सुनयनाच्या या उपक्रमामधे शक्ती बर्मन, क्रिशन खन्ना यांसारखे अनेक ज्येष्ठ चित्रकार सहभागी झाले. कोरोनामुळे आपल्या आयुष्याकडे वळून पाहण्याची संधी मिळाली असं या चित्रकारांना वाटतं.

क्रिशन खन्नांनी या काळात आपली कवितेची आवड जोपासली. बायरनच्या आवडत्या कविता दीर्घ कालावधीनंतर वाचताना त्याचे नव्याने अनेक अर्थ उलगडले. व्हिडिओ फिल्मच्या निमित्ताने आपल्या अनेक जुन्या चित्रांच्या निर्मितीमागच्या कहाण्या आठवल्या गेल्या. सुरुवातीला हा संकटकाळ आहे, यातून आपलं, आपल्या सुहृदांचं कसं निभावणार असं वाटत होतं, मात्र नंतर अचानक हा काळ ही कलाकाराकरता एक सुसंधी असल्याचं लक्षात आलं. क्रिशन खन्नां असंही वाटतं की जर हा लॉकडाऊन आपल्या तरुणपणामधे आला असता तर चांगला किंवा वाईट, कसाही पण एक तीव्र, खोल परिणाम मनावर झाला असता, त्यातून स्वत:च्या चित्रांचा स्वभाव, पोत पूर्ण बदलला असता, परंतु आता माझ्या दृष्टीने हा काळ एरवीपेक्षा वेगळा नाही. माझे जीवन, माझी कला आता संथावली आहे, त्यावर फार क्वचित बाह्य वातावरणाचे तरंग उमटतात. स्टुडिओमधे मला आजवर कधीही एकटं वाटलेलं नाही, आजही वाटत नाही. तत्त्वज्ञानाची पुस्तकं माझा मोठा आधार आहेत.

कलेमधे मनाला शांती पोचवणारी एक आध्यात्मिक शक्ती असते, नैराश्यावर मात करण्याची, सकारात्मकतेकडे नेणारी ऊर्जा असते. कला ही मानवाच्या मनातील आदीम प्रेरणा आहे, कलेतून निर्माण झालेली संवेदना त्याच्या अंतर्मनात, खोल गाभ्यापर्यंत जाऊन पोहचते. शरीर जगवण्याची धडपड करणे हेच एकमेव काम शिल्लक उरलेल्या आजच्या या विलक्षण काळात कला ही एकच गोष्ट माणसाच्या मनाला जिवंत ठेवू शकते, त्याला उद्याचे जग वेगळे असेल ही प्रेरणा देऊ शकते.

Gokhale, Shubha, 2020, Untitled, 2, Oilpaint on Canvas

Gokhale, Shubha, 2020, Untitled, 1, Oilpaint on Canvas

आर्ट अलाइव्ह या कलाप्रकल्पावर काम करणाऱ्या ज्येष्ठ चित्रकार जयश्री बर्मन यांच्या मते आशा, विश्वास, प्रेम, सुसंवाद आणि कला या पाच गोष्टींच्या आधाराने मानवी जीवनाचा समतोल आजवर राखला गेला आहे. त्यांच्या चित्रांमधून याचा पुनरुच्चार होत असतो. कोरोनाच्या संकटात सुसंवादाचा आधार कमकुवत झाला आहे, परंतु इतर चार आधारांच्या बळावर आपण हा संकटकाळ पार पाडू. एक प्रकारे हा मानवजातीला मिळालेला वैश्विक इशारा आहे, त्यातून योग्य तो धडा आपण शिकायला हवा. लॉकडाऊनच्या काळात जयश्रींनी एक अतिशय सुंदर, भव्य पेंटींग पूर्ण केले. त्यामधे धरित्री आहे, विश्वातील अनेक घटक- मासा, हंस, कमळ, पृथ्वी, हिरवा, निळा रंग, आकाश, पाणी आहे. सृष्टीचे नियम पाळूनच आपल्याला जीवन जगायला हवे या संदेशाचे सूचन त्यांच्या पेंटींगमधे आहे.

सक्ती बर्मनदा सांगतात- सगळं जग थांबलं आहे, माझ्यातला चित्रकार, जो कायम आतमधेच बघत असतो, एकाकी असतो त्याच्या दृष्टीने काहीच फरक पडलेला नाही, मात्र माझ्यातल्या व्यक्तीला निश्चित फार मोठा फरक वाटतो. चित्रकाराला बाह्य जगातूनच प्रेरणा मिळते, कितीही म्हटलं तरी तो तिथल्या घटनांपासून अलिप्त राहूच शकत नाही. माझ्या चित्रांचा आत्मा या काळात बदलला आहे, तो पुन्हा पहिल्यासारखा होणार नाही. सक्ती बर्मनदांनी कृष्णाचं एक मोठं पेंटींग या काळात रंगवलं. विश्वावर संकट कोसळलं असताना कायम धावून येणाऱ्या तारणहाराची आठवण त्यांच्यासारख्या आध्यात्मिक वृत्तीच्या चित्रकाराला येणे साहजिक आहे.

प्रभाकर कोलते ज्येष्ठ चित्रकार. लोकसंग्रह मोठा असल्याने एरवी त्यांच्याकडे तरुण चित्रकारांचा, परिचितांचा कायम राबता असतो. लॉकडाऊनच्या काळात सुरुवातीला प्रत्यक्ष संवादाची अतिशय उणीव भासली मात्र नंतर वाचन, लेखन याकडे लक्ष पुरवायची संधी मिळाली असे कोलतेसरांना वाटतं. मात्र कोरोनाच्या भीतीने घरात दडून राहाणे नैसर्गिक नाही, बाहेर पडून आपले नेहमीचं रुटीन, फिरणं, गाठी-भेटी पुन्हा सुरू होणं अत्यंत गरजेचं आहे, त्याकरता गरजेचे असणारे योग्य नियम पाळून, काळजी घेऊन हे करता येईल असं त्यांना वाटतं. कलाजगतावर आर्थिक संकटाचा काळा ढग आहे हे निश्चित, वेळ लागेल मात्र त्यातून ते निश्चित सावरतील याची त्यांना खात्री आहे. कलेचं माणसाच्या आयुष्यातलं स्थान अढळ आहे, मनाचा समतोल राखण्याकरता कलेची फार मोठी मदत होते त्यामुळे लॉकडाऊनच्या काळातही चित्रकारांनी कलेची साधना सातत्याने करत राहायला हवी हे कोलतेंनी आवर्जून सांगितलं.

जोगेन चौधरी ज्येष्ठ चित्रकार तर आहेतच, पण अनेक उपक्रम, चळवळींमधे त्यांचा कायमच सक्रिय सहभाग असतो. जोगेनदांना हा सगळा काळ अतीव नैराश्याचा, निष्क्रियतेचा आहे आणि आपण त्याला स्वीकारायला हवं, संकटकाळात आपली ऊर्जा टिकवून ठेवायला हवी, तरच नंतरच्या काळात आपण जोमाने काम करू शकू असं वाटतं. मानवजातीवर अशी संकटं याही आधी अनेकदा आली आहेत आणि आपण तरुन गेलो आहोत, त्यामुळे धीर सोडता कामा नये, चित्रकारांनी या काळात मनन, चिंतन करायला हवं आणि ज्यांना गरज आहे त्यांना मदतीचा हात द्यायला हवा असं ते सांगतात. मानवजात आणि विषाणू यांच्यातले एक महाभयंकर युद्ध त्यांनी आपल्या चित्रामधे रंगवलं आहे.

आर्ट गॅलऱ्या, म्युझियम्स, स्टुडिओ हे चित्रकलेच्या अभिव्यक्तीला सामावून घेणारं जग बघता बघता ऑनलाईन झालं. लहान मोठे, ज्येष्ठ, तरुण सगळेच चित्रकार सोशल मिडियाच्या जगात कधी नव्हते इतके सक्रिय झाले. चित्रकाराचं आजवर एकांत जपलेलं जग लॉकडाऊनच्या काळात बाहेरच्या जगाशी नाईलाजाने असो, स्वखुशीने असो, पण खूप जवळून जोडलं गेलं, गजबजून गेलं. कोरोनाची भीती, लॉकडाऊनचा बंदिवास चित्रकाराच्या कलेच्या प्रेरणा आमूलाग्र बदलू शकण्याचं सामर्थ्य या विषाणूमधे आहे का?

दिल्लीस्थित अंजोली इला मेनन यांनी स्टुडिओमधे जाणं शक्य नसल्याने घरातच तात्पुरता स्टुडिओ उभारला आहे. कॅनव्हास आणि रंगांची चणचण मला माझ्या चित्रकलेच्या प्रदीर्घ कारकिर्दीमधे पहिल्यांदाच भासली आणि हा माझ्याकरता समजुतीचे नवे दालन उघडणारा अनुभव ठरला असे ही ज्येष्ठ चित्रकर्ती प्रामाणिकपणे कबूल करते. अंजोली यांना या काळात घरातील सर्व सदस्यांचे एकत्र असणे आणि त्यामुळे बदललेले घराचे रुटीन अनुभवणेही वैशिष्ट्यपूर्ण वाटते आणि ते त्यांच्या लॉकडाऊन पेंटींगमधूनही जाणवते. अंजोलींच्या चित्रात एरवी दिसणाऱ्या दरवाजे खिडक्यांच्या चौकटी त्यांच्या नव्या पेंटींगमधे दिसत नाहीत, पक्षी जे एरवी अंगणात, घराच्या चौकटीबाहेर असतात ते आता अंतर्भागात आहेत. घराच्या आतल्या

अवकाशात झाडे, चंद्र, सूर्य आणि नदी आहे. एकमेकांना जोडलेले हात आहेत. व्हिडिओ फिल्म करण्याचा एक नवा प्रयोगही अंजोलींनी या काळात आपल्या मुलाच्या मदतीने केला. आजवर कधीही व्हर्च्युअल जगाशी संपर्क साधण्याची गरज न भासलेल्या अंजोली आता आपल्या सुहृदांशी ऑनलाईन गप्पा मारतात.

परेश मैती आपल्या पुढच्या वर्षी फेब्रुवारीमधे होणाऱ्या पॅरिसच्या प्रदर्शनाची तयारी करण्यात गढून गेला आहे. मात्र मी रोज सकाळ संध्याकाळ कोरोनाच्या भीषण संकटाला सामोरे जाणाऱ्या प्रत्येकाच्या सुरक्षिततेकरता प्रार्थना करतो, अंधाऱ्या रात्रीचा शेवट सूर्योदयाने होतो हे जगाने विसरता कामा नये असं तो सांगतो.

बॅन्क्सीसारखा विद्रोही स्ट्रीट ग्राफिटी आर्टिस्ट या काळात आपल्या प्रतिभेचा आविष्कार नेमका कशा प्रकारे घडवतो, कसा रिऐक्ट होतो याकडे कला जगताचे डोळे निश्चित लागले होते. “गेम चेंजर” हे साउदॅम्प्टन हॉस्पिटलच्या बाहेरच्या भिंतीवर त्याने चितारलेलं भव्य ग्राफिटी पेंटींग जगभरातल्या वैद्यकिय कर्मचाऱ्यांना आणि डॉक्टरांना त्याने अर्पण केलं आहे. एक भला मोठा मास्क शहराच्या मध्यभागी टांगला आहे. लोकांनी नियम पाळावेत हा संदेश एरवी आपल्या ग्राफिटीद्वारे विद्रोह, बंडखोरीची चिथावणी देणाऱ्या बॅन्क्सीकडून यावा हेच या काळाचं वेगळेपण दाखवणारं आहे.

क्वालालंपूरच्या नवाज मोहम्मद या २६ वर्षीय चित्रकाराने परदेशातून प्रवास करून आल्यावर क्वारंटाईन व्हावं लागल्यावर मनात उमटलेल्या भावना आपल्या कृष्ण-धवल रेखाचित्रांमधून व्यक्त केल्या. एका चित्रामधे खिडकीतून बाहेर पाहणाऱ्या दोन डोळ्यांवर बाहेर उभ्या ठाकलेल्या कोरानाच्या सुसज्ज लष्कराचा पहारा आहे. घराच्या आतल्या भागामधे नेटफ्लिक्स आणि इतर ऑनलाईन मनोरंजन माध्यमांच्या चिन्हांची गजबज आहे.

प्रकाश वाघमारे या अमूर्त शैलीत चित्र काढणाऱ्या, साहित्यात रुची असणाऱ्या चित्रकाराने या काळात आपल्या निसर्गप्रेमाला, छायाचित्रकलेच्या छंदाला आणि लिहिण्याच्या आवडीला मुक्त वाट करून दिली. प्रकाशचा स्टुडिओ बोरिवलीला नॅशनल पार्कच्या अगदी जवळ, स्टुडिओबाहेर दाट झाडं, पक्षी, नदी असा मुंबईत दुर्मीळ असणारा नजारा असतो. प्रकाशच्या मते या काळात समाजात अनेक स्तरांमधे पसरलेली अस्वस्थता आपल्याही आत झिरपणे हे अगदी साहजिक आहे. या निमित्ताने एक कलाकार म्हणून, व्यक्ती म्हणून आपलं समाजाकरता नेमकं काय योगदान आहे याचाही नव्याने विचार झाला. हा काळ कलाजगताला व्यावसायिकदृष्ट्या अतिशय कोलमडवून टाकणारा आहे आणि त्यातून सावरायला दीर्घ काळ जावा लागेल. कलाकारामधे आंतरिक उर्जा आणि कणखरपणा असतो, मात्र त्याचा कस लागण्याची संधी फार क्वचित मिळते, ती या निमित्ताने मिळाली असं प्रकाशला वाटतं.

पुण्याला राहाणारे शरद आणि सुचिता तरडे हे अनुभवी चित्रकार दांपत्यही क्वारंटाईनच्या अनुभवातून

गेले आहेत. दिल्लीला भरलेल्या त्यांच्या चित्रांचं प्रदर्शन आटपून येत असतानाच लॉकडाऊन घोषित झाला. परतीच्या प्रवासात नेहमीसारखी गर्दी नव्हती, आजूबाजूचा संपूर्ण शुकशुकाट, निर्मनुष्यता त्यांना धक्कादायक वाटली. क्वारंटाईनच्या काळात तरडेंनी आपल्या जाणीवपूर्वक नवे-जुने चित्रकार, परिचितांशी फोनवरून सातत्याने संपर्क ठेवला. आपल्या गतायुष्यात डोकावून पहायची संधी घेतली. जुनी पत्रे, स्केचेस कपाटातून काढून पुन्हा एकदा नजरेखालून घातली. हा कालावधी त्यांनी स्वत:शी आणि इतरांशी संवाद साधण्यात घालवला. अमूर्त चित्रकलेविषयी लोकांच्या मनात अनेक गोंधळ, प्रश्न असतात त्यामुळे या काळात अमूर्त चित्रकलेविषयीचे व्हिडिओज, इतर चित्रकारांची चित्रे, त्यावरची आपली टिपणी शरद तरडे फेसबुकवर पोस्ट करत राहिले. सुचिताने या काळात कापडाच्या रंगीत तुकड्यांच्या गोधड्या शिवण्याचा छंद जोपासला. या काळात प्रत्येक माणूस स्वत:कडे वेगळ्या दृष्टिकोणातून पाहायला लागला आहे, आपल्याला काय करायचे आहे याचं त्यांना नव्याने भान आलं आहे असे तरडेंना वाटतं.

या सगळ्या चित्रकारांनी लॉकडाऊनच्या काळात जे काही केलं, किंवा केलं नाही, जो विचार केला, जे सांगितलं ते तुमच्या आमच्या मनातल्या विचारांपेक्षा, भावनांपेक्षा फार काही वैशिष्ट्यपूर्ण नाही. आपल्या मनात साचलेला त्रागा, नैराश्य, भीती आणि आशेचा किरणच त्यांच्या कथनातून व्यक्त झाला आहे. मग नेमकं वेगळं असं काय आहे यात ज्यामुळे त्याची इतक्या सविस्तरपणे नोंद घ्यावीशी वाटली? तर ते वैशिष्ट्य, तो वेगळेपणा आहे या कलावंतांनी आपल्या मनातल्या साचलेल्या सगळ्या नकारात्मक भावनांना, नैराश्याला वाट कशी करून दिली. आपल्या विचारांना, संवेदनशीलतेला अभिव्यक्त कसं केलं, आपल्याला अचानक मिळालेल्या या अवधीचं, थांबलेल्या काळाच्या गतीचं त्यांनी नेमकं काय केलं हे पाहाण्यात. त्यांनी याचं रूपांतर कलेत केलं.

कला- जी मानवाला आजवरच्या प्रत्येक चांगल्या वाईट कालखंडात सोबत पुरवत राहिली, ऊर्जा देत राहिली, प्रेरणेचा स्त्रोत बनत राहिली. माणसाची पहिली अभिव्यक्ती, त्याचे व्यक्त होणं घडलं ते कलेच्या माध्यमातून. कला ही आदीम प्रेरणा आहे जी प्रत्येक क्षणी, प्रत्येक पावलाला माणसाला पुढे जायची, जगायची जाणीव करून देते, तणावाचा निचरा करते, साचलेल्याला प्रवाहित करते, कसं जगायचं याचं भान देते, तोल सावरते, जगणं सुंदर करते. आणि सर्वात महत्त्वाचं कला, विशेषत: चित्रकला इतिहासाची नोंद करते. संकटकाळावर मात करणाऱ्या मानवी जिगीषुवृत्तीची प्रत्येक खूण चित्रांच्या, कलेच्या इतिहासावर उमटलेली आजवर जगाने पाहिली आहे. महाभयंकर साथीचे रोग, संहारक महायुद्धे, प्रलय, भूकंप, वणवे, दुष्काळ.. मानवजातीवर ओढवलेला प्रत्येक जीवनमरणा संघर्ष चित्रकलेच्या इतिहासात कोरला गेला आहे. पाब्लो पिकासोची गेर्निका, चित्तोप्रसादांची बंगालच्या भीषण दुष्काळातली एचिंग्ज याची साक्षी आहेत.

आजही, कोरोनाच्या विषाणूने घातलेल्या सर्वव्यापी थैमानात या सगळ्याच, आपल्या किंवा बाहेरच्या

जगातल्या चित्रकारांनी त्यांच्या वैयक्तिक दु:खाच्या, निराशेच्या क्षणांना, मनातल्या नकारात्मक भावनांना बाजूला सारून, प्रसंगी आपलं जगणं बाजूला ठेवून घडवली आहे ती कला- जी तुमच्या करता आहे, आमच्याकरता आहे, जगणाऱ्या प्रत्येकाकरता आहे. कलेची आज कधी नव्हे इतकी गरज मानवाला आहे.

चित्रकला बदलत राहिली पण नष्ट कधीच झाली नाही. प्रत्येक महायुद्धानंतर चित्रकलेत नवे प्रवाह आले. कोरोनाच्या या संकटकाळानंतरही चित्रकलेमधे बदल निश्चित होतील. कलेच्या प्रेरणा जगण्यातूनच येतात, जगणं बदलल्यावर कलाही बदलणारच आहे.

चित्रकलेचा इतिहास हा मानवी संस्कृतीचा इतिहास आहे. माणसाच्या जगण्याचा, त्याच्या झगडण्याचा, टिकून राहाण्याचा, पुढे जाण्याचा इतिहास आहे. मानववंशाच्या प्रगतीचे, संस्कृतीच्या विकासाचे आदीम टप्पे चित्रकलेद्वारे नोंदवले गेले आहे आणि हा वंश जास्तीतजास्त समृद्ध, संस्कृतीच्या उच्च शिखरापर्यंत पोचवण्याचे उत्तरदायित्वही चित्रकलेच्या कुंचल्यावरच तोलले गेले आहे. प्रत्येक चित्रकार हे जाणून आहे.

जगातली सर्वात प्राचीन चित्रकला, तीस हजार वर्षांपूर्वीची, फ्रान्समधील शॉव्हेत गुहांमधे शाबूत आहे, त्यात काही हातांचे ठसे आहेत, आदीम चित्रकाराच्या हातांचे ठसे. काळाने जपून ठेवलेली ही कलेची आणि कलानिर्मिकाची खूण. त्याची कृतज्ञ जाणीव त्यानंतरच्या प्रत्येक चित्रकाराने ठेवली असावी कारण त्यानेही नंतर कालपटावर उमटलेल्या मानवी संस्कृतीच्या प्रत्येक महत्त्वाच्या पावलांची नोंद आपल्या चित्रकलेच्या इतिहासात जपून ठेवली.

चित्रकार गगन सिंग कोरोनाच्या तापाने आजारी असताना, होम क्वारंटाईनमधे असताना रोज सकाळी आणि संध्याकाळी घराच्या बाल्कनीमधे आपले स्केचबुक आणि काले पेन घेऊन उभा राहायचा, आणि आजूबाजूच्या लोकांची मास्क लावून किराणा माल घेण्याकरता, दूध, औषधे घेण्याकरता सामाजिक अंतर राखून रांगेत उभं असतानाची, मुकाट, भीतीच्या, असुरक्षिततेच्या दहशतीखाली वावरतानाची रेखाचित्रे चितारायचा. अगदी आजूबाजूला वावरणारे कुत्र्या मांजरासारखे प्राणीही या काळात शांत होते असं गगनला वाटतं. तो सांगतो, स्वत: आजारी असतानाही मी हे का करत होतो माहीत नाही, पण काहीतरी भीषण बदल आजूबाजूच्या जगात घडत आहे आणि मला तो नोंदवून ठेवायचा आहे ही जाणीव मनात सतत होती. स्वत:चं जगणं अनिश्चित असताना गगन सिंगला या नोंदी कराव्याशा वाटणं हे चित्रकाराच्या सनातन प्रेरणेविषयी बरंच काही सांगून जातं.

चित्रकारांकरता, कलाजगतावर कोसळलेल्या आर्थिक संकटाकरता शासनाने कोणत्या योजना जाहीर केल्या आहेत कोणालाच माहीत नाही, यथावकाश ते कळेल, किंवा कळूनही काही उपयोग होणार नाही,

मदत ज्याला हवी आहे तशी, हव्या त्या वेळी कधीच आजवर पोचलेली नाही. कलाकारांनी, विशेषत: चित्रकारांनी हलाखीत, अभावात जगण्याची, त्यांना कायम स्ट्रगल करताना बघण्याचीच समाजाला सवय आहे. याही वेळी चित्र फार वेगळं असेल ही आशा नाही, आणि तरीही चित्रकार जगणार आहे, त्याची कला त्याला जगवणार आहे, नुसतं जगवणार नाही, उमेदीने, उत्साहाने जगण्याची प्रेरणा आपल्यापर्यंत पोचवत राहणार आहे, आपल्याला जास्त सक्षम करणार आहे. चित्रकलेमुळे श्रमजीवी मजुरांचे दु:ख, कष्ट नाहीसे होणार नाही, त्यांचं जगणं सुसह्य होणार नाही, भुकेल्याच्या पोटात अन्न जाणार नाही, बेरोजगाराला काम मिळणार नाही, आजारी रुग्ण बरा होणार नाही, घरात एकटे अडकलेल्यांच्या अडचणी सुटणार नाहीत, जगावर ओढवलेलं संकट चित्रकलेच्या असण्याने, नसण्याने किंचितही उणावणार नाही. असं असतानाही मग चित्रकलेची या काळात नेमकी काय गरज, का त्याचं महत्त्व हे विचारी चित्रकार प्रभाकर बरवेंनी एका लेखात नोंदवलेले आहे ज्याचा संदर्भ आजच्या काळाला सुसंगत आहे - कला माणसाच्या आत जाणीव उत्पन्न करते, जाणीवेचा कोंब बहरायला मदत करते. कला माणसाला जगण्याचा समतोल शिकवते, जगायचं का ते समजावते. कला माणसाला, समाजाला जोडून ठेवते. सुसंस्कृत करते. कोरोनाच्या संकटकाळात आपल्याला याची जाणीव झाली तरी पुष्कळ आहे.

**(लेखाकरता चित्रकार, चित्र-व्यावसायिकांसोबत झालेला प्रत्यक्ष संवाद, मुलाखती तसेच विविध वृत्तमाध्यमातील वृत्तांतांची बहुमोल मदत झाली. त्या सर्वांचे मनापासून आभार.)

Das, Jatin, 2020, Migrant, Ink on Paper

कोरोना आणि धारावी

कैलास गौड

वैद्य (फिजिशियन)
धारावी, मुंबई
kailashgaud57@gmail.com

दीडशे वर्षांचा इतिहास असलेल्या धारावी या उद्योगनगरीने कोरोनासारख्या कृत्रिम आणि नैसर्गिक अशा बऱ्याच संकटांचा सामना केलेला आहे. शतकापूर्वीच प्लेगचे संकटही या धारावीने अनुभवलेले आहे. धारावीची भौगोलिक रचनाच अशी आहे की, एके काळी नको असणारा हा भूखंड, पण गुन्हेगार त्याचा उपयोग लपून राहण्यासाठी करीत असत. चार रेल्वे स्टेशन व दोन द्रुतगती मार्ग यांना लागून असलेली ही धारावी. येथे मूळ कोळी समाजाचा कोळीवाडा अस्तित्वात होता. माहीमच्या खाडीतून मच्छिमारी करणारा समाज येथे राहत होता. मुंबईत आल्यावर हक्काने आपले घर करून राहावे आणि आपला उद्योग चालवावा असे हे ठिकाण. दुर्गंधी असणाऱ्या कामासाठी कक्कया व रोहिदास या समाजबांधवानी निवडलेली ही जागा. इथेच मातीच्या वस्तू बनवायला, मडके वितरण करायला आणि भाजणीची भट्टी लावायला निवडलेली जागाही आहे, याला 'कुंभारवाडा' असे म्हणतात. धारावीच्या दक्षिणेकडे, मुंबई स्वच्छ ठेवणाऱ्या कर्मचाऱ्यांसाठी महानगरपालिकेने बांधलेली वस्ती 'माटुंगा लेबर कॅम्प' आहे. चामडी कमावण्यासाठीचा कारखाना व शस्त्रक्रियेसाठी लागणारा कॅटगट धागा बनवणारा 'जॉन्सन'चा कारखानाही धारावीत आहे. यासाठी लागणारा मजूर महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातून, परप्रांतातून येऊन धारावीत हक्काने राहतो. पिढ्यान् पिढ्या सर्व जाती-धर्मांचे लोक गुण्यागोविंदाने राहत आहेत. गरीब व मजूर ही एकच जात इथे होती, आहे. अशा या मजूर वस्तीमध्ये मी गेली पस्तीस वर्षे वैद्यकीय व्यवसाय करीत आहे.

या सर्व काळात मला बदलत्या धारावीचा साक्षीदार होण्याची संधी मिळाली. तसे पाहिले तर काही ना काही साथी सुरू असायच्याच. १९८५-८८साली 'पंतप्रधान अनुदान प्रकल्प' अंतर्गत झोपडपट्टी सुधारणा झाल्यावर, लगोलग 'झोपडपट्टी पुनर्विकास प्रकल्पा'त सुधारणा झाल्या. आरोग्याचे बरेच प्रश्न कमी झाले.

'झोपडपट्टी पुनर्विकास योजने'त लोकसंख्या वाढली. अडीच किलोमीटर परिघात 'धारावी' वसली आहे. तेथील लोकसंख्या आठ ते दहा लाख आहे. एवढी दाट लोकवस्ती असलेली वस्ती कुठेच नसेल. इथे एखादी घटना घडली की, तिची दखल सर्व जग घेते. मग ती १९९२-९३ ची दंगल असो किंवा सध्या चालू असलेली कोरोनाची महामारी असो. जातीय दंगल सुरू झाली तेव्हा अतोनात नुकसान व जीवितहानी झाली. त्यावेळी पोलीस व प्रशासन यांच्यासोबत स्थानिक नागरिकांनी पुढाकार घेऊन 'शांतता समित्या' स्थापन केल्या. 'भिवंडी-पॅटर्न' राबविण्यात आला. त्यामुळे इतकी झपाट्याने दंगल शमली की, 'नवा' धारावी पॅटर्न निर्माण झाला. आजही त्या 'शांतता समित्या' कार्यरत आहेत. प्रत्येक सणाला पोलीस समित्यांच्या बैठका घेतात व सामाजिक सलोखा पाळला जातो. धारावीचा नागरिक मुळात जागरूक आहे. त्याला ही उद्योगनगरी नष्ट होऊ द्यायची नाही. धारावी 'विकासप्रकल्प' जर सुरू झाला तर नागरिक त्याला पाठिंबा देऊन नक्कीच यशस्वी करतील.

कोरोना महामारी कशी आटोक्यात आली?

एक एप्रिलला कोरोनाचा पहिला रुग्ण डॉ. बालिगा नगर या आठ इमारती असलेल्या कॅम्पसमध्ये आढळला. त्याला दिल्ली प्रवासाचा इतिहास होता. तो ज्या कुटुंबासोबत राहिला होता, त्या कुटुंबाला कोरोनाची लागण झालेली होती. मुंबईत झपाट्याने रुग्णसंख्या वाढत असताना धारावीतही रुग्णसंख्या वाढायला लागली होती. रोज पन्नासेक रुग्ण वाढू लागले. महानगरपालिकेने तातडीने त्यांच्यासाठी क्वारंटाईन सेंटर सुरू केले. महानगरपालिकेच्या 'लोकमान्य टिळक रुग्णालया'त जागा अपुऱ्या पडू लागल्या. १७ मार्चपासून राज्यात लॉकडाऊन सुरू झाले. धारावीत लोकांची हालचाल रोखण्यात आली पण रुग्णवाढीचा वेग कमी होत नव्हता. २२ मार्चला शेवटी देशभर लॉकडाऊन सुरू झाले. अत्यंत दाटीवाटीने असलेल्या धारावीत शारीरिक अंतर पाळणे शक्य नव्हते. पोलिसांवर ताण वाढत होता. शहरात वाहतूक थांबली. खाजगी डॉक्टर्स, हॉस्पिटलचे डॉक्टर्स व कर्मचारी धारावीत येऊ शकत नव्हते. त्यामुळे सर्व दवाखाने बंद होते. वयस्कर डॉक्टर्सनी दवाखाने बंद ठेवले होते.

धारावीतील तीनशे डॉक्टरांपैकी जेमतेम चार-पाच डॉक्टर्स दवाखाने उघडे ठेवत होते, त्यांपैकी मी एक होतो. मीही दवाखान्यात जाऊ नये असा दबाव माझ्या मित्रमंडळींकडून व घरून येत होता. पण मी या धारावीत गेली पस्तीस वर्षे काम करीत असल्यामुळे इथला नागरिक माझ्या जगण्याचा एक भाग झाला आहे. त्याच्या अडचणीच्यावेळी डॉक्टर म्हणून माझा सहभाग असणे आवश्यक आहे. मीच घरी बसलो तर माझे पेशंट, धारावीतील नागरिक अजून घाबरून जातील. धारावीच्या आरोग्यासाठीचा हा लढा आहे आणि म्हणून

मला दवाखान्यात गेलेच पाहिजे ही खूणगाठ मनाशी बांधून मी एकही दिवस खंड न पाडता रुग्णसेवा करीत होतो. कोरोनाच्या लक्षणाबाबत मी रोज तपासत असलेल्या पेशंटना काय औषधे वापरावीत, रोगनिदान कसे करावे, पेशंटना धीर कसा द्यावा यासंदर्भात आम्ही डॉक्टर्स मंडळी रोज व्हाट्स ॲपवर चर्चा करीत असू. रक्तचाचणी प्रयोगशाळा, क्ष-किरण तपासणी केंद्रे बंद होती. वाहतूक बंद असल्याने औषधांचा पुरवठा होत नव्हता. महानगरपालिकेने सर्वच रुग्णालये ताब्यात घेऊन 'कोविड रुग्णालय' म्हणून जाहीर केले होते. खाजगी दवाखाने बंद असल्यामुळे आमच्याकडे भरपूर पेशंट भेदरलेल्या अवस्थेत येत होते. आम्हालाही हा रोग नवीन असल्यामुळे फार काही साहित्य उपलब्ध नव्हते. रोज इंटरनेट व तज्ज्ञ डॉक्टरांशी संपर्क करून मी पेशंटना तपासत होतो. शक्य तेवढे उपचार करत होतो. संशयित रुग्ण मनपा रुग्णालयात पाठवीत होतो. औषधांपेक्षा त्यांना व्याधी काय आहे हे समजावून सांगणे, आपली रोग प्रतिकारकशक्ती कशी वाढवायची, त्यासाठी आहार-विहार कसा घ्यायचा हे सांगणे जास्त महत्त्वाचे होते. मी तर माझ्या दवाखान्याजवळ असलेल्या रिकाम्या जागेत प्रथम पाच-सहा लोकांना घेऊन या आजाराविषयी माहिती द्यायचो. मग कुणाला औषध पाहिजे असेल तर एकेका रुग्णाची सविस्तर माहिती घेऊन औषधे देत होतो. दिवसभरात शंभरेक पेशंट्सना डॉक्टर्स तपासत होते. धारावीत दहा बाय दहाच्या एकेका घरात दहा-वीस मजूर राहतात. हे मजूर शिफ्ट ड्युटी करत असल्यामुळे दहा लोक रात्रपाळी करून दिवसा घरात झोपत व दहा लोक दिवसपाळी करून रात्री घरात झोपत असत. कोरोना काळात शिफ्ट बंद झाल्यामुळे सर्वच लोक घरात राहणे शक्य नव्हते. म्हणून लोक बाहेर पडत. महानगरपालिकेचे कर्मचारी खिचडी वाटप करायचे त्यावेळीही लोकांची गर्दी होत असे. अशावेळी शारीरिक अंतराचा फज्जा उडाला होता. लोक बाहेर आले की, पोलीस लाठीहल्ला करीत होते. कोणतेही नियम पाळणे शक्य नव्हते. रोज रुग्णांचा आकडा वाढत होता अशावेळी महानगरपालिका, शासन यांच्याबरोबर आमच्या स्थानिक डॉक्टरांच्या संघटनेच्या (माहीम धारावी मेडिकल प्रॅक्टिशनर्स असोसिएशन) पदाधिकाऱ्यांनी महानगरपालिका साहाय्यक आयुक्तांची भेट घेतली. त्यावेळी खाजगी डॉक्टर्स काय मदत करू शकतात हे विचारून आम्ही आमच्या सत्तावीस तरुण डॉक्टरांचा संघ तयार केला. एक किंवा दोन डॉक्टरांसोबत महानगरपालिकेचे कर्मचारी, आशा वर्कर यांना घेऊन आमच्या डॉक्टरांनी विभाग पिंजून काढायला सुरुवात केली. महानगरपालिकेकडून PPE किट सर्व डॉक्टरांना रोज दिले जात होते. ट्रॅव्हल हिस्टरी, ताप, खोकला, न्यूमोनिया यासदृश लक्षणे दिसली की, त्यांना स्वॅब तपासणीसाठी पाठवायचे, इतरांना रोगाविषयी माहिती देऊन धीर द्यायचा अशी कामे आमचा संघ करत होता. दहा-बारा दिवसांत जवळजवळ चाळीस ते बेचाळीस हजार लोकांची तपासणी झाली. लोकांमध्ये विश्वास वाढला. महानगरपालिकेने तातडीने क़्वारंटाईन सेंटर्स वाढवले. धारावीत बावन्न बेडचं 'साई हॉस्पिटल' ताब्यात घेऊन फक्त कोविडचे उपचार सुरू झाले. या सगळ्या तपासणीमुळे आमचे पाच डॉक्टर्स कोविड पॉजिटीव्ह निघाले. डॉ. वाघमारे यांच्या उपचारामुळे धारावीत साई हॉस्पिटलमधून हे

डॉक्टर्स पूर्ण बरे होऊन पुन्हा स्वतःचे दवाखाने चालवत आहेत.

एप्रिलमध्ये दुसरे लॉकडाऊन सुरू झाले. त्यावेळी धारावीतलेच नव्हे तर मुंबईतील सर्वच परप्रांतीय मजूर, महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील मजूर आपल्या गावाकडे जायला अधीर झाले होते. मिळेल त्या मार्गाने त्याने आपल्या गावाकडे कूच केले. मे महिन्यात तर ट्रेन्स सुरू झाल्या. मजुरांनी आपल्या गावाकडे मुक्काम हलवला. धारावीतील दीड लाख लोक गावी निघून गेले. आरोग्ययंत्रणेवरचा ताण कमी झाला. हळूहळू खाजगी डॉक्टर्सही आपापल्या दवाखान्यात परतू लागले. ज्यांनी महानगरपालिकेबरोबर भाग घेतला होता त्यांना अजूनही महानगरपालिका PPE किट देत आहे. मे महिन्याच्या शेवटी परिस्थिती सुधारू लागली.

कोविड-१९च्या साथीमध्ये लक्षात येण्यासारखी गोष्ट अशी की, धारावीकरांनी आपणहून काळजी घेतली. 'सार्वजनिक शौचालय' स्वच्छ कसे ठेवता येतील ते पाहिले. 'हौसिंग सोसायटी'च्या पदाधिकाऱ्यांनी स्वच्छता पालनासाठी काही कायदेही केले. जे अडीच हजार रुग्ण सापडले ते पूर्ण बरे होऊन गेले. सत्तर टक्के पेशंट बरे झाले. बाकी पेशंट्सना बीएमसी शाळा, मनोहर जोशी विद्यालय आणि क्रीडासंकुल येथे क़्वारंटाईन केले गेले. आज लेख लिहिताना ७ जुलै रोजी धारावीत गेल्या दहा दिवसांत एकही मृत्यू नाही. ६ तारखेला फक्त एक नवा रुग्ण सापडला. चौकशी केली असता असे कळले की, धारावीसाठी बांधलेली दोन क़्वारंटाईन सेंटर्स बंद करून ती सेंटर्स दादरला हलविण्यात आली आहेत. धारावीतल्या नागरिकांमधील भीतीचे वातावरण आता गेलेले आहे. आता सर्वांच्या हे लक्षात आले आहे की, एकूण बाधित रुग्णांपैकी फक्त ५% रुग्णांना इतर काही आजार असल्यास व आत्मविश्वास गमावला तर औषधोपचाराची गरज असते. ९५% बाधित रुग्णांनी संतुलित आणि पोषक आहार-विहार केल्यास बरे होतात. त्यासाठी मात्र त्यांनी आयुर्वेद, होमिओपॅथी व निसर्गोपचाराचा अवलंब करायला हवा. तीन-साडेतीन महिन्यांत हेही लक्षात आले की, औषधांच्या जोडीलाच नीट आहार-विहारही आवश्यक आहे.

लॉकडाऊनच्या काळातील मुंबई विद्यापीठाच्या राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या कार्याचा आढावा

सुधीर पुराणिक

प्रभारी संचालक
राष्ट्रीय सेवा योजना
मुंबई विद्यापीठ
nss@mu.ac.in

Sambhāṣaṇ Volume 1 : Issue 03, July 2020 | संभाषण वर्ष ०१: अंक ०३, जुलै २०२०

शासनाने कोविड-१९चा प्रसार सुरू झाल्यानंतर 'घरी रहा, सुरक्षित रहा' हे धोरण राबविण्याचा निर्णय घेतला व तसे आदेश राज्य व केंद्र शासनाने दिले. राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या स्वयंसेवकांनी हा आदेश सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचविण्यासाठी, नागरिकांनी कोणती काळजी घ्यावी हे शासकीय संदेश नागरिकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी डिजिटल बॅनर्स, पोस्टर्स आणि व्हिडिओ तयार केले आणि ते यूटयूब, फेसबुक, इंन्स्टाग्रॅम व ट्विटर यांच्या माध्यमातून समाजात प्रसृत केले. असे एकूण ९०८७ पोस्टर्स व २००७ व्हिडिओ सोशल मिडियात सातत्याने फिरत होते.

सर्वात प्रथम तयार झालेला व्हिडिओ भाईंदर येथील एल. आर. तिवारी अभियांत्रिकी महाविद्यालयाचा होता. या व्हिडिओमध्ये मा. कुलगुरू प्राध्यापक श्री. सुहास पेडणेकर, प्र-कुलगुरू प्राध्यापक श्री. रवींद्र कुलकर्णी, कुलसचिव डॉ. अजय देशमुख, क्षेत्रीय रा.से.यो. संचालक श्री. कार्तिगेयन, राज्य संपर्क अधिकारी डॉ. अतुल साळुंके यांनी नागरिकांना घरी राहण्याचे, नवीन छंद जोपासण्याचे, नवनवीन ज्ञान मिळविण्याचे, स्वतःच्या घरातील ज्येष्ठांची योग्य काळजी घेण्याचे आवाहन केलेले होते. यातून प्रेरणा घेऊन रा.से.यो.च्या अनेक स्वयंसेवकांनी रोज नवे पोस्टर्स व व्हिडिओ तयार करून सोशल मिडियावर प्रसारित करण्यास सुरुवात केली. यांतूनच पुढे विद्यापीठाच्या राष्ट्रीय सेवा योजनेचे फेसबुक पेज, इन्स्टाग्राम अकाऊंट व ट्विटर हॅन्डल सुरू करण्यात आले ज्यातून अधिकाधिक लोकांपर्यंत पोहोचणे सुकर झाले. या दरम्यान तीन विद्यापीठे, मुंबई विद्यापीठ, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे व शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, तसेच युनिसेफ, उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन व प्रादेशिक संचलनालय, पुणे या सर्वांनी मिळून राष्ट्रीय सेवा योजनेचे कार्यक्रम अधिकारी व स्वयंसेवकांसाठी दोन प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित केले होते.

रा.से.यो.च्या ५००२४ स्वयंसेवकांनी उत्स्फूर्तपणे स्वतः तर 'ओरोग्यसेतू ॲप' डाऊनलोड केलेच पण २,६७,५४३ लोकांना ॲप डाऊनलोड करण्यास व वापरण्यास उद्युक्त केले. 'दिक्षा ॲप' डाउनलोड करून २०,००० पेक्षा अधिक स्वयंसेवकांनी IGOT चे प्रशिक्षण पूर्ण केले. १४८ महाविद्यालयांनी कोविड-१९संबंधी जनजागृती करण्यासाठी ऑनलाईन प्रश्नमंजुषा तयार केल्या. यामध्ये ६५००० पेक्षा जास्त जणांनी सहभाग घेतला होता. सर्व सहभागी लोकांना ई-प्रमाणपत्र देण्यात आले.

मुंबई विद्यापीठाच्या रा.से.यो. विभागाच्या पुढाकाराने विद्यापीठाचे मॉडेल महाविद्यालय, विजयालक्ष्मी दळवी महाविद्यालय, तळेरे यांच्यासोबत 'पाणी' या विषयावर पहिली आभासी परिषद घेण्यात आली. या परिषदेचा विषय 'पाण्याच्या आरोग्याचे व्यवस्थापन आणि कोकणातील, विशेषतः सिंधुदुर्गातील जलस्त्रोत' हा होता. या परिषदेचे उद्घाटन मा. कुलगुरुंच्या हस्ते करण्यात आले होते. या परिषदेचे बीजभाषण रेमन मॅगसेस पुरस्कार विजेते जलपुरुष श्री. राजेंद्रसिंहजी यांचे होते. अशीच दुसरी कार्यशाळा 'कोविड-१९ आणि अधिक' या विषयावर होती. याचे बीजभाषण महाराष्ट्र आरोग्य विद्यापीठाच्या माजी कुलगुरू डॉ. मृदुला फडके यांनी दिले. या उपक्रमात ॲमिटी विद्यापीठासह मुंबई विद्यापीठीच्या मॉडेल कॉलेज विजयालक्ष्मी दळवी महाविद्यालय आयोजक होते. बांद्रे येथील आर. डी. नॅशनल महाविद्यालय व मुंबई विद्यापीठाच्या रा.से.यो. सेवायोजना विभागाच्यावतीने 'समाजाविकासासाठी युवक' या विषयावर २७ मार्च ते ११ एप्रिल २०२० या दरम्यान चर्चासत्र आयोजित करण्यात आले होते. यामध्ये आंतरराष्ट्रीय पातळीवरूनही सहभाग नोंदविला गेला.

सध्या स्वयंसेवक 'कोविडमुळे येणारा कलंक व दुरावा' (Stigma and Discrimination) यावर काम करत आहेत. यासाठी दोन वेगवेगळी प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित करण्यात आली होती. युनिसेफच्या तज्ज्ञ मार्गदर्शकांनी स्वयंसेवक व कार्यक्रम अधिकाऱ्यांना मार्गदर्शन केले होते.

आघाडीवरील लढाई :

पाचशेपेक्षा अधिक स्वयंसेवक मुंबईत 'कोविड योद्धे' म्हणून लढत आहेत. गरजूंसाठी अन्न तयार करणे, अन्नपुरवठा साखळीत काम करणे , पोलिस मित्र म्हणून पोलीसांसोबत काम करणे यांसोबतच शासकीय कार्यालयांसोबत काम करणे अव्याहत सुरू आहे.

दहिसरच्या ठाकूर रामनारायण महाविद्यालयातील आठ स्वयंसेवक गोपाळ रायथाथा यांच्या नेतृत्वाखाली २३ मार्चपासून रस्त्यावर उतरून काम करत आहेत. गोपाळच्या माध्यमातून मुंबईतील २१ वेगवेगळया स्वयंसेवी संस्थांची एक शृंखला तयार झाली. १९ वेगवेगळया ठिकाणी या संस्थांच्या माध्यमातून लॉकडाऊनच्या काळात कम्युनिटी किचन चालविण्यात येत होती. या माध्यमातून ६८ लाखांपेक्षा जास्त गरजूंना जेवण पुरविण्यात आले होते. या अन्नसाखळीला मदत करण्याच्या हेतूने मुंबई विद्यापीठाच्या रा.से. यो. विभागाच्या माध्यमातून दूरध्वनीच्या माध्यमातून विशेष क्रमांक वापरून हेल्पलाईन सुरू करण्यात आली होती. मुंबईतील विविध महाविद्यालयांतील ६० स्वयंसेवक पाळयांमध्ये या हेल्पलाईन सांभाळत होते. दररोज सरासरी ८०० अन्न पाकिटांची मागणी करणारे दूरध्वनी या क्रमांकावर येत होते. लॉकडाऊन उठविल्यानंतर ही हेल्पलाईन सुविधा बंद करण्यात आली.

गोपाल रायथाथा व त्याच्यासोबतचे स्वयंसेवक श्री. ओम गिरी, श्री. देवांश चौधरी, श्री. करण चौधरी व कु. खुशबु दोसानी हे आता होमिओपॅथीच्या डॉक्टर श्रीमती वेदाती पकिअम यांच्या मार्गदर्शनाच्या आधारे व त्यांच्यासोबत आयुष मंत्रालय, भारत सरकार यांनी रोग प्रतिकारशक्ती वाढीसाठी सुचविलेल्या अर्सेनिक अल्बम ३० या गोळयांचे पॅकेजिंग व वितरणाचे काम करीत आहेत. आत्तापर्यंत त्यांच्या सहभागातून मुंबईत १० लाख कुटुंबांना या गोळया वाटण्यात आल्या आहेत.

रायगड जिल्हयातील सुधागड या डोंगराळ व आदिवासीबहुल तालुक्यात शेठ ज.नौ.पालीवाला महाविद्यालय

व सुधागड तहसील कार्यालयाच्या माध्यमातून मुंबई विद्यापीठाच्या राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाने २२००० कुटुंबांना या गोळ्यांचे तीन डोस उपलब्ध करून दिले आहेत.

अनेक ठिकाणी रा.से.यो. स्वयंसेवक उत्स्फूर्तपणे पुढे येऊन समाजोपयोगी काम करताना दिसत आहेत. आर. डी. नॅशनल महाविद्यालयाची कु. निकिता जैन रोज आपल्या आई-वडीलांच्या व शेजाऱ्यांच्या मदतीने १५० जणांसाठी कम्युनिटी किचन चालवित होती. यासाठी तिने एका हॉटेलमध्ये काम करणाऱ्या व लॉकडाऊनमुळे उत्पन्नाचे साधन गेलेल्या स्वयंपाक्याला रोजगार उपलब्ध करून दिला.

कुडाळ येथील बॅरिस्टर नाथ पै महिला महाविद्यालय हे विलगीकरणासाठी शासनाने अधिगृहित केले होते. येथील रा.से.यो. स्वयंसेविकांनी महाविद्यालयाचे नियमितपणे निर्जंतुकीकरण करणे, विलगीकरणात असलेल्या नागरिकांची भोजन व्यवस्था करणे, त्यांच्या मानसिक आरोग्याचे संतुलन राखण्यासाठी समुपदेशन आयोजित करणे अशा कौतुकास्पद गोष्टी केल्या.

ठाणे जिल्हयातील माजिवडे महाविद्यालयाची कु. रुकसाना शेख या स्वयंसेविकेने शेजारी एकत्र करून त्यांच्या सहकार्याने आपल्या परिसरातील गरीब कुटुंबांसाठी जेवणाची सोय केली. तसेच धान्य वाटपसुध्दा केले. ही स्वयंसेविका स्वतःच्या पाठीवर निर्जंतुकीकरणासाठीचा पंप घेऊन गावाच्या निर्जंतुकीकरणात नियमित सहभागी होत होती.

भिवंडी येथील जी.एम. मोमिन महाविद्यालयाची कु. सना कुवारी रोज ३००० लोकांना तर ठाण्याच्या स्वयंसिध्दी महाविद्यालयाच्या इमरान शेख याने रोज ६००० लोकांना लॉकडाऊनच्या काळात अन्न पाकिटे पुरविली. उल्हासनगरचे वेदांत महाविद्यालय, संस्थेच्या अध्यक्षांच्या मदतीने रोज लोकांना भोजन पुरवीत होते.

के.बी.पी. महाविद्यालयाचा स्वयंसेवक कुमार सिद्राम संगपाळ हा सुद्धा पहिल्या दिवसापासून अविरत काम करतो आहे. व्हि.पी.एम्. महाविद्यालयाचे स्वयंसेवक कु. ऋषीकेश त्रिपाठी, इद्रीश बडगुजर व इतर स्वयंसेवक पक्ष्यांना, मुक्या प्राण्यांना अन्न उपलब्ध करून देण्यात मग्न आहेत.

मुलुंड वाणिज्य महाविद्यालयाचा स्वयंसेवक कु. वरुण फणसेकर हा लॉकडाऊनच्या पहिल्या दिवसापासून आघाडीवर कार्यरत आहे. सुरुवातीला वरुण भोजन व्यवस्थेमध्ये काम करत होता. आता तो कोविडच्या स्क्रिनिंगमध्ये व्यस्त आहे. या सर्व स्वयंसेवकांनी अतिशय तन्मयतेने काम केले आहे. यांची उदाहरणे सांगण्यासारखी आहेत. वरुणचा वाढदिवस याच कालावधीत होता. पण वाढदिवसानिमित्त अभिनंदन करण्यासाठी येणाऱ्या एकाही दूरध्वनीला त्याने पीपीई किट परिधान केलेले असल्यामुळे उत्तर दिले नाही तर इमरान शेखने स्वतःच्या वाढदिवशी लोकांच्या जेवणात गोडाचा समावेश केला होता.

गुरुनानक महाविद्यालयाचे चार स्वयंसेवक बृहन्मुंबई महापालिकेसोबत काम करत आहेत. कीर्ती कॉलेज, दादरचा स्वयंसेवक कुमार परमेश्वर उफाडे १ जुलै ते १० जुलै या कालावधीत मालाड विभागात थर्मल स्क्रिनिंगच्या मोहिमेत सहभागी झाला होता. लाला लजपतराय महाविद्यालयाची कु. रचना गुप्ता, सिध्दार्थ महाविद्यालयाची कु. श्रुती मोरे, व्हिएसआयटीचा किशोर गुंडेवार, के.सी.चा शिवम पटेल, सोनोपंत दांडेकर महाविद्यालयाची कु. प्रिया पाठक, अण्णासाहेब वर्तक महाविद्यालयाची कु. मुस्कान शेख, विविचा पार्थ जानी, काळसेकर महाविद्यालयाचा अरबाज खान, लांजाची सोशल डिस्टन्सिंगसाठी झटणारी कु मधुश्री पाध्ये, गुहागरचा सिध्देश दळवी, मंडणगडचा विराज जाधव, हेगशेटये महाविद्यालयाचा तन्मय राऊत अशी अनेक स्वयंसेवकांची उदाहरणे देता येतील. ही यादी न संपणारी आहे त्यामुळे सगळयांचा नामोल्लेख करणे अशक्य आहे.

आपल्या विभागातील स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने मुले ज्येष्ठ नागरिकांना घरपोच औषधे, किराणा सामान, फळे, भाजीपाला उपलब्ध करून देत होती. तन, मन व धन या तीनही गोष्टी देऊन तन्मयतेने समाजासाठी

झटणारे हे रा.से.यो.चे स्वयंसेवक हा सदैव अभिमान वाटावा असा खूप मोठा ठेवा आहे.

मुंबईमध्ये सुमारे २०००० सफाई कर्मचारी कार्यरत आहेत. महानगरपालिकेकडून त्यांना ग्लोव्हज, मास्क, सॅनिटायझर इत्यादी अत्यावश्यक गोष्टी उपलब्ध करून दिल्या जातात, पण आपली सामाजिक बांधिलकी जपण्यासाठी आर. डी. नॅशनल महाविद्यालयाच्या रा.से.यो. स्वयंसेवकांनी पूर्ण चेहरा आच्छादित करणारे मास्क तयार करून महापालिका कर्मचाऱ्यांना दिले. हे वितरीत करीत असताना मुलांनी कर्मचाऱ्यांप्रती कृतज्ञता व ऋण व्यक्त केले.

आपल्या स्वयंसेवकांनी व कार्यक्रम अधिकाऱ्यांनी आपण स्वतः रहात असलेल्या इमारतींचे निर्जंतुकीकरणाचे काम हाती घेतले आहे. हे लिहित असतांना आतापर्यंत १५६ हौसिंग सोसायट्यांचे निर्जंतुकीकरण करण्यात आले आहे.

मुंबई विद्यापीठाच्या रा.से.यो. एककांच्या कार्यक्रम अधिकाऱ्यांनी स्वतःचे पैसे देऊन १,२५,०००/- चा निधी उभा केला. या निधीच्या माध्यमातून ३१४ आदिवासी व ११५ इतर कुटुंबांना लॉकडाऊनच्या सुरुवातीच्या काळात शिधावाटप करण्यात आले. अशा पद्धतीचे हे राज्यातील पहिले उदाहरण आहे हे नमूद करताना अभिमान वाटतो. श्री. कामरान अब्बास, श्री. सुरेश लोकरे, श्री. सचिन उराडे, श्री. अनिल तेलिंगे, श्री. मयुर माथूर, श्री. सुशील शिंदे, श्री. दीपक पोंक्षे ही काही प्राध्यापक मंडळींची नावे उदाहरणादाखल दिली आहेत. सर्वच कार्यक्रम अधिकाऱ्यांची नावे देणे शक्य नाही. बहुतेक सर्व कार्यक्रम अधिकाऱ्यांनी अनेकांना स्वखर्चाने मदत केली आहे.

प्रत्येक महाविद्यालयाच्या रा.से.यो. एककाचे एक दत्तक गाव आहे. दत्तक गावातील स्थानिक प्रशासन व ग्रामस्थ यांच्या संपर्कात स्वयंसेवक व कार्यक्रम अधिकारी सदैव असतात. जेथे शक्य असेल तेथे कार्यक्रम अधिकारी व स्वयंसेवकांनी कोविडसंबंधी प्रबोधनाचे कामसुद्धा केले आहे. या कोविडच्या साथीत सर्वच संदर्भ बदलले आहेत पण तरीसुध्दा १४८ महाविद्यालयांनी आजपर्यंत १४,७०६ गरजू कुटुंबांना मदत केली आहे. यातील बहुतांश मदत ही तेल, कांदे, बटाटे, हळद, तिखट, मीठ मसाले, साबण, टूथपेस्ट, सॅनिटायझर, मास्क या स्वरूपातली होती. या मदतीसाठी रु. ४३,९८,५२७ खर्च करण्यात आले आहेत. हे सर्व पैसे लोक सहभागातून आलेले आहेत. यामध्ये रा.से.यो.च्या माजी स्वयंसेवकांचा विशेष उल्लेख करावासा वाटतो. एकदा तुम्ही रा.से.यो.मध्ये आलात, की कायमचे रा.से.यो.चे होता हे या माजी स्वयंसेवकांनी सिद्ध करून दाखविले आहे. अनेक महाविद्यालयांचे माजी स्वयंसेवक यामध्ये सहभागी आहेत. रा.से.यो. हा एक उपक्रम नसून संस्काराचा भाग झालेला आहे हे लिहितांना मनापासून आनंद होतो आहे. ही सर्व मदत पोहोचती करत असतांना कोणताही स्वयंसेवक अथवा कार्यक्रम अधिकारी स्वतःच्या घरातून बाहेर पडलेला नाही. दूरध्वनी

व नेट बँकिंगच्या साहाय्याने ही मदत दत्तक गावातील अथवा जवळचे दुकान शोधून करण्यात आलेली आहे. सफाळ्यातील आपल्या दत्तक गावातील महिलांसाठी के.सी. महाविद्यालयाने 'लोणचे बनविण्याचे प्रशिक्षण' आयोजित करून तयार झालेले लोणचे विकण्याचीसुद्धा जबाबदारी घेतली आहे.

अनेक स्वयंसेवक आपल्या मूळ गावी परत गेलेले आहेत. पण ते तिथे राहूनसुद्धा मास्क तयार करून त्यांचे वाटप करण्याचे काम करत आहेत. आत्तापर्यंत विद्यापीठाच्या रा.से.यो.च्या माध्यमातून २,५०,००० मास्क वाटण्यात आलेले आहेत. मास्क बनविण्यासाठी मुंबई विद्यापीठाने विशेष निधी उपलब्ध करून दिला आहे. या निधीमधून कटाक्षाने महिला बचत गटांच्या माध्यमातून मास्क शिवून घेतले जातात. याचे दोन फायदे होतांना दिसतात, एक म्हणजे ग्रामीण भागातील महिलांसाठी रोजगार निर्माण झालेला आहे व दुसरा, प्रत्येक मास्क फक्त ९ रुपयांमध्ये उपलब्ध होतो आहे. जव्हारच्या महाविद्यालयातसुद्धा हे काम सुरू आहे.

कोविडच्या प्रादुर्भावामुळे रक्तदान शिबिरे घेता येत नाहीत पण रक्ताची गरज आहे हे लक्षात घेऊन 'रक्तदान मोहीम' हाती घेण्यात आली. कार्यक्रम अधिकाऱ्यांनी स्वतःच्या राहत्या इमारतीमध्ये शिबीरे आयोजित केली. यामध्ये आमचे जिल्हा समन्वयक डॉ. कोलते व श्री. सुशिल शिंदे यांनी स्वतः रक्तदान करून समाजासमोर आदर्श निर्माण केला. रक्तदानाची व्हॅन आता रक्तदात्याच्या इमारतीपर्यंत जाते व व्हॅनमध्येच रक्तदान केले जाते त्यामुळे रक्तदात्याच्या आरोग्याची व सुरक्षिततेची पूर्ण काळजी घेतली जाते आहे. लाला लजपतराय महाविद्यालयाने आयोजित केलेल्या शिबिरात रा.से.यो. स्वयंसेवकाने तर स्वतः रक्तदान केलेच पण त्याच्या आईनेसुद्धा रक्तदान केले. लांजा येथील महाविद्यालयाने आयोजित केलेल्या रक्तदान शिबिरात तेथील पोलिस निरिक्षकांनी स्वतः रक्तदान केले तर डहाणूकर महाविद्यालयाने आयोजित केलेल्या रक्तदान शिबिरात माजी स्वयंसेवकांचा मोठा पुढाकार होता.

आपल्या समाजाचे मनोबल व आरोग्य अबाधित रहावे म्हणून मुंबई विद्यापीठ, एच. एन. सी. विद्यापीठ, एच्.एस्.एन्.सी.बी. यांनी एकत्र येऊन कैवल्यधामच्या सहकार्याने स्वयंसेवकांसाठी 'ऑनलाइन योग प्रशिक्षण' शिबिर आयोजित केले होते. 'योग दिवस प्रशिक्षण कार्यशाळा' या नावाने आपण मागील पाच वर्षे हे प्रशिक्षण आयोजित करीत आहोत. या कठीण प्रसंगातसुध्दा उपक्रमात खंड पडू न देता यशस्वीरित्या 'योग दिवस' साजरा करण्यात आला. ११ जूनला सुरू झालेले हे दहा दिवसांचे 'प्रशिक्षण शिबिर' २० जून रोजी संपले व २१ जूनला सर्व प्रशिक्षणार्थी 'आंतरराष्ट्रीय योग दिवस' साजरा करण्यासाठी आभासी पद्धतीने एकत्र आले. या शिबिरामध्ये १८ ते २० जून या कालावधीत दुपारी तीन वाजता मार्गदर्शनपर व्याख्याने आयोजित करण्यात आली होती. यामध्ये प्रशिक्षणार्थींशी श्री. सुबोध तिवारीजी, कैवल्यधाम, मा. प्र. कुलगुरू प्राध्यापक रवींद्र कुलकर्णी, डॉ. अतुल साळुंके, डॉ. संजय जगताप या मान्यवरांनी संवाद साधला. २१ जूनच्या 'आंतरराष्ट्रीय योग दिनाच्या'निमित्ताने आयोजित करण्यात आलेल्या कार्यक्रमाचे उद्घाटन महाराष्ट्राचे राज्यपाल मा. श्री. भगतसिंह कोश्यारीजी यांच्या शुभहस्ते संपन्न झाले. मा. कुलगुरू प्राध्यापक सुहास पेडणेकर यांच्या उपस्थितीत हा सोहळा साजरा झाला. 'आतंरराष्ट्रीय योग दिवसा'च्या वेळी स्वयंसेवकांच्या उत्साहाला उधाण आले होते. या दिवशी सर्व रा.से.यो. एककांनी मिळून २९५ ऑनलाईन व २६१ ऑफलाईन कार्यक्रम केले. त्या दिवशी 'फेसबुक'वर मुलांच्या विक्रमी ६८७ पोस्ट होत्या तर यूट्यूबवर वेगवेगळे १४७ व्हिडिओ झळकत होते. २९५ महाविद्यालयांच्या सहभागातून २५,७९६ विद्यार्थी व प्राध्यापक या कार्यक्रमात सहभागी झाले होते.

वर नमूद केलेल्या सर्व कार्यक्रमांची माहिती महाराष्ट्र व गोव्याचे क्षेत्रीय संचालक श्री. कार्तिगेयन व डॉ. साळुंके नियमितपणे रा.से.यो.च्या युवा व खेल मंत्रालयातील रा.से.यो. संचालकांना कळवीत होते. प्रत्येक जिल्हयातील चार रा.से.यो. स्वयंसेवकांना मा. श्री. सौरव शहा IPS संचालक, रा.से.यो. भारत सरकार यांच्यासमवेत ऑनलाईन भेट घेऊन आपल्या उपक्रमांची माहिती सांगण्याची संधी मिळाली.

नेहमीच्या रीतिप्रमाणे १२० तास काम पूर्ण केलेल्या स्वयंसेवकांची प्रमाणित यादी महाविद्यालयांना मार्च महिन्यात पाठविण्यात येते. अचानक झालेल्या लॉकडाऊनमुळे या याद्या ईमेलने पाठविण्यात आल्या

पण यामुळेच रा.से.यो.चे अद्ययावत पोर्टल निर्माण करण्याची कल्पना सुचली. या पोर्टलवर सर्व रा.से.यो. एककांची व स्वयंसेवकांची नोंदणी ऑनलाईन पद्धतीने करता येणार आहे. १५ ऑगस्टपर्यंत नावनोंदणीची प्रक्रिया पूर्ण होईल. या पोर्टलमुळे कागदांचा वापर ९० टक्के बंद होणार आहे. कागदांचा खर्च व कागद सांभाळणे हे दोन्ही आता कमी होणार आहे. हे पोर्टल 'रामराव आदिक तंत्रशिक्षण संस्थे'च्या राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या स्वयंसेवकांनी रा.से.यो.साठी बनविलेले आहे. या विद्यार्थ्यांना डॉ. वैभव नरवाडे व सौ. स्मिता भोईर यांचे मार्गदर्शन लाभले. मुंबई विद्यापीठाचे रा.से.यो. कार्यक्रम अधिकारी श्री. रमेश देवकर यांनी पोर्टलसाठी आवश्यक असणारी सर्व माहिती मुलांपर्यंत पोहोचविण्याची व हव्या त्या पद्धतीने त्यातून विविध अहवाल तयार व्हावेत यासाठी मुलांना मार्गदर्शन केले. या पोर्टलचे उद्घाटन २९ जून २०२० रोजी मा. कुलगुरू प्रा. सुहास पेडणेकर यांचे हस्ते झाले. विद्यार्थ्यांनी विद्यापीठासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर केला याचे मा. कुलगुरू महोदयांनी विशेष कौतुक केले. मा. प्र. कुलगुरू प्राध्यापक रवींद्र कुलकर्णी यांनी विद्यार्थ्यांशी संवाद साधला. उद्घाटन समारंभाला विद्याशाखांचे अधिष्ठाता उपस्थित होते. या प्रक्रियेतील दुसरा भाग म्हणजे स्वयंसेवकाची दैनंदिनी ही डिजिटल रोजनिशी 'डॉन बॉस्को इन्स्टीटयूट ऑफ टेक्नॉलॉजी'चे विद्यार्थी बनवित आहेत. काम अंतिम टप्प्यात आहे. अतिशय थोडया कालावधीत दैनंदिनी उपलब्ध होईल. सेन्ट जॉन कॉलेज ऑफ इंजिनिअरिंगच्या स्वयंसेवकांनी 'मोबाईल ॲप' बनविलेले आहे.

रा.से.यो.ची नवीन रूपातील वेबसाईट लवकरच समोर येत आहे. विद्यापीठ स्थापनादिनी वेबसाईट सगळ्यांसाठी खुली करण्यात येणार आहे.

एका बाजूला कोविडचे संकट असताना 'निसर्ग चक्रीवादळा'ची आपत्ती आली पण डगमगून न जाता रा.से.यो.चे स्वयंसेवक आपापल्या गावात गावकऱ्यांसोबत दिवसरात्र काम करीत आहेत. स्वयंसेवकांनी वृक्षारोपणालासुद्धा सुरुवात केली आहे. वीज व नेटवर्क नसल्यामुळे स्वयंसेवकांनी केलेल्या कामाचा तपशील अजून उपलब्ध झालेला नाही.

सर्व उपक्रम राबवित असतांना महाविद्यालयांचे प्राचार्य संस्थाचालक, रा.से.यो.चे जिल्हा समन्वयक, विभागीय समन्वयक, कार्यक्रम अधिकारी, विद्यापीठाचे कार्यक्रम अधिकारी श्री. रमेश देवकर यांचे मोलाचे सहकार्य लाभते. रा.से.यो.चे काम उभे करण्यातला सगळयात महत्त्वाचा घटक म्हणजे उत्साही स्वयंसेवक. कोणतीही गोष्ट, काम सांगा ते पूर्ण करण्याची त्यांच्यात चढाओढ असते. अशा विभागाचा प्रभारी संचालक म्हणून काम करताना निश्चितच अभिमान वाटतो.

ही सर्व कामे करीत असताना आम्हांला भक्कम पाठिंबा आहे, तो विद्यापीठातील सर्व कर्मचारी व अधिकारी वर्गाचा. मा. कुलगुरू प्रा. सुहास पेडणेकर, प्र-कुलगुरू प्राध्यापक रवींद्र कुलकर्णी, डॉ. विनोद पाटील, आणि

डॉ. सुनील पाटील या सर्वांचेच मनापासून आशीर्वाद व कौतुक लाभत असते व त्यामुळे आम्हा सर्वांना काम करायला हुरुप येतो.

आज हे सगळे तपशील एकत्र करत असताना कै. डॉ. अजय देशमुख यांची प्रकर्षाने आणि वारंवार आठवण येते. या निमित्ताने मुंबई विद्यापीठाच्या मुलांबद्दल व कार्यक्रम अधिकाऱ्यांबद्दल लिहित असताना देशमुख सरांना ही माहिती दूरध्वनीवर सांगत असतानाच्या त्यांच्या प्रतिक्रिया आठवतात. आपल्या सुरुवातीच्या काळात देशमुख सर स्वतः कार्यक्रम अधिकारी होते त्यामुळे आमच्या कामांची आस्थेने विचारपूस करीत असत. कोविडच्या सुरुवातीच्या गोंधळाच्या काळात त्यांना कुलसचिव म्हणून व व्यक्ती म्हणून जी जी मदत रा.से.यो.ला करणे शक्य होते ती त्यांनी केली. रा.से.यो. व व्यक्तिशः मी त्यांचा सदैव ऋणी आहे.

हा लेख संपवितांना देशमुख सरांनी कधीतरी सांगितलेल्या रॉबर्ट फ्रॉस्ट यांच्या ओळी लिहितो आणि थांबतो,

The woods are lovely, dark and deep,
But I have promises to keep,
And miles to go before I sleep,
And miles to go before I sleep.

दॅट ऑल मेन आर क्रिएटेड इक्वल

निमिष साने

सॉफ्टवेअर अभियंता
हैद्राबाद, भारत
nimishsane@gmail.com

अमेरिकेत जॉर्ज फ्लॉइड या व्यक्तीचा मिनेसोटा राज्याच्या पोलिसांनी खून केल्यानंतर या कृत्याच्या निषेधार्थ आणि व्यवस्थात्मक वर्णद्वेषाविरुद्ध 'ब्लॅक लाइव्ज मॅटर' (कृष्णवर्णीयांच्या जीवाला महत्त्व आहे) हे आंदोलन पुन्हा एकदा पेटले आहे. माझ्या ओळखीच्या एका व्यक्तीने तिच्या शहरातल्या एका निदर्शनातला तिचा फोटो फेसबुकावर हल्लीच टाकला होता. ती व्यक्ती अमेरिकेतल्या एका हॉस्पिटलमध्ये काम करते. त्या फोटोत तिने हातात धरलेल्या फलकावर लिहिलेला मजकूर काहीसा असा होता - *मी आजकाल जास्त वेळ काम करून दररोज अनेक करोनाबाधित रुग्णांची शुश्रुषा करते. तरीही, करोनापेक्षा माझ्या शहरातल्या पोलिसांच्या हातून माझा मृत्यू होण्याची शक्यता जास्त आहे!* अमेरिकेतील व्यवस्थात्मक वर्णद्वेष आणि पोलिसांकडून अश्वेतवर्णीयांवर नेमाने होणारे अत्याचार यांचे विदारक वास्तवच तिच्या हातातला फलक प्रभावीपणे मांडत होता. तसेच 'करोना'चा प्रादुर्भाव वाढत असतानाही लोक मोठ्या संख्येने रस्त्यावर उतरून आंदोलनात भाग का घेत आहेत, याकडेही निर्देश करणारा होता.

पोलिसांबद्दलची अशी भीती अमेरिकेतल्या अनेक अश्वेतवर्णीयांसाठी अवास्तव नाही. दहाएक वर्षांपूर्वी मेरीलँड राज्याच्या ॲनापोलीस शहरात एका रात्री पोलिसांनी माझी गाडी अडवली. आधी अरेरावीपूर्ण भाषेत प्रश्न विचारले. सिग्नल तोडल्याचा आरोप केला. मागाहून माझ्यासह गाडीतील सगळ्यांची ओळखपत्रे मागितली. गाडीबाहेर बोलावून आमची अपमानास्पदरित्या झडती घेतली आणि आम्हांला फुटपाथवर बसवून गाडीचीही तपासणी केली. अखेर काहीतरी फुटकळ कारण देऊन नुसता दंड आकारून सोडून दिलं. यादरम्यान त्यांनी जेव्हा रजिस्ट्रेशन कार्ड मागितले, तेव्हा मी वाकून गाडीतला खण उघडला आणि त्यातून ते काढून पोलिसांना दिले. ही अत्यंत क्षुल्लक गोष्ट सांगायला मी आज जिवंत आहे. अनेक कृष्णवर्णीय

Sambhāṣaṇ Volume 1 : Issue 03, July 2020 | संभाषण वर्ष ०१: अंक ०३, जुलै २०२०

लोकांना हे भाग्य लाभलेले नाही. बंदूक काढायला वाकलो, अशा नुसत्या संशयावरून मला ठार केले असते तर त्या पोलीस अधिकाऱ्याला काहीही शिक्षा झाली नसती, अशीच आकडेवारी आहे. न्यू जर्सीत आलेल्या एका वादळानंतर गोळा केलेली मदत ज्या केंद्रात पोहोचवली तिथे कुणीही गरजू जाऊन हव्या त्या गोष्टी घेऊन जाऊ शकत होता. मात्र दाराजवळच्या पोलिसांना घाबरून बाहेरच थांबलेल्या आणि आमच्याकडे स्वतःच्या बाळासाठी डायपरच्या पॅकेटची भीक मागणाऱ्या एका मेक्सिकन माणसाची अगतिकता आजही आठवते आणि काळीज हेलावून टाकते.

यंदा 'ब्लॅक लाइव्ज मॅटर' या आंदोलनाच्या झळा सर्वदूर पोहोचल्या आहेत. अमेरिकेतल्या निरनिराळ्या शहरांत एकाचवेळी जोरदार निदर्शने होत आहेत आणि त्यात इतर अश्वेतवर्णीय व श्वेतवर्णीयही सामिलकीच्या नात्याने भाग घेत आहेत. काही ठिकाणी पुतळ्यांची तोडफोड, दुकानांची लुटालूट अशा हिंसाचाराच्या घटनाही घडल्या आहेत. त्याबाबतची उलटसुलट चर्चा वाचायला, ऐकायला मिळते आहे. या सगळ्याला 'करोना' विषाणूच्या महामारीने अमेरिकेत घातलेले थैमान आणि याच वर्षी नोव्हेंबर २०२० मध्ये होऊ घातलेली राष्ट्राध्यक्ष पदाची निवडणूक हे दोन आयाम आहेतच आणि ते महत्त्वाचेही आहेत. मात्र फक्त या संदर्भांत या सगळ्या घटनांकडे पाहणे संकुचित आणि म्हणूनच अन्यायकारक ठरेल.

२२ जून २०२० रोजी अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रंप यांनी काही विसा प्रवर्गांवरील बंदी वर्षाखेरपर्यंत वाढवण्याचा आदेश जारी केला. अनेक भारतीय ज्या H-1B विसावर अमेरिकेत काम करतात, त्याचाही यात समावेश असल्याने साहजिकच या आदेशाची बातमी भारतीय प्रसारमाध्यमांनी तपशीलवार दिली. या आदेशाच्या प्रास्ताविकात राष्ट्राध्यक्ष ट्रंप म्हणतात, "*अमेरिकेतील बेरोजगारीचा दर फेब्रुवारी आणि मे २०२० यादरम्यान जवळपास चौपट झाला. बेरोजगारीचे इतके प्रचंड प्रमाण 'ब्युरो ऑफ लेबर स्टॅटिस्टिक्स'ने आजतागायत नोंदवले नव्हते*." पुढे ते हेही नमूद करतात, "*...श्रमाचा अतिरिक्त पुरवठा हा रोजगार आणि बेरोजगारी यांच्या सीमेवर असणाऱ्यांकरिता खासकरून घातक आहे - हे लोक सहसा अर्थव्यवस्था विस्तारताना 'सगळ्यांत शेवटी आत' येतात आणि अर्थव्यवस्था संकुचन पावताना 'सगळ्यांत आधी बाहेर' फेकले जातात. गेल्या काही वर्षांत या श्रमिकांत आफ्रिकन-अमेरिकन व इतर अल्पसंख्याक, पदवीधर नसलेले, आणि विकलांग अमेरिकन अशा ऐतिहासिकदृष्ट्या मागास समूहांचे प्रमाण खूप जास्त आहे.*" [१] सध्याच्या आंदोलनामागची सामाजिक-आर्थिक विषमतेची परिस्थिती आणि त्यामागची दीर्घकालीन व्यवस्थात्मक कारणे यातून पुरेशी स्पष्ट व्हावीत.

अमेरिकेला वर्णद्वेषाविरोधी लढ्यांचा प्रदीर्घ इतिहास आहे. सध्याच्या आंदोलनाची वैशिष्ट्ये म्हणजे या आंदोलनाला कोणतेही देशव्यापी नेतृत्व नाही. तसेच कृष्णवर्णीय नसलेल्यांकडून या आंदोलनाला मिळत असलेला वाढता पाठिंबा अभूतपूर्व आहे. साहजिकच, अमेरिकेतील या सध्याच्या स्थितीशी तुलना करता

भारतीय संदर्भातील दलित, आदिवासी, अल्पसंख्याक समूहांवर होणारे अत्याचार आणि त्याबद्दल भारतातील मध्यमवर्गाचे मौन अधिक प्रकर्षाने जाणवत आहे. वास्तविक अमेरिकास्थित भारतीय वंशाच्या लोकांचाही सध्याच्या चळवळीत असणारा सहभाग संमिश्र आहे. अमेरिकेतील अनिवासी भारतीय भारतातील मध्यमवर्गाच्या आशाआकांक्षांचे एकप्रकारे प्रतिनिधित्वच करतात. या दोन्ही वर्गांची जडणघडण एकाच मुशीतून झाली आहे. असे असतानाही यातले काही जण अमेरिकेत असताना एक आणि भारतात असताना वेगळी भूमिका घेतात, असे वारंवार दिसून येते. या विसंगतीमागची कारणे अमेरिकेतल्या त्यांच्या भवतालात आहेत. हा भवताल उदारमतवादी (श्वेतवर्णीय) अमेरिकन लोकांनी निर्माण केलेल्या मूल्यांना मानणारा आहे आणि भारतीयांना या भवतालात फिट्ट बसण्याची अनिवार्य ओढ आहे. भारतात जातीवर्गाच्या उतरंडीत आधीच वर असल्याने त्यांना अशी कोणतीही गरज वाटत नाही. अनिवासी भारतीयांचा अनुदारतेकडून उदारतेकडे होणारा प्रवास समजून घेतला, तर अमेरिकेप्रमाणे भारतात सामाजिक न्यायाच्या आंदोलनांना व्यापक समाजाकडून पाठिंबा का मिळत नाही, असा जो एक प्रश्न वारंवार समोर येताना दिसतो आहे, त्याचं (एक) उत्तर (कदाचित) मिळू शकेल. त्याआधी अमेरिकेत वास्तव्याला असलेल्या अनिवासी भारतीयांचे वेगवेगळे प्रकार आपल्याला पाहावे लागतील.

अमेरिकेत शिकायला किंवा नोकरीला गेलेल्या आणि तिथेच वास्तव्याला असणाऱ्या भारतीयांचे ढोबळपणे तीन प्रकार दिसतात. पहिल्या प्रकारातले भारतीय सामाजिक न्यायाच्या प्रश्नावर अमेरिका आणि भारत या दोन्हीसंदर्भांत न्यायसंगत भूमिका घेताना दिसतात. म्हणजे असे, की ते अमेरिकेतील वर्णभेदावर सडकून टीका करताना भारतातील जातिभेदाविरुद्ध, व्यवस्थात्मक शोषणाविरुद्ध तितक्याच सजगपणे बोलतात. हे लोक अमेरिकेतल्या इतिहासाच्या पुस्तकांत जातिव्यवस्थेची ब्राह्मण्यवादी भूमिका सांगून दिशाभूल करू पाहाणाऱ्यांविरुद्ध आंदोलन करतात, भारतातील अन्याय्य गोष्टींविरुद्ध अमेरिकेत जमून निदर्शने करतात, प्राईड परेडपासून बंदूकविरोधी आंदोलन, 'ब्लॅक लाइव्ज मॅटर'चे मोर्चे यांत सामील होतात. त्यांची निष्ठा सामाजिक न्यायाच्या मूल्याशी आहे. ते सामाजिक, आर्थिक उतरंडीतल्या आपल्या स्थानानुसार सोयिस्कर भूमिका घेत नाहीत. हा वर्ग अल्पमतात आहे.

दुसऱ्या प्रकारातल्या भारतीयांची सगळी धडपड ही अमेरिकेतील एक 'मॉडेल इमिग्रन्ट कम्युनिटी' (परदेशातून येऊन स्थायिक झालेल्यांतला आदर्श समूह) म्हणून स्वतःचे स्थान सिद्ध करण्यासाठी चालू असते. श्वेतवर्णीयांना समकक्ष होण्याचा आणि असण्याचा त्यांना सदोदित ध्यास असतो. हे लोक सहसा भारतात जातिवर्गाचे सर्व फायदे उपभोगून सुस्थितीत असतात आणि अमेरिकेत जाऊन अधिक सुखासीन आयुष्य जगत असतात. त्यांचा न्यायाच्या कोणत्याही चळवळीकडे पाहाण्याचा दृष्टिकोण तुच्छतावादी, यथास्थितीवादी आणि प्रस्थापित व्यवस्थेशी जुळवून घेण्याचा असतो. व्यवस्थेद्वारा सतत होणाऱ्या

हिंसाचाराबद्दल एकीकडे हे लोक दुर्लक्ष करतात आणि दुसऱ्या बाजूला मात्र निदर्शनांमध्ये होणाऱ्या हिंसाचाराविषयी चर्चा करतात. तसेच त्याविषयी तिटकाराही व्यक्त करतात. अशा मानसिकतेच्या लोकांची तात्कालिक राजकारणाच्या परिप्रेक्ष्यातून या सगळ्याकडे पाहाण्यापलिकडे जायची त्यांची इच्छा नसते. अमेरिकाभर विखुरलेले असे भारतीय 'रिपब्लिकन हिंदू कोअलिशन'सारख्या मंचांवर किंवा 'हाउडी मोदी'सारख्या कार्यक्रमांत एका छताखाली दिसतात. हा वर्ग भारतातील बहुसंख्याकवादी मताचे आणि आकांक्षांचे प्रतिनिधित्व करतो.

तिसऱ्या प्रकारातले भारतीय बहुतांश वेळा दुसऱ्या प्रकारासारखेच वागतात. मात्र एखादे कळीचे आंदोलन जेव्हा एका निर्णायक टप्प्यावर येते किंवा त्यात शोषितांच्या बाजूने सामिलकी व्यक्त करण्याला त्यांच्या भवतालात प्रतिष्ठा मिळते, तेव्हा या प्रकारातले लोक हिरिरीने आपली सामिलकी व्यक्त करतात. मग त्याकरिता भले जरी आपल्या भारतीय संदर्भातील भूमिकेच्या विपरीत भूमिका घ्यायला लागली तरी त्यांची ना नसते. या सोयिस्करपणामागे अजाणतेपणा, खरेखुरे अज्ञान आणि दांभिकता यांचा एक वर्णपट असतो. हा वर्ग संख्येने मोठा आहे. यांतले जे थोडे भारतीय अशा आंदोलनांवेळी आपल्या जुन्या भूमिकांचं पुनर्मूल्यांकन करायला भीत नाहीत, ते पहिल्या प्रकारच्या पुरोगामित्वाकडे एक पाऊल टाकतात.

आपल्या मानसिकतेत भिनलेली जातिवर्गांची श्रेणिबद्ध समाजरचना घेऊन अमेरिकेत गेलेल्या या तिसऱ्या प्रकारच्या भारतीयांची अमेरिकन समाजाबद्दलची जाणीव कशी घडत जाते? त्या समाजरचनेत ते स्वतःला कसे आणि कुठे बसवत जातात? त्यांच्या भवतालातल्या नेमक्या कोणत्या गोष्टी त्यांच्या उदारमतवादी / पुरोगामी अभिव्यक्तीला प्रतिष्ठा आणि संरक्षण मिळवून देतात? हे प्रश्न मला महत्त्वाचे वाटतात.

(खरे तर, अमेरिकास्थित अनिवासी भारतीयांचा एक चौथा गटही आहे. मात्र त्याला सामिलकीच्या चर्चेत बसवता येत नाही, कारण तो अनेकानेक प्रकारे नाडलेला वर्ग आहे. इतका, की इतर सुस्थित अनिवासी भारतीयांकरिताही तो अदृश्य आहे आणि भारतातील भारतीयांच्या तर तो कल्पनेचाही भाग नाही. हा वर्ग न्यूयॉर्क, शिकागोत अत्यंत कष्टाने टॅक्सी चालवतो. ९/११ नंतरच्या अमेरिकेतून तो बेदखल आणि मग हद्दपार केला जातो. तो न्यू जर्सी, कॅलिफोर्निआमध्ये हॉटेलांत मिळेल ती कामे करतो आणि आपले नाव, गाव सांगायला कधीकधी घाबरतो.)

मी अमेरिकेत पोहोचलो त्या पहिल्याच संध्याकाळी सिनिअर लोकांकडून पहिला सल्ला मिळाला - "रात्री, अपरात्री एकट्याने फिरणे टाळा. खिशात नेहमी वीसेक डॉलर्स ठेवा. जास्तही नको, कमीही नको. कुणा 'कल्लू' माणसाने मागितले, तर द्यायला असू देत. जास्त पैसे गेल्याचे दुःख नको आणि पैसे नाहीत म्हणून त्याने जीव घ्यायला नको." हे ऐकून हबकायला झाले. हे सगळे अनपेक्षित होते. कुठे आलो आहोत आपण?

असा प्रश्न पडला. काही दिवसांत ओरिएन्टेशनच्या दरम्यान विद्यापीठातील पोलीस विभागाच्या प्रमुखाने येऊन कॅम्पसवरील सुरक्षिततेबद्दल माहिती दिली. "काळोखी भाग टाळा. दिवे असलेल्या पायवाटांवरूनच चाला. तिथे ठरावीक अंतराने निळे इमर्जन्सी खांब आहेत. असुरक्षित वाटत असेल, तर त्यावरचे बटण दाबा म्हणजे नियंत्रण कक्षाला तुमचे ठिकाण आपोआप कळेल आणि पोलीस तातडीने येतील. सायकल स्वस्तातली घ्या, पण कुलूप दुप्पट किमतीचे घ्या. अनुचित प्रकार घडलाच, तर आहे ते देऊन टाका, प्रतिकार करू नका. चोराकडे शस्त्र असू शकते, जीव वाचवा. चालताना कुणी पाठलाग करत नाही ना याकडे लक्ष ठेवा. रात्री फोन करून शटल बस बोलवा. एकटे चालत जाऊ नका." अशा माहितीवजा सूचना विद्यापीठातील पोलीस विभागाच्या प्रमुखाने दिल्या. विद्यापीठातली पुढली पाचसहा वर्षे बहुधा दर दोन-तीन दिवसांनी पोलिसांचे इमेल येत असत - 'अमुक ठिकाणी एका व्यक्तीला एकटे गाठून बंदुकीचा धाक दाखवून हूडी घातलेल्या एका उंच, काळ्या पुरुषाने तमुक चोरायचा प्रयत्न केला. संशयित अमुक दिशेने पळून गेला. पोलिसांचा तपास सुरू आहे.' अमुक, तमुकच्या जागा भरून बाकी मजकूर तोच. मग या वर्णनात बसणारी प्रत्येक कृष्णवर्णीय व्यक्ती एक संशयित गुन्हेगार भासू लागली. अशी व्यक्ती समोरून येताना दिसली, की आपोआप वाट बदलली जाऊ लागली. हळूहळू एकट्याने चालत जाताना पाठीला डोळे फुटत गेले आणि मग ते कायमचेच चिकटले. कोणत्याही व्यक्तीचे वर्णन करताना अम्रू (अमेरिकन), कल्लू (काळा), मक्कू (मेक्सिकन), देसी (भारतीय) अशी ओळख कोणत्याही संभाषणात महत्त्वाची होत गेली. कळतनकळत अमेरिकन म्हणजे फक्त गोरे अमेरिकन हे समीकरण पक्के होत गेले आणि काळे आणि लॅटिनो/हिस्पॅनिक/मेक्सिकन लोक अमेरिकेत दुय्यम दर्जाचे नागरिक झाले. भारतीय मनाने या दुहीची मग एक उतरंड तयार केली आणि त्यात स्वतःला गोऱ्या = अमेरिकन लोकांच्या खाली व इतरांच्या वर फिट्ट केले.

२६ जुलै २००५ रोजी झालेल्या ढगफुटीने मुंबई, ठाणे परिसरात जो हाहाकार माजला, त्या पार्श्वभूमीवर ऑगस्ट महिन्यात मी अमेरिकेला गेलो. त्याच्याच आसपास तिथे 'कतरिना' चक्रीवादळाने मिसिसिपी नदीच्या तोंडावरील 'न्यू ऑरलीन्स' हे शहर उद्ध्वस्त केले. त्याबद्दलच्या बातम्या भारतातून पहिल्यांदा कळल्या. "कसं ना सगळं पाण्याखाली गेलं. असे कसे लोक संकटात अशी लुटालूट करू शकतात? आपल्याकडे नाही बुवा असं होत. कसे ते सगळे काळे लोक रस्त्यांवर दंगली करताहेत." यापल्याड ही चर्चा तेव्हा आणि पुढली अनेक वर्षे गेलीच नाही. शहररचनेतच कृष्णवर्णीय सखल भागात ढकलले गेले याचा पत्ता लागायला बराच अवधी गेला आणि हा सिलसिला अनेक वर्षे असाच चालू राहिला. खरे तर भारतातही हाच प्रकार आहे. सुंदरबनला जेव्हा चक्रीवादळाचा तडाखा बसतो, तेव्हा एनडीआरएफच्या तैनात असलेल्या टीम वगैरेबद्दलची चर्चा होते. मात्र समुद्रालगतची जी बेटे वादळांचा सर्वाधिक तडाखा झेलतात, ती बेटे आर्थिकदृष्ट्या सर्वांत मागास आहेत. अशा बेटावरही बेटाच्या ज्या बाजूला तिवरांचे नैसर्गिक संरक्षण नाही किंवा विरळ आहे, त्या तटाला त्या गरीब समाजातले त्यातही जास्त गरीब दलित व मुस्लीम समूह राहतात.

इतकी आपल्याकडली सामाजिक-आर्थिक घडी उतरंडीची आहे. त्यामुळेच वादळाचा तडाखा समाजातील वंचित, अतिवंचित घटकांना सर्वांत जास्त प्रमाणात बसतो. चक्रीवादळासारख्या नैसर्गिक आपत्तीचाही प्रश्न म्हणून न्यू ऑरलीन्स असो की सुंदरबन असो हा सामाजिक न्यायाचा प्रश्न होतो. परिणीता दांडेकर यांनी *'ब्लॅक लाइव्ज मॅटर आणि पेटते पाणी' या आपल्या लेखात (लोकसत्ता, १३ जून २०२०) हल्लीच पाण्याचा प्रश्न हा - अमेरिका असो की भारत असो - एक सामाजिक न्यायाचा प्रश्न आहे हे थोडक्यात आणि प्रभावीपणे विशद केले आहे.* [२] थोड्याफार फरकाने शैक्षणिक मागासलेपण, पुरेशा आरोग्यसेवांचा अभाव, कुपोषण, परवडणाऱ्या निवाऱ्याचा अभाव, उपजीविकेच्या साधनांचा तुटवडा, नैसर्गिक साधनसंपत्तीवरील डावलण्यात आलेले हक्क, उत्पन्नातील व संपत्तीतील विषमता, पोलीस व प्रशासनाकडून मिळणारी विषम वागणूक हे सगळेच प्रश्न सामाजिक न्यायाचे आणि व्यवस्थात्मक अन्यायातून वाढत जाणारे आहेत.

सगळ्यांना आपल्या मुलांकरिता चांगल्या शाळा हव्या असतात. अमेरिकेतल्या सधन भागांतल्या सार्वजनिक शाळा गरीब भागातल्या शाळांपेक्षा कैक पटीने जास्त चांगल्या असतात. हे सधन भाग श्वेतवर्णीयबहुल असतात. भारतातील सुबत्ता किंवा कर्ज उभे करण्याकरिता लागणारी सामाजिक-आर्थिक पत आणि उच्च शिक्षणाचा खर्च ही पालकांची जबाबदारी मानणारी संस्कृती आहे. यामुळे उच्चशिक्षित भारतीय अलगद पांढरपेशा वर्गात जाऊन बसतात आणि सधन भागांत स्थायिक होऊ शकतात. गरीब भागांतले काळे लोक त्यांच्या मुलांच्या शाळेत विरळाच दिसतात आणि परिणामी पुढे उच्च शिक्षण देणाऱ्या विद्यापीठांत आणि बुद्धिजीवी गणल्या गेलेल्या नोकऱ्यांतही! कृष्णवर्णीयांचा एक मोठा गट गरिबी, पोलिसांकडून होणारे दमन, पोलिसांच्या गाड्यांचे भोंगे, बंदुकीच्या गोळ्यांच्या फैरी, कौटुंबिक हिंसाचार, उद्ध्वस्त कुटुंबे, अशिक्षण, बेरोजगारी अशा दुष्टचक्रातून बाहेरच पडू शकत नाही. गांजा बाळगला, सिगरेट चोरली, गाडी जोरात हाकली, सायकल चोरली, भुरट्या चोऱ्या केल्या अशा अनेक लहानसहान कारणाने किंवा नुसत्या संशयावरून एक तर पोलीसी हिंसेला बळी पडतो किंवा अमेरितल्या भरून वाहाणाऱ्या खाजगी किंवा सरकारी तुरुंगात ढकलला जातो. बाहेर येतो तो रोजगाराच्या संधी बंद झालेल्या असतात आणि शहरातली घरे परवडेनाशी होतात. या घरांतून काळे लोक जसजसे बाहेर फेकले जातात, तसतसे हे भाग चकाचक जेन्ट्रिफाय होत जातात. जमिनीचा भाव वधारतो आणि सधन श्वेतवर्णीय तिथे गर्दी करू लागतात आणि त्यांचे बोट धरून भारतीयसुद्धा! त्यामुळे अश्वेतवर्णीय असूनही भारतीयांची जवळीक कृष्णवर्णीयांशी विरळाच होते. असे असूनही सध्या 'ब्लॅक लाइव्ज मॅटर' या आंदोलनाचे स्वागत करताना तिसऱ्या प्रकारचे भारतीय का दिसतात? याचे साधे कारण त्यांच्या भवतालातल्या श्वेतवर्णीयांनी या चळवळीशी सामिलकी व्यक्त करून त्या भूमिकेला प्रतिष्ठा निर्माण करून दिली आहे. अशी प्रतिष्ठा त्यांनी पूर्वी २००८ आणि २०१२ साली कृष्णवर्णीय राष्ट्राध्यक्ष निवडताना मिळवून दिली होती. राखीव जागांशिवायही हे होत होते याचे दुसऱ्या आणि तिसऱ्या प्रकारच्या भारतीयांना कोण कौतुक! ओबामांच्या काळातच खरे तर 'ब्लॅक लाइव्ज मॅटर'

ही चळवळ आकाराला येऊ लागली. मात्र तेव्हा ती आजच्या टप्प्यावर आली नव्हती. चळवळ अशा निर्णायक टप्प्याला येणे आणि तिला व्यापक समाजाचा पाठिंबा मिळणे, या सामिलकीच्या गतिशास्त्रावर अभ्यासकांनी प्रकाश टाकायला हवा.

सामिलकीच्या भूमिकेला अशी प्रतिष्ठा आणि संरक्षण कशामुळे मिळाले? तर *ही चळवळ ट्विटर हॅशटॅगवरून Linked In या प्रोफेशनल नेटवर्किंग पोर्टलवर गेल्यामुळे! अनेक आघाडीच्या कंपन्यांनी उघड उघड व्यवस्थात्मक वर्णद्वेषाविरुद्ध भूमिका घेतली आहे. फेसबुकने ट्रंप यांची काही चिथावणीखोर म्हणता येतील, अशी वक्तव्ये काढून टाकली नाहीत. त्यामुळे त्या कंपनीच्या कर्मचाऱ्यांनी निषेध व्यक्त करून मार्क झुकरबर्गनाच धारेवर धरले, अशी बातमी फुटली आहे आणि ती कुणीही नाकारलेली नाही. आपले धोरण कर्मचाऱ्यांपुढे मांडताना त्यांच्या नाकी नऊ आले. [३] फेस रेकग्निशनचे आपले तंत्रज्ञान वापरून काळ्या लोकांना पोलीस विषम वागणूक देतात म्हणून याबाबत नियमन करणारा कायदा होइस्तो ते तंत्रज्ञान पोलीस विभागांना न विकण्याचे ॲमेझॉनने हल्लीच जाहीर केले. [४]* त्याचे स्वागत 'लिन्क्ड इन'वर इतरांनी केले. जून १९ हा ज्या दिवशी अमेरिकतले गुलाम मुक्त झाले तो दिवस. तो दिवस सुट्टी म्हणून जाहीर करावा, अशी मागणी अनेक कंपन्यांनी उचलून धरली. माझ्या कंपनीने या सुट्टीसोबतच वर्णद्वेषाविरुद्ध लढणाऱ्या अनेक संस्थांना देणग्या देण्याचे जाहीर केले. एका कंपनीने या विषयावर जागृती वाढविण्यासाठी आणि चर्चेसाठी हार्वर्डच्या प्राध्यापकांचे व्याख्यान ठेवलेले पाहिले. आपल्या कंपनीत वेगवेगळ्या वंश-वर्ण-लिंगभाव असणाऱ्या व्यक्तींना प्रतिनिधित्व असावे म्हणून कटिबद्ध असल्याच्या आणाभाका घेतल्या. काही कंपन्यांनी लोकांना आपले वर्णद्वेषाचे अनुभव खुलेपणाने मांडण्यासाठी मंच निर्माण करून त्यांना व्यक्त होऊ दिले. कंपन्यांत जणू सामिलकीची अहमहमिकाच सुरू आहे! हे सगळे लाक्षणिक आहे. यातून व्यवस्थात्मक परिवर्तन होत नाही, असाही युक्तिवाद केला जातो. त्यात तथ्यही आहे. तरीही पॉप्युलर कल्चर आणि प्रतिष्ठित उद्योगांनी घेतलेल्या उघड भूमिका यांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. कारण त्यातून जनमताचा एक रेटा तयार होत असतो. असाच रेटा कधीकाळी साठच्या दशकात कृष्णवर्णीय लोकांच्या न्याय्य हक्कांसाठीच्या 'सिविल राईट्स चळवळी'ने निर्माण केला होता. या चळवळीलाही मार्टिन ल्यूथर किंग ते माल्कम एक्स अशा निरनिराळ्या प्रकारच्या आणि विचाराच्या लोकांचे नेतृत्व मिळाले होते. *यातूनच 'अफर्मेटिव ॲक्शन'चा अर्थात कृष्णवर्णीयांना समान संधी मिळण्यासाठी सकारात्मक हस्तक्षेपाचा कायदा झाला. तसाच अमेरिकेची गोऱ्या परदेशी लोकांना झुकते माप देणारी इमिग्रेशन व्यवस्था बदलणारा १९६५ चा इमिग्रेशन कायदाही याच चळवळीतून झाला. याच कायद्यामुळे भारतीय पुढे अमेरिकेत जाऊन स्थायिक होऊ शकले, या मुद्द्याकडे अलिकडेच हसन मिन्हाज याने 'पॅट्रिअट ॲक्ट' या आपल्या नेटफ्लिक्सवरील कार्यक्रमात लक्ष वेधले आणि भारतीयांनी याची जाणीव ठेवून 'ब्लॅक लाइव्ज मॅटर'ला पाठिंबा द्यावा असे आवाहन केले. सध्याच्या राष्ट्राध्यक्षांचा मात्र अमेरिकेच्या सीमा पुन्हा परप्रांतियांकरिता बंद करण्याकडे*

कल आहे. त्यातूनच मी वर उल्लेख केलेला अनेक प्रकारच्या विसाधारकांना अमेरिकेत प्रवेश नाकारणारा अध्यादेश आला आहे. आणि माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील बहुतेक बड्या कंपन्यांनी त्याचा एका सुरात तीव्र निषेध केला आहे. [५]

हे आंदोलन विद्यापीठांपर्यंत पोहोचले नसते तरच नवल! मी ज्या विद्यापीठात शिकलो, त्या *युनिवर्सिटी ऑफ मेरीलँडने आपले वर्णद्वेषविरोधी धोरण जाहीर केले. जॉर्ज फ्लॉइडची हत्या मिनेसोटा राज्याच्या पोलीस दलातील एका पोलिसाने केली. त्याचे पडसाद जेव्हा मिनेसोटा विद्यापीठात विद्यार्थ्यांच्या आंदोलनाद्वारे उमटले, तेव्हा त्या सार्वजनिक विद्यापीठाने आपल्या विद्यापीठाच्या कॅंपसवरील पोलीस दलाचे मिनेसोटा राज्य पोलिसांशी संबंध तोडायचा निर्णय जाहीर केला. [६]* (भारतातल्या विद्यापीठांची प्रशासने आपल्या विद्यापीठात घुसून विद्यार्थ्यांवर हल्ला करणाऱ्या पोलिसांबद्दलही काही बोलत नाहीत की विद्यार्थ्यांची बाजू घेत नाहीत, अशीही उदाहरणे आपण अगदी अलिकडे पाहिली आहेत.)

अशा प्रकारची सामिलकी व्यक्त करण्यासाठी लागणारी भूमी भारतात आहे का? इथला टीवी, सिनेमा, बातम्या आपल्या दर्शकांना उदारमतवादी मूल्यांशी बांधील कंटेंट विकतो आहे की 'खपतोय ना आत्यंतिक राष्ट्रवाद मग खपवा तोच' असे म्हणतो आहे? भारतीय जाऊ द्यात, परदेशी कंपन्यांची भारतातील कार्यालये सरकारहून अधिक सरकारी असल्यागत वागतात. ते व्यवस्थेविरोधी भूमिका घेतात की निव्वळ नगास नग चॅरिटीत धन्यता मानतात? या आस्थापनांत भाषिक वैविध्य एकवेळ असेल, ते महिलांना प्रतिनिधित्व मिळावे म्हणून प्रयत्नही करत असतील, पण विविध जातींच्या, धर्मांच्या, वर्गांच्या, वंशांच्या, संस्कृतींच्या, लैंगिक कल असणाऱ्या लोकांना त्यांत खरेच स्थान आहे का? ते असावे हे त्यांच्या गावी तरी आहे का? आणि मुदलात इथल्या बुध्दिजीवी मध्यमवर्गाला आपल्या भूमिका बदलून त्या अधिक सर्वसमावेशक करण्यात रस आहे का? दुर्दैवाने या प्रश्नांची उत्तरे 'नाही' अशीच येतात आणि अशी भूमी असल्याशिवाय मध्यमवर्गाच्या सामिलकीची चर्चा करणे मला अप्रस्तुत वाटते. ही भूमी कशी तयार करायची हा खरा आपल्यापुढचा प्रश्न आहे.

अमेरिकन आधुनिक, उदारमतवादी मूल्यांची बैठक एका प्रदीर्घ प्रवासातून तयार झाली आहे. जुलै १७७६ च्या अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याच्या जाहीरनाम्यात एका उदात्त सत्याचा उल्लेख आहे - "ऑल मेन आर क्रिएटेड इक्वल" (सर्व माणसे जन्मतःच समान असतात). मात्र जाहीरनामे स्वीकारून समाजात समता नांदत नाही. त्याकरिता शेकडो वर्षे अनेकांना प्राणांतिक संघर्ष करावा लागला. तो आजही दुर्दैवाने थांबलेला नाही. कायदा सगळ्यांकरिता समान असला, तरी न्याय सगळ्यांकरिता समान असत नाही.

सार्वभौम, स्वतंत्र भारतात घटनानिर्मात्यांनीही समतेचा उद्घोष केला आणि जन्माला येणाऱ्या प्रजासत्ताकात

जन्मतःच अस्पृश्यता बेकायदेशीर ठरविली. मात्र, इथे तर जास्त भीषण जातवास्तवाचा पगडा होता आणि आहे. इथे एका वर्गाला मुदलात माणूस म्हणून मानायलाच प्रस्थापितांचा नकार आहे. इथल्या बहुसंख्याक धर्माने ब्रह्महत्या हे सर्वोच्च पाप मानताना जीवाच्या मोलाचीही उतरंड मान्य केली होती. ही नसानसांत भिनलेली व्यवस्था मोडायला आंदोलन पेटण्यासाठी अजून नेमके किती जीव जायला लागणार आहेत? नेमका कोणता आर्थिक टप्पा समाजाने गाठायचा आहे? जास्त उन्नत संवेदना आणि सहवेदना असणारी अशी नेमकी कोणती पिढी इथल्या तथाकथित उच्च व मध्यम जातिवर्गांत जन्माला यायची आहे?

संदर्भ:

१. https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/proclamation-suspending-entry-aliens-present-risk-u-s-labor-market-following-coronavirus-outbreak/

२. https://www.loksatta.com/bara-gaoncha-pani-news/article-on-racism-in-burning-water-issue-abn-97-2185936/

३. https://www.vox.com/recode/2020/6/3/21279434/mark-zuckerberg-meeting-facebook-employees-transcript-trump-looting-shooting-post

४. https://www.nytimes.com.cdn.ampproject.org/c/s/www.nytimes.com/2020/06/10/technology/amazon-facial-recognition-backlash.amp.html

५. https://www.geekwire.com/2020/tech-leaders-slam-trumps-temporary-work-visa-ban/

६. https://www.huffpost.com/entry/university-of-minnesota-minneapolis-police-george-floyd_n_5ecf91e3c5b6ce8f6b7c0c58

भीती लागे जीवा...

योजना भगत

प्रभारी प्रमुख
पाली विभाग, मुंबई विद्यापीठ
bhagatyojana@gmail.com

प्रस्तावना

मनुष्य हा सामाजिक प्राणी आहे. समाजाच्या सुखदुःखात, सण-समारंभात हिरिरीने सहभाग घेऊन आपला पाठिंबा वा विरोध दर्शवणे ही त्याची मानसिकता आहे, अशा या सामाजिक प्राण्याला जगभर थैमान घालणाऱ्या कोविड-१९या महामारीने अचानक सर्वांपासून दूर केले. आजाराचे, मरणाचे भय दाखवून इतरांपासून लांब राहण्यास, शारीरिक अंतर राखण्यास, परस्परांपासून विलग (क्वारंटाईन) करून एकांतवासात राहण्यास भाग पाडले, नव्हे तशी सक्तीच केली. हळदी समारंभात नाचल्यामुळे, प्रियजनांच्या मयतीला गेल्यामुळे, आजाऱ्याच्या मदतीला धावल्यामुळे, जीवनावश्यक वस्तू खरेदी करण्यासाठी घराबाहेर पाय टाकल्यामुळे, आपले कर्तव्य पार पाडण्यासाठी घराच्या सुरक्षित चौकटीतून बाहेर पडल्यामुळे कोविड-१९चा संसर्ग होऊन माणसे पटापटा मरत असल्याच्या बातम्या कानावर पडू लागल्या. त्यामुळे मनुष्य प्राण्याने स्वतःच्या आणि आपल्या कुटुंबाच्या सुरक्षिततेसाठी स्वत:ला घरात कोंडून घेतले.

सुरुवातीला हा बंदिवास सुखावह वाटला, प्रवासाची कटकट नाही, बॉसची बोलणी नाहीत, कामाचा ताण नाही आणि सकाळी उठण्याची घाई नाही. 'घराकडे, घरच्यांकडे लक्ष देता येत आहे,' 'धन्यवाद कोरोना! तुमच्यामुळे हे सुख उपभोगता येत आहे,'असे विचारही मनात येऊन गेले. पण जसे जसे दिवसाचे महिने होऊ लागले, एका लॉकडाऊननंतर दुसरा लॉकडाऊन हा पहिल्यापेक्षा जास्त कडक आणि बंधनकारक होऊ लागला, मोकळा श्वास घेण्यासाठी खिडकीबाहेर डोके काढतानासुद्धा भीती वाटावी अशी मानसिक अवस्था झाली तसतसा मनावरचा ताबा सुटू लागला. मोकळ्या आकाशात भराऱ्या मारणाऱ्या पक्षाला अचानक पिंजऱ्यात बंद केले तर कसे वाटेल तसे वाटू लागले. कुटुंबात राहूनही, फोनवर सर्वांशी सतत

संपर्कात असूनही आपण एकटे आहोत याची प्रकर्षाने जाणीव होऊ लागली आणि हा एकटेपणा बोचायला लागला. या सामाजिक प्राण्याला एकटेपणाची, एकातांची भीती वाटू लागली. आता मेलो तरी चालेल पण आता एकटे राहायचे नाही, घराबाहेर पडायचेच; असे संकल्प केले गेले. कशातच रस वाटेनासा झाला, जगण्याची उमेदच नाहीशी होत आहे, असे वाटायला लागले. कोविड-१९ने आपण एकदाच मरून जाऊ पण, एकटेपणाची ही भीती रोज क्षणाक्षणाला मारत आहे, अशा नकारात्मक विचाराने मनात घर केले आणि आपण निराशेच्या छायेमध्ये चाललोय की काय याची भीती वाटायला लागली. कायम बहिर्मुख असणाऱ्या सामाजिक प्राण्यासाठी असे अंतर्मुख व्हावे लागणे हे निश्चितच घाबरवून टाकणारे आहे. याच एकटेपणातून मनात उत्पन्न होणाऱ्या भयाला बुद्धाने *भयभेरवसुत्तामध्ये* संबोधित केले आहे.

माणूस खरोखरी स्वखुशीने जंगलात एकटा असो वा सक्तीने त्याच्यावर एकटेपणा लादण्यात आलेला असो, आपण या जगात एकटे आहोत ही कल्पनाच मुळी मनात येणे भीतिदायक आहे.सामान्य माणसाला घाबरवून टाकणारी आहे. ही भीती कशी असते हे जो त्या अनुभवातून जातो तोच जाणतो. कोविड-१९या महामारीने बऱ्याच लोकांना या एकटेपणाच्या भीतीचा अनुभव दिला आहे. ज्यांनी एकांतातील भयाचा अनुभव घेतला आहे त्यांच्यासाठी या लेखाचे प्रयोजन.

'भीती लागे जीवा' हा लेख दोन भागात विभागला आहे. पहिल्या भागात बुद्धाची शिकवण पाली सुत्तामधून मराठी भाषेत कशी समजून घ्यायची व तिचा रोजच्या जीवनात उपयोग कसा करायचा याची मांडणी केली आहे. मनातल्या भीतीचे उदाहरण देऊन ते स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. दुसऱ्या भागात *भयभेरवसुत्ताच्या* आधारे मनातील भीतीची विविध सोळा कारणे आपल्यामध्ये विद्यमान आहेत का त्याची पडताळणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. जर ती कारणे आपल्यामध्ये आढळली तर काय करायचे, त्यावर उपाय काय, त्या भयातून बाहेर कसे यायचे? हे सांगून बुद्धाची शिकवण ही फक्त चर्चेसाठी नसते तर त्यानुसार आचरण करून तिचा प्रत्यक्ष अनुभव घेता आला पाहिजे, हे स्पष्ट केले आहे.

या लेखात पाली भाषेतील *भयभेरवसुत्ताचा* आशय, प्रासंगिकता आणि त्यातील शिकवणीचा आजच्या परिस्थितीत कसा उपयोग आहे यावर लक्ष केंद्रित करून फक्त एकांतातील भीतीच्या सोळा कारणांवर भर दिला आहे. प्रस्तुत लेखामध्ये भीती कशाची वाटते यापेक्षा भीती कशामुळे वाटते याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न आहे.

बुद्धाची शिकवण अभ्यासण्याची पद्धती

शरीराचा थरकाप उडवणारी भीती ही आधी मनामध्ये उत्पन्न होते, हे समजायला बुद्धाची शिकवण माहीत असायलाच हवी असे नाही.परंतु २६०० वर्षांपूर्वीची शिकवण आजही कशी लागू होते आणि तिचा उपयोग आजच्या या जगात कसा करायचा हे समजण्यासाठी मात्र पाली भाषेतच तिचे आकलन होणे महत्त्वाचे आहे. जोपर्यंत 'परीयत्ती' योग्य नाही तोपर्यंत 'पटीपत्ती' शक्य नाही आणि जोपर्यंत 'परीयत्ती', 'पटीपत्ती' नाही तोपर्यंत 'पटीवेधन' नाही हे खुशाल समजावे. 'परीयत्ती' या पाली शब्दाचा अर्थ बुद्धाच्या शिकवणीचे वाचन, श्रवण वा त्यावर चर्चा होय. 'पटीपत्ती' म्हणजे शिकवणीनुसार आपले आचरण वा वागणे आणि 'पटीवेधन' म्हणजे शिकवणीचा प्रत्यक्ष अनुभव. बुद्धाच्या शिकवणीला आचरणात आणणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला जर सत्याचा अनुभव होत नसेल तर ती शिकवण बुद्धाची नाही, असे स्पष्ट होते. महत्त्वाचा मुद्दा हा की,भीती मनामध्ये निर्माण होते आणि शरीरावर उमटते. भीती कशाचीही वाटू शकते, अगदी झुरळ-सापांपासून ते पुन्हा पुन्हा जन्म घेण्याचीदेखील. पण सामान्य जीवाला सर्वात जास्त भीती मरणाची असते,असे समजले जाते. माणसाच्या या मरणभयाचा खूप गैरफायदा घेतला जातो आणि त्यातून तो जीव बाहेर पडू नये याची पुरेपूर काळजी घेतली जाते. या भीतीबद्दल बोलू नये, चारचौघांत तिची वाच्यता करू नये, इतकेच नव्हे तर मनात मरणाचा विचार जरी आला तरी तो अशुभ समजून झटकून टाकावा, असे शिकवले जाते.

कुठल्याही भीतीला सामोरे जावे, भीती का वाटते याची कारणे शोधावी असे कधीच कुणी शिकवत नाही. बुद्धाची शिकवण इथेच वेगळी आहे. प्रत्येक घटना घडण्यामागे काही ना काही कारण असते.कारणाशिवाय काहीही घडत नाही, हे जेव्हा सांगितले जाते, समजते आणि उमजतेही, तेव्हा भीतीसुद्धा कारणांशिवाय उत्पन्न होऊ शकत नाही हे लक्षात येते आणि मग तो जीव मला भीती कशाची वाटते हे शोधण्यापेक्षा मला भीती कशामुळे वाटते हे शोधतो; त्या भीतीला सामोरे जातो आणि त्या भीतीमधून स्वत:हून बाहेर पडतो.

मला या भीतीपासून कुणीतरी वाचवेल, माझ्यावर कृपा करून माझ्या मनामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या या भयापासून माझे संरक्षण करेल, अशी याचना, प्रार्थना वगैरे न करता आपल्या मनाला जाणून, समजून स्वत:च्या प्रयत्नाने भीतीमधून बाहेर येऊन स्वत:चे कल्याण करता येते. कारण आपल्याला घडवणारे आपणच असतो.कुणी कर्ता-करविता नसतो. हे तो जीव अनुभवातून शिकतो. त्यामुळे माझ्या मनात उत्पन्न होणारी भीती ही मीच निर्माण केली आहे, मीच तिला जोपासले आहे आणि मीच तिला मनातून काढून बाहेर फेकू शकतो, हा आत्मविश्वास माझ्यामध्ये बुद्धाच्या शिकवणीमुळे निर्माण होतो.आणि मी स्वत: स्वत:ची जबाबदारी घेण्यास तयार होऊन, भीतीमधून मुक्त होऊन, स्वच्छंद होऊन एकटा कितीही दिवस कुठेही राहू शकतो. थोडक्यात 'पाली सुत्त' कसे अभ्यासायचे आणि त्यातील शिकवणीला अर्थात धम्माला जीवनात कसे उतरवायचे, त्या सत्याचा अनुभव स्वत: कसा घ्यायचा, त्यालाच 'परीयत्ती' 'पटीपत्ती' आणि 'पटीवेधना'नुसार धम्माचरण म्हणतात.

भयभेरवसुत्तामध्ये आढळणाऱ्या एकांतातील भयाच्या सोळा कारणांचा ऊहापोह

कोविड–१९ने जगातील कदाचित पाच-सहा टक्के लोकांच्या शरीराला ग्रासले आहे.परंतु कोविड-१९च्या भयाने मात्र जगातील शंभर टक्के लोकांची मने ग्रासलेली आहेत. या भीतीमध्ये लॉकडाऊनमुळे मनात वाढत चाललेल्या एकटेपणाच्या भीतीने भर घातली आहे. या भयाची खरी कारणे काय असावीत असा प्रश्न मनात आला आणि *मज्झिमनिकाय* मधील *भयभेरवसुत्त* आठवले. या सुत्तामध्ये एकटे राहणे आणि मनाला भयापासून अलिप्त ठेवणे कठीण आहे पण अशक्य नाही असे सांगताना बुद्धाने मनात भय निर्माण होण्याची सोळा कारणे दिली आहेत."ही कारणे मी माझ्यामधून काढून टाकली आहेत आणि म्हणून मी कुठेही एकटा असलो तरी मला भीती वाटत नाही"- असे आपल्या अनुभवाच्या आधारे बुद्ध सांगतात. ते केवळ एकटेपणातील भयाची कारणे सांगत नाहीत तर, ती कारणे आपल्यामध्ये आढळत असतील तर त्यांना बाहेर कसे काढायचे आणि आपण निर्भय कसे बनायचे, यावर भर देतात. असे मार्गदर्शन जर कुणी करत असेल आणि आताच्या आपल्या परिस्थितीमध्ये ते योग्य वाटत असेल तर पडताळून पाहायला काय हरकत आहे?

एकटे राहायला मनाची फार जबरदस्त ताकद लागते. कोविड–१९च्या भयाने हा एकटेपणा दिला आहे. आज आपल्या कुटुंबात राहून आपण एकटे आहोत याची जाणीव पदोपदी होऊ लागली आहे. या एकटेपणाचेदेखील भय या कोविड–१९च्या भयामध्ये जमा होऊन भीतीचा आता 'भेरव' झाला आहे. 'भेरव' हा पाली शब्द असून भयाची ती पुढची पायरी होय. भेरव म्हणजे भीतीमुळे उडणारा थरकाप, भीतीमुळे भरणारी धडकी आणि त्याही पुढचा अनुभव म्हणजे 'दहशत'.

सुत्तपिटकातील मज्झिमनिकाय या विभागामधील *भयभेरवसुत्ता*मध्ये एकटेपणाच्या भीतीची सोळा कारणे दिली आहेत. नुसती कारणेच नाही तर त्यावरचे उपायदेखील बुद्धाने सांगितले आहेत. मनात उत्पन्न होणारी भीती ही आपणच निर्माण करतो, कारण तिच्या उत्पत्तीची कारणे आपल्यामध्येच आहेत, त्यामुळे आपल्या मनातील भीतीला आपणच जबाबदार आहोत, हे ध्यानात धरावे आणि त्या भीतीतून बाहेरदेखील आपणच येऊ शकतो हेही लक्षात ठेवावे.

तुम्हाला जर भीती वाटत असेल तर आधी स्वत:ला तपासून पाहा. तुमची वाणी अशुद्ध तर नाही ना? तुमची उपजीविका, तुमची कार्ये अशुद्ध तर नाहीत ना? म्हणजेच तुम्ही बोलताना, वागताना, कुठलीही कामे करताना जर अशुद्ध मनाने करीत असाल तर तुम्हाला नक्कीच भीती वाटणार. पाली भाषेत त्याला <u>अपरिसुद्धकायकम्मता</u> (द्वारिकादासशास्त्री २००६: २९), <u>अपरिसुद्धवचीकम्मता</u> (तत्रैव: २९), <u>अपरिसुद्धमनोकम्मता</u> (तत्रैव: २९) आणि <u>अपरिसुद्धजीवा</u> (तत्रैव: २९) असे म्हटले आहे. थोडक्यात काय

तर शील, सदाचाराचे पालन करीत नसाल, तुमची उपजीविका इतरांना हानिकारक असेल, तर मनात भीती उभी राहणारच. शुद्ध आचरणाचा आव आणून मनातल्या मनात सगळ्या जगाला दूषण देत असाल तरीही त्याची परिणती भयातच. मनाची अशुद्धता भय उत्पन्न करायला पुरेशी आहे, मग ती कायेद्वारे प्रकट झालेली असो वा वाचेतून – मुखातून! याउलट जर आपले आचरण खरोखरी परिशुद्ध असेल तर नुसते भयच निघून जात नाही तर मनामध्ये उत्साह निर्माण होतो आणि मन प्रफुल्लित राहते. असे मन आपल्या पूर्ण ताकदीनिशी आपल्या पाठीशी उभे राहते. मग तिथे भीतीला थारा नसतो.

या चार 'शील'संबंधीच्या आचरणाव्यतिरिक्त मनाला भयामध्ये अडकवून बैचेन करणारे कारण म्हणजे 'लोभ' आणि तोही या शरीरसंबंधीचा ज्याला <u>अभिज्झालु कामेसुतिब्बसारागसन्दोस</u> (द्वारिकादासशास्त्री २००६:२९-३०) असे म्हटले आहे. इंद्रियसुखामध्ये आसक्त राहणे, विशेषतः कामवासनेमध्ये लिप्त राहणे म्हणजे भयाला आमंत्रण देणे होय. जर आपण या लोभापासून स्वत:ला लांब ठेवण्याचा प्रयत्न केला तर आपण भयालासुद्धा लांब ठेवू शकतो. पण जर एखाद्याने स्वत:च्या मनात द्वेष आणि हिंसाभाव आणला आणि या दुष्ट मनाने वाईट संकल्प केले तर मात्र निश्चितच त्याच्या मनात भीतीचा शिरकाव होणार. <u>व्यापन्नचित्तापदूदूठ्ठमनसंङ्कपा</u> (द्वारिकादासशास्त्री २००६:२९) म्हणजेच मनामध्ये पराकोटीचा द्वेषभाव निर्माण होणे. अगदी तू राहशील नाहीतर मी राहीन ही भावना. विश्वास बसत नाही ना? पण आपण मच्छरदेखील याच द्वेषाने मारतो (मला चावतोस... मला? एकतर तू जगशील नाहीतर मी! अर्थात मीच जगतो त्याला मारून!) त्यामुळे आपल्या मनात असा द्वेष नाही, असे म्हणू नका. जोपर्यंत आपण आपल्या मनातील हा द्वेष काढून सर्व प्राणिमात्रांप्रती मैत्रिभाव आणत नाही तोपर्यंत भयाचे भेरव होत राहणार.

मेत्ताभावना आपल्याला नवीन नाही, पसायदान आठवा. 'जे खळांची व्यंकटी सांडो, तयां सत्कर्मे रति वाढो, भूतां परस्परे जडो मैत्र जिवांचे' अर्थात 'दुष्टांचा दुष्टपणा जावो, त्यांच्यात चांगुलपणा येवो आणि सर्व जिवांमध्ये परस्परांप्रतीची मैत्री वाढून सगळे एकत्र जोडले जावोत.' पण मैत्री करण्याची, 'तुझे भले होवो,' असे म्हणण्याची ताकद मनात निर्माण करावी लागते. दुसऱ्याचे वाईट चिंतायला काही त्रास होत नाही. पण कुणाचे भले होवो असे म्हणायला फार त्रास होतो? का? कारण त्याचे भले करून माझा फायदा काय? असा विचार मनात येतो. तर फायदा हा की 'आपण भयातून बाहेर येतो.'

पण मी जर एकटा आहे, घरात आहे, म्हणून मनाने आणि शरीरानेदेखील आळशी झालो असेन, तर मात्र भय मनात सहज प्रवेश करेल. मनाचा आणि शरीराचा अनुत्साहीपणा म्हणजे आळशीपणा! याला पालीमध्ये 'थीनमिद्ध' म्हणतात. जर तुमचे चित्त, तुमचे मन आणि त्यामुळे शरीरदेखील या आळसामध्ये पडून राहिले तर भीतीपण तुमच्याजवळच येऊन बसलीय असे समजा. म्हणून कायम <u>विगतथीनमिद्ध</u> (द्वारिकादासशास्त्री २००६:२९) राहा म्हणजे मनात आणि शरीरात आळसाला थारा देऊ नका. लॉकडाऊनच्या काळात

तर आपण इतके आळशी झालो आहोत की,आता सकाळी लवकर उठायचे कशाला आणि उठून कुठे जायचे? असा प्रश्न स्वत:लाच विचारून दिवसभर लोळत पडणारे अनेकजण निर्माण झाले आहेत; भीती वाढायला हे कारण पुरेसे आहे. पण निदान झोपून राहिले तर मन शांत तरी राहते.(हल्ली झोप तरी कुठे येते म्हणा!) नाहीतर मनात सारखे भलते-सलते विचार येऊन अशांतता वाढते, मनाची घालमेल होते,भीती वाढते. मन ताब्यात राहत नाही, नको नको ते विचार येतात, मन अस्थिर होते; मनाला स्थिर करणे आवश्यक आहे. मनाला कशात तरी गुंतवून ठेवायला हवे. शांत करायला हवे. नाहीतर? नाहीतर अस्थिर, भरकटलेल्या मनात भीती सहज प्रवेश करते असे मनच भयाचे कारण आहे त्यालाच उद्धता अवूपसन्ताचित्ता (द्वारिकादासशास्त्री २००६:२९) असे म्हणतात. मनाला शांत ठेवणे हाच त्यावरचा उपाय आहे. पण झोपून नव्हे. सगळे सांगतात मनाला शांत ठेवायचे असेल तर अमुक करा-तमुक करा, पण सगळ्या गोष्टी करून दमलो, थकलो, मन काहीही केले तरी शांत होतच नाही. कारण मनात असलेली शंका आणि अविश्वास. कशावर हल्ली विश्वास ठेवावासा वाटत नाही. हळूहळू संपूर्ण आयुष्याचे गणित बदलत चाललेय. कशावर विश्वास ठेवायचा? प्रत्येक गोष्टीची शंका येऊ लागलीय. श्रद्धा तर कुठल्याकुठे पळाली माहीतच नाही. मित्रांनो, सध्या आपण झालो आहोत कङ्किविचीकिच्छासन्दोस (द्वारिकादासशास्त्री २००६:२९) म्हणजे ‘शंका आणि अविश्वासाने युक्त’ असे. आपल्या भीतीचे हेही एक कारण आहे, खरं वाटत नाही ना!! पण हे खरे आहे. आपण शंकाकुशंका बाळगून भीतीच निर्माण करत आहोत.

मनात भय निर्माण होण्याची ही कारणे वाचताना जेव्हा पुढचे कारण वाचनात आले तेव्हा मनात शंका आली की आपल्या भीतीचे हे कारण कसे काय असू शकते? पुन्हा शंका!! बुद्धाच्या शिकवणीवर शंका !!!

माझ्या स्वत:ची मीच तारीफ केली, स्वत:ला जर मी ग्रेट समजलो, माझी स्वत:ची मीच स्तुती केली तर त्यामुळे भय कसे काय निर्माण होऊ शकते? हो; स्वत:ची स्तुती करताना मी इतरांना कमी लेखायला नको, इतरांची निंदा करायला नको किंवा त्यांची अक्कल काढायला नको, हे मान्य. पण ते केल्याशिवाय मी त्यांच्यापेक्षा वेगळा आहे हे कसं कळणार? थोडक्यात स्वत:च्याच प्रेमात असणे हे भयाचे कारण आहे. सध्याच्या परिस्थितीत निर्णय घेणारे जे नेते,अधिकारी आहेत त्यांच्या जागी जर आपण असतो तर ‘आपण असे केले असते,’ ‘तो कसा चुकला,’ ‘त्याने कसा मूर्खपणा केला,’ ‘असे करायला हवे होते,’ अशाप्रकारचे सर्वत्र ऐकू येणारे उद्गार हेही आपल्या भीतीचे कारण आहे. बापरे! किती प्रकारे आपण भीती निर्माण करतोय!

इतरांना मूर्ख ठरवूनच माझा शहाणपणा सिद्ध करता येत असेल तर आपण आपली स्तुती करू नये हेच उत्तम. कारण अनवधानाने आपण इतरांची निंदा करतो आणि भीतीच्या नव्या कारणास जन्म देतो आणि तिला आमंत्रण देतो. यालाच बुद्ध अत्तुक्कंसका परवम्भी (द्वारिकादासशास्त्री २००६: ३१) म्हणतात.

आज मी जो भयचकित, विस्मित आणि थोडासा भेदरलेलो आहे, तो मी घाबरट असल्यामुळे आहे. घाबरणे स्वाभाविक आहे. मूळच्या घाबरट स्वभावामुळे आज मी सुरक्षितही आहे. मी जर फार शूरपणा दाखवून सगळे नियम मोडले आणि आजाराला बळी पडलो तर? म्हणून भीती चांगली असते!!

खरं सांगायचं तर कोविड–१९ घराजवळ पोहोचत असल्याच्या रोजच्या बातम्या ऐकून जीव अधिक घाबराघुबरा झाला आहे. भीती तर आहेच. आता ती थरकाप उडवायला लागली आहे. इतकी की मी आता बातम्या ऐकणे, टीवी पाहणे, सोशल मिडियावरील बातम्या,पोस्ट पाहणे असे सर्व बंद करून टाकले आहे. माझ्या भीतीमध्ये अधिक भीतीची भर टाकणारी ही सर्व कारणे मला छम्भी भीरुकजातिकसन्दोस (द्वारिकादासशास्त्री २००६: ३१) म्हणजे 'घाबरट' बनवत आहेत आणि मी ते बनलो आहे; हे निश्चित. माझा भितरेपणा माझ्यामध्ये वाढणाऱ्या भीतीचं कारण आहे. अगदी मान्य. पण आता करायचे काय? मला जर या भीतीमधून सुटका करून घ्यायची असेल तर स्वत:ला अशा भीतीचा स्पर्श होऊ द्यायचा नाही हेच उत्तम आहे. पण मनात विचार जरी आला तरी अंगावर काटा येतो; त्याचं काय? स्वत:मध्ये अशा भयाला शिरू न देण्याचा उपाय म्हणजे 'निर्भय' बनणे. आपण घाबरतो हे मान्य करून भयाला सामोरे जाणे. आपण जितके लांब पळू, घाबरून राहू तितकेच भय 'बागुलबुवा' बनून मागेमागे येईल. भयाला समोरासमोर भेटू या, निर्भय बनू या हाच उपाय आहे. पण मी तर जागचा उठायला तयार नाही. माझ्यामध्ये उत्साह नाही, ऊर्जा नाही, शक्ती नाही आणि हिमंतही नाही तर मी कसा काय भीतीला सामोरा जाणार? तुम्ही जर असे शक्तिहीन, अनुत्साही, हताश आणि मरगळलेले असाल तर भीतीच काय जगात जे काही वाईट असेल ते सर्व तुम्हाला भेटायलाच नाही तर तुमच्यात वास्तव्याला येईल हे लक्षात ठेवा. म्हणून आरद्धविरयतं (द्वारिकादासशास्त्री २००६: ३१) व्हा म्हणजे उत्साही आणि हिंमतवान व्हा. तुमच्यात इतकी ऊर्जा असू द्या की ती तुमच्या आजूबाजूला उत्साहाचे वातावरण निर्माण करू शकेल.

पण एक लक्षात ठेवायचे की मी किती हुशार, उत्साही आणि उद्योगी आहे, पहा, माझे उदाहरण गिरवा आणि यासाठी आता तुम्ही माझ्या या कामाचा, माझा, माझ्या नावाचा सत्कार करा किंवा माझ्याशी सन्मानाने वागा, असे म्हणून मानमरातबाची इच्छा कराल तर भीतीला आमंत्रण द्याल. मानाची, सत्काराची, नावाच्या गवगव्याची इच्छा हे भीतीचे कारण आहे. त्याला पाली भाषेत लाभसक्कारसिलोकं निकाममयमाना (तत्रैव २००६: ३१) म्हणतात, असे सांगितले आहे. आधी सांगितलेली सर्व कारणे लक्षात ठेवा. ध्यानात धरा. त्यांची खुणगाठ बांधा. पण जर तुम्ही मुट्ठस्सती आणि असम्पजानसन्दोस (तत्रैव २००६: ३२) असाल तर भीती तुम्हाला गाठणारच. 'मुट्ठस्सती' म्हणजे आजूबाजूला काय चाललंय याची जाणीव नसणे आणि 'असम्पजाना' म्हणजे वास्तविकतेचे सुटलेले भान. यातून फक्त सत्यामध्ये, वास्तविकतेमध्ये राहणे, स्वत:ला भ्रमात कल्पनेत किंवा स्वप्नात न ठेवता क्षणाक्षणाला मनातल्या विचारांच्यासोबत राहून त्यांना

वर्तमानात ठेवणे, हे आपल्याला भीतीपासून वाचवू शकते.मन भूतकाळात किंवा भविष्यात भरकटले की,त्याला वर्तमानात आणून सद्य:स्थितीच्या जाणिवेत ठेवणे म्हणजेच शहाणपणा होय.

मी भ्रमातच जगेन किंवा कल्पनेच्या महालात स्वत:ला बंदिस्त करेन; असे म्हणून आपण वास्तविकतेपासून पळू शकत नाही. कोविड-१९मुळे मिळालेली ही सुट्टी आहे. 'मजा करू या,' असे म्हणत आपण बरेच दिवस वाया घालवले आहेत. पण त्यामुळे सत्यापासून आपण दूर जाता कामा नये. कोविड-१९ हे सत्य आहे आणि त्याने सर्व विश्व व्यापले आहे, हे विसरून चालणार नाही. पण घाबरायचे कारण नाही. फक्त जे मूर्ख आणि गोंधळलेले आहेत, ज्यांचे लक्ष विचलित झालेले आहे, अर्थात जे <u>असमाहिता विब्भन्ताचित्ता</u> (तत्रैव २००६: ३२) आहेत, त्यांनी मन एकाग्र करायचे आहे. म्हणजे भीती प्रवेश करू शकत नाही.

सर्वात महत्त्वाचे आणि शेवटचे सोळावे कारण म्हणजे जर एवढे सांगूनही तुम्हाला काहीच कळत नाही म्हणजे तुम्ही मूर्ख आहात, अज्ञानी आहात, तर भीती तुमच्यासोबतच राहणार आहे. जोपर्यंत आपण आपल्या मनावर ताबा ठेवून, आपले स्वत:चे ज्ञान जागे करत नाही, प्रज्ञावान होत नाही तोपर्यंत भीती आपला पाठलाग करत राहणार आहे, हे विसरू नका. <u>पञ्ञासम्पन्नो</u> (द्वारिकादासशास्त्री २००६: ३२) व्हा आणि मनातल्या भीतीतून बाहेर पडा.

सोळा कारणांपैकी एकही कारण जेव्हा आपल्यात आढळणार नाही तेव्हा आपण भयमुक्त असू हे शंभर टक्के निश्चित! सुत्तामध्ये बुद्धांनी अजून एक महत्त्वाची गोष्ट ठणकावून सांगितली आहे. ते म्हणतात की भय जेव्हा, जसे, जिथे निर्माण होईल, जिथे तुम्हाला भेटेल; तेव्हाच, तिथेच, ताबडतोब त्यावर उपाय करायचा, तिथल्या तिथे त्याला सामोरे जायचे, भयाला भय म्हणून ओळखायचे, निर्भय बनायचे आणि ते आपल्यापासून तात्पुरते का होईना पण दूर पळून जात नाही तोपर्यंत त्याचा सामना करायचा. मी नंतर त्यावर उपाय करतो, असे चालत नाही. जेव्हा भय उत्पन्न होते तेव्हाच त्याला सामोरे जायचे हेच खरे ज्ञान आहे, हीच प्रज्ञा आहे.

या सोळांपैकी कुठल्याही कारणाने भय आपल्यामध्ये घर करू शकते, त्याचा भेरव होऊ देऊ नका, निर्भय बना आणि कोविड-१९मुळे झालेल्या या लॉकडाऊनमध्ये आपले मानसिक स्वास्थ्य सुदृढ ठेवा. स्वत:च चिकित्सा करा. आपले मन, आपले आचरण, आपली कामे, आपली उपजीविका शुद्ध आहे ना? आपले मन लोभात, द्वेषात, आळसात, संशयात किंवा लाभ-सत्कारामध्ये अडकले तर नाही ना? आपल्या मनामध्ये उत्साह, एकाग्रता, सजगता आणि ज्ञान यांचा अभाव तर नाही ना? आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आपल्या मनात भयासमोर उभे राहण्याची ताकद आहे ना? मग कसली भीती?

बुद्धाची ही शिकवण आपण दैनंदिन जीवनात अंमलात आणून त्याच्या सत्यतेचा अनुभव घेत निर्भय बनले पाहिजे. ते आपले ध्येय असायला हवे. म्हणून अत्यंत करुणेने भयातून बाहेर येण्याचा मार्ग दाखवणाऱ्या त्या मार्गदात्याला कुसुमाग्रजांच्या या ओळी अर्पण....

...करुणाकरा करुणा तुझी
असता मला भय कोठले॥
मार्गावरी पुढती सदा
पाहीन मी तव पावले
सृजनत्व या हृदयामध्ये नित जागवी भीतीविना॥
भवतु सब्ब मंगलं

संदर्भ:

मूळ पाली :

१. द पाली तिपिटक,विपश्यना रिसर्च इन्स्टिट्यूट
https://www.tipitaka.org/deva/ (संकेतस्थळाला भेट २० मे २०२०).

इंग्रजी ग्रंथ :

१. Bhikkhu Nanamoli and Bhikkhu Bodhi (2009) : The Middle Length Discourses of the Buddha, Wisdom Publication, Boston, 4th Edition (pgs 102 to 107)

२. Bhikkhu, Thanissaro (1998): Acess to insight. https://www.accesstoinsight.org/tipitaka/mn/mn.004.than.html
(संकेतस्थळाला भेट २० मे २०२०).

३. Sujato, Bhikkhu.
https://suttacentral.net/mn4/en/sujato (संकेतस्थळाला भेट २० मे २०२०).

हिंदी ग्रंथ :

१. स्वामी द्वारिकादासशास्त्री (२००६): मज्झिमनिकायपालि मूलपणासक हिंदी- रुपांतरसहित, बौद्धभारती, वाराणसी.

आई हत्तिणीच्या निमित्ताने

आनंद शिंदे

हत्ती अभ्यासक, संस्थापक अध्यक्ष
ट्रंक कॉल द वाईल्ड लाईफ फाउंडेशन
shindeanand79@gmail.com

केरळमधल्या हत्तिणीने वाहत्या नदीमध्ये आपला देह ठेवला. न बोलता कृतीतून तिने हत्ती कसा असतो, हे सहज दाखवून दिलं. जी गोष्ट कित्येक वर्षे अभ्यासक सांगण्याचा प्रयत्न करत होते, ती गोष्ट नकळत तिच्या कृतीमुळे जनसामान्यांच्या भावनेतून पुढे आली. इतक्या वर्षांत पहिल्यांदाच हत्तीच्या संवेदनशीलतेला जनसामान्यांचा मोठ्या प्रमाणात पाठिंबा बघायला मिळाला. एक अभ्यासक म्हणून नक्कीच मला हत्तीसाठी एवढ्या मोठ्या प्रमाणात लोकांनी उभं राहणं सकारात्मक वाटलं. जंगलाजवळ असलेल्या शेतात वन्यजीव येऊ नयेत म्हणून त्यांना पळवून लावण्याकरिता फटाक्यांचा होत असलेला वापर हा सर्वश्रुत होता. पण त्याने शेतावरती वन्यजीवांचं अन्नासाठी होणारं अतिक्रमण काही थांबत नव्हतं. यासाठी वनविभागानेदेखील खूप प्रयत्न केले. जेव्हा नुकसान वाढत गेलं तेव्हा ब्लास्टिंगचा पर्याय वापरायला लोकांनी सुरुवात केली. २०१३ ला हत्ती अभ्यासादरम्यान जुन्या कोडणाड एलिफंट सेंटरमागे असलेल्या नदीमध्ये मासेमारीसाठी ब्लास्टिंग वापरत असल्याचं मी पहिल्यांदाच बघितलं.

त्यावेळी तिथल्या अधिकाऱ्यांसमोर मी याविषयी तक्रार केल्यानंतर, किमान मी तिथे असताना एकदाही मला परत ब्लास्टिंगचा आवाज आला नाही. पण हत्तिणीच्या झालेल्या मृत्यूनंतर शेतकरी ब्लास्टिंगचा पर्याय परत वापरत असल्याचं लक्षात आलं. सुरुवातीला अननसात ब्लास्टिंग भरून ते खाल्ल्याने हत्तिणीचा मृत्यू झाला असं समजलं. नंतर चौकशीअंती अननसाऐवजी नारळाचा उपयोग केला गेला असं पुढे आलं. त्यात रानडुकरांना शेतापासून लांब ठेवण्यासाठी हा पर्याय वापरत असल्याचंदेखील वापरकर्त्यानं चौकशीत सांगितलं. दुर्दैवाने हत्तिणीने तिथे येऊन तो नारळ खाल्ला आणि त्यात तिचा मृत्यू झाला. यामध्ये महत्त्वाची गोष्ट ही आहे की, हत्ती असो वा रानडुक्कर कोणाही जीवाकरिता हा पर्याय वापरणं अयोग्यच आहे. असं

करण्यामागची माणसाची मानसिकता आणि प्राण्याची मानसिकता या दोन्ही गोष्टी आपण बघायला हव्यात. अशाप्रकारे बॉम्बचा उपयोग करून माणूस प्राण्यांना आपल्या शेतापासून लांब ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. दुर्दैवाने प्राणी माणसाच्या शेतात आला आणि अशा बॉम्बचा भक्ष्य ठरला तर तो प्राणी मरतो किंवा जखमी अवस्थेत आपल्या कळपाबरोबर राहतो. त्याची तशी भयंकर अवस्था बघता कळप परत त्या शेताच्या दिशेने यायचं टाळतो.

जेव्हा तो फ्रुट बॉम्ब तोंडात फुटला त्यावेळी त्या हत्तिणीला नदीच्या दिशेने जाताना मानवी संपत्तीची नासधूस करत जाणं सहज शक्य होतं. पण असं काहीही न करता पाण्याच्या अथवा नदीच्या शोधात असलेली ती हत्तीण सरळ त्याच दिशेला निघून गेली. ती हत्तीण सायलेंट व्हॅलीमधून आली होती. जर या गोष्टीचा आपण विचार केला तर प्रथम लक्षात येणारी गोष्ट म्हणजे कदाचित ती तिच्या कॉरिडॉरमधूनच आली असेल. जंगल परिसरामध्ये हत्तीचे कॉरिडॉर असतात. हत्ती सहसा आपले कॉरिडॉर सोडत नाहीत. दुर्दैवाने कालांतराने तिथे मानवी वस्त्या तयार होतात किंवा त्या जमिनीवर कागदोपत्री मालकी अधिकार असल्यामुळे माणूस ती जमीन शेतीकरिता वापरतो. बऱ्याच मोठ्या काळानंतर हत्ती जर त्या परिसरात पुन्हा येत असेल तर मानवाकडून झालेल्या या बदलांबद्दल हत्ती अनभिज्ञ असतो. हत्तीबद्दल अभ्यास करताना आपल्याला हत्तींच्या काही गोष्टी माहीत असणं अतिशय गरजेचं असतं. त्यामुळे घडलेल्या घटना परत घडू नये यासाठी आपल्याला काही पर्याय सुचवता येतात. हत्तींच्या दोन गोष्टी या त्यादृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत. हत्तींच्या ज्या परिसराचा तुम्ही अभ्यास करताय, त्या परिसरात हत्तींसंदर्भातील ऐतिहासिक नोंदींचादेखील तुम्हाला अभ्यास करावा लागतो. या परिसरात पूर्वी हत्ती होते का? असल्यास साधारण किती वर्षांपूर्वी होते? त्यावेळी घडलेल्या काही घटनांच्या नोंदी आहेत का? हत्तींना आनुवंशिक स्मृती (genetic memory) असतात. त्यामुळे एखाद्या परिसरात जरी हत्ती नसला तरी कालांतराने हत्ती त्या परिसरात आल्याचे आपल्याला लक्षात येते. हे आनुवंशिक स्मृतीमुळे घडते. उदाहरणादाखल सांगायचं झालं तर माझे पणजोबा हे मुंबईहून पुण्याला गेले तेव्हा येण्याजाण्याचा रस्ता त्यांच्या स्मृतीमध्ये कोरला गेला. पणजोबांकडून तो स्मृतीत कोरला गेलेला रस्ता पुढच्या पिढीकडे गेला. त्यानंतरच्या पिढीतदेखील कोणीही पुण्याला गेलं नाही पण स्मृतीतून तो रस्ता पुढच्या पिढीकडे संक्रमित होऊन गेला. चौथ्या पिढीत असलेल्या माझ्याकडे जेव्हा या स्मृती येतात, तेव्हा मधल्या दोन पिढ्या पुण्याला न जाता पुण्याला जाण्याचा रस्ता मला माहीत असतो. अगदी कोणालाही न विचारता मी पुण्याला सहज पोहोचू शकतो. हेच हत्तींच्या बाबतीत होते. हत्तींचे स्वतःचे कॉरिडॉरदेखील असतात. जेव्हा ती हत्तीण सायलेंट व्हॅलीमधून त्या शेताच्या दिशेने आली त्याअर्थी तो तिचा कॉरिडॉर आहे का? बराच काळ तिथे हत्ती नसेल तर यापूर्वी हत्ती येऊन गेला आहे का? हे बघणेदेखील गरजेचे आहे.

हत्तीचा अभ्यास करताना इतिहासाचा अभ्यास करणं तितकंच महत्त्वाचं आहे. कोकणात अभ्यास करत असताना ती गोष्ट प्रकर्षाने लक्षात आली. कोकणात जिथे जिथे गेलो होतो त्या ठिकाणी लोकांनी आम्हाला सांगितलं की गेल्या शंभर वर्षांत या परिसरात आम्ही हत्ती बघितला नाही. त्यामुळे या परिसराचा हत्ती हा भाग नसतानादेखील हत्ती इथे कसा आला? अभ्यासाअंती इतिहासामध्ये याचे उत्तर सापडले. राजापूरला असलेल्या कातळ शिल्पांमध्ये हत्तींची शिल्पे आपल्याला सापडतात. तसेच महाभारतात उल्लेख आलेला अपरांत भाग म्हणजे आपला कोकण प्रांत होय. त्या भागातील हत्ती सुंदर, देखणे व रुबाबदार आहेत, असा उल्लेखदेखील आपल्याला महाभारतात सापडतो. यामध्ये तिसरा आणि महत्त्वाचा भाग म्हणजे हत्तींची मानसिकता होय. जर आपण अधिक खोलवरचा अभ्यास केला तर आपल्याला लक्षात येतं की जोपर्यंत मानवाकडून हत्तीला त्रास झाला नाही तोपर्यंत हत्तीने मानवालादेखील त्रास दिलेला नाही. जेव्हा जेव्हा हत्तींकडून हल्ला झाला तेव्हा तेव्हा त्या हल्ल्यांमागे स्वसंरक्षणाची गरज जास्त होती.

वरच्या तीनही गोष्टी लक्षात घेतल्या तर आपल्या सहज ही गोष्ट ध्यानात येईल की सायलेंट व्हॅलीमधून आपला कॉरिडॉर समजून आलेली किंवा कॉरिडॉरमधून आलेली हत्तीण ही मानवी दोषांमुळे मारली गेली आहे. त्या हत्तिणीचं वय १५ वर्षे होतं आणि ती गरोदर होती. कदाचित ती पहिल्यांदाच गरोदर होती. हत्तीण नेहमी कळपातच राहते आणि एवढी तरुण हत्तीण ही नक्कीच कुठल्यातरी कळपाचा भाग असणार. खाण्याच्या नादात ती कळपापासून थोडी लांब आली असणार. त्यात झालेल्या ब्लास्टिंगच्या आवाजाने कळप कदाचित विरुद्ध दिशेला निघून गेला असेल. अशा क्षणी ती कळपाची गरज असतानादेखील एकटी पडली असेल. तिथे पहिल्यांदा मनातून खचली असेल. ब्लास्टिंगमुळे झालेल्या जखमा आणि तोंडाचा होणारा दाह या दोन गोष्टींमुळे कळप शोधण्याऐवजी पाण्याच्या दिशेने जाण्याव्यतिरिक्त दुसरा कुठलाही उपाय तिला उरला नाही. जर आपण टीव्हीवरची क्लिप बघितली असेल तर आपल्याला हे नक्की लक्षात येईल की हत्तिणीने पाण्यातून तोंड वर काढलं नव्हतं. तोंडात झालेल्या ब्लास्टमुळे हत्तिणीचे छोटे सुळेदेखील तुटले असावेत आणि तिच्या तोंडात भयंकर जखमा झाल्या. या दोन कारणांमुळे तिला तोंडही नीट बंद करता आले नाही आणि पाणी सतत तिच्या पोटात गेले. आपण गरोदर आहोत हे माहीत असल्यामुळे आता आपल्या पोटातल्या बाळाचंदेखील काही खरं नाही, याचा अंदाज नक्कीच तिला आला असेल. या सगळ्या कारणांमुळे ती मनातून बऱ्यापैकी ढासळत गेली. अशात वनखात्याच्या हत्तींनी तिला बाहेर काढण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. मानव प्रशिक्षित हत्ती इतर हत्तींना बाहेर काढण्यासाठी प्रयत्न करतात त्यावेळी ते मागून धक्का देतात. हा धक्का त्या हत्तिणीला किंवा हत्तीला अपमानकारक वाटत असतो. कर्नाटकातील सिद्धा हत्ती आणि एलिफंट सेंटरमधील इंद्रजीत हत्ती या दोघांच्यावेळी हा अनुभव प्रकर्षाने आला. एक तर शरीराच्या जखमा, त्यानंतर अशा पद्धतीने दिलेला धक्का या दोन गोष्टी हत्तिणीबाबतीत मनाविरुद्ध घडल्या.

वाईट शारीरिक अवस्था आणि समोर असलेल्या माणूसप्राण्यावर विश्वास टाकावा की टाकू नये ही मानसिक स्थिती, न दिसणारा आपला कळप, बाळाच्या बाबतीत होणारी मनाची घालमेल आणि कमी होत जाणारी ताकद या सगळ्या कारणांचा आणि घटनाक्रमाचा अपरिहार्य शेवट म्हणजे त्या मातेने घेतलेली जलसमाधी होय.

अर्थात, माणसाच्या कृतीमुळे घ्यावी लागलेली जलसमाधी... !

पुस्तक परीक्षण

मराठी

पुस्तक परीक्षण:

‘आपलं आयकार्ड’ प्रत्येकाकडे हवंच!

सुरेश सावंत

सामाजिक कार्यकर्ते आणि लेखक

sawant.suresh@gmail.com

(परीक्षित पुस्तक : आपलं आयकार्ड : लेखक : राही श्रुती गणेश, श्रीरंजन आवटे: प्रकाशकः द युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन्स प्रा. लि., पहिली आवृत्ती, २०१९, पृष्ठे - १०४, किंमत रु. १५०)

आपण केवळ भारतात राहतो म्हणून 'भारतीय' आहोत, असे नाही. आपले भारतीयत्व संविधानाने निश्चित केले आहे. संविधान म्हणजे फक्त राज्यकारभाराची किंवा सामाजिक - सार्वजनिक सुव्यवस्थेची नियमावली वा सूत्रे नसून या नियमावली वा सूत्रांना विचार, मूल्ये यांचे कोंदण आहे आणि हा मूल्यविचारच आपले भारतीयत्व सिद्ध करतो. औपचारिक शिक्षण तसेच सर्वसामान्य सामाजिक - राजकीय वातावरणातून संविधान ही मुख्यतः नियमावली म्हणून आपल्या समोर येते. त्यातील विचार, भूमिका, मूल्ये समजून घेण्याचे आपल्याला अवधान राहत नाही. परिणामी आपली ओळखच आपल्याला नीट गवसत नाही. आपण 'भारतीय' म्हणजे नक्की काय आहोत, दुसऱ्या भारतीयाशी आपले नाते काय आहे; आपल्या

सर्वांना मिळून कुठे जायचे आहे, हे खूप धूसर राहते. हितसंबंधी मंडळी त्याचा फायदा घेत आपल्याला चकव्यात अडकवतात.

अशावेळी *आपलं आयकार्ड* या पुस्तकाने संविधानाचा मूलाधार असलेला मूल्यविचार, संकल्पना यांचा परिचय देऊन आपल्या भारतीयत्वाची ओळख आपल्यासमोर सुस्पष्ट करण्याचे, पर्यायाने हितसंबंधीयांच्या चकव्यातून बाहेर निघायला मदतनीस होण्याचे मोठे काम केले आहे. हे पुस्तक लिहिणाऱ्या राही श्रुती गणेश आणि श्रीरंजन आवटे या दोघांना तसेच हे पुस्तक काढणाऱ्या 'द युनिक फाऊंडेशन'ला त्याबद्दल खूप धन्यवाद द्यायला हवेत.

आपलं आयकार्ड या पुस्तकाची ही लेखक मंडळी आणखी एका महत्त्वाच्या कारणाने अधिकच्या धन्यवादास पात्र ठरतात. घटनेतला मूल्यविचार वेगवेगळ्या अंगांनी याआधीही अनेकांकडून मांडला गेला आहे. तथापि, घटनेबाबतचे पुस्तक असतानाही ते सुबोध, वाचनीय आणि उद्बोधक आहे. मूल्य, संकल्पना यांचे विवेचन करताना त्याच्या पुष्ट्यर्थ ते एखादे गाणे, कविता, चित्र आपल्यासमोर ठेवतात. काही सिनेमे बघायला सांगतात. त्यांचा क्यू आर कोडही देतात. तो मोबाईलवर स्कॅन करून थेट यू ट्यूबवर पोहोचता येते व ते पाहताही येते. तसेच काही पुस्तके वाचायला सांगतात. मध्ये मध्ये चौकटी टाकतात. या चौकटीत एखादी मौलिक माहिती, वर्तमानातल्या घटना, आपल्याला विचार करायला लावणारे प्रश्न असतात. कलमांचे उल्लेख येतात पण ते विवेचनाच्या अनुषंगाने. कलम व त्याचे स्वतंत्र विवेचन यातून येऊ शकणारी रुक्षता इथे टाळली आहे. या सर्वांतून वळसे घेत पण वाट न सोडता होणारा वाचनाचा प्रवास उल्हसित करणारा आहे. त्यामुळेच सर्वसामान्य माणूस, कार्यकर्ते, शालेय-महाविद्यालयीन तसेच स्पर्धा परीक्षांची तयारी करणारे विद्यार्थी, शिक्षक या सर्वांना अत्यंत उपयुक्त व समृद्ध करणारे हे पुस्तक आहे. प्रत्येकाच्या संग्रही हे असलेच पाहिजे.

अनेक नामांकित मंडळींनी प्रशंसा केलेल्या या पुस्तकाच्या वर्ष संपण्याआधीच तीन आवृत्त्या निघाल्या. तसेच सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाने बी. ए. च्या पहिल्या वर्षाच्या राज्यशास्त्र विषयासाठी संदर्भ पुस्तक म्हणून याची निवड केली, ही बाब आश्वासक आहे.

या पुस्तकाच्या आशयाचे काही मुद्दे आणि वैशिष्ट्ये थोडक्यात समजून घेऊ.

संविधानातला मूल्यविचार समजून घेण्यासाठी संपूर्ण संविधान वाचण्याची गरज नाही. 'आम्ही भारताचे लोक' या शब्दावलीने सुरू होणारी संविधानाची ८५ शब्दांची एका वाक्याची उद्देशिका अर्थ व संदर्भ लक्षात घेऊन वाचणे पुरेसे आहे. ही उद्देशिका संविधानाचा चबुतरा आहे; त्याचे सार आहे; भारतीयांचा संकल्प

आहे. या पुस्तकात उद्देशिकेला 'सामूहिक स्वप्नसंहिता' म्हटले आहे ते अगदी उचित आहे. उद्देशिका समजणे म्हणजे संविधान समजणे होय. ही उद्देशिका अनेक ठिकाणी फ्रेम करून लावलेली असल्याचे आपण पाहतो. शालेय पाठ्यपुस्तकांत ती सुरुवातीलाच छापलेली असते. शाळेत प्रार्थनेच्या वेळी ती म्हणूनही घेतली जाते. अनेकांना ती तोंडपाठ असते. पण ती अर्थासह समजून घेण्याचे अवधान क्वचितच कोणी दाखवतात. आपलं आयकार्ड हे पुस्तक नेमके तेच काम करते. घटनेच्या निर्मितिप्रक्रियेचा आरंभी थोडा परिचय देऊन ते प्रामुख्याने उद्देशिकेतल्या मूल्यांचे, संकल्पनांचे विश्लेषण करते. प्रसिद्ध कायदेतज्ज्ञ नानी पालखीवाला यांनी 'संविधानाची उद्देशिका आपलं आयकार्ड आहे,' असे म्हटल्याची आठवण सांगून 'खरं तर या विधानाची सिद्धता व विस्तार म्हणजे हे पुस्तक आहे' असे लेखकांनी मनोगतात नोंदवले आहे.

पहिले प्रकरण 'आम्ही भारताचे लोक' यात ब्रिटिशांचे आगमन व भारताचा जन्म, घटनानिर्मितीची प्रक्रिया, उद्देशिकेची रचना व वैशिष्ट्ये नमूद केली आहेत. पुढील प्रकरणे ही एकेका मूल्यसंकल्पनेचा विस्तृत परिचय आहेत. उदाहरणार्थ, स्वातंत्र्य, समानता, बंधुभाव/सहभाव, न्याय, लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद. शेवटच्या 'भारतीय संविधान आणि आपण' या प्रकरणात पुस्तकातील चर्चेचा समारोप करताना विज्ञाननिष्ठता, पायाभूत संरचना, प्रातिनिधिक व सहभागी लोकशाही, मूलभूत कर्तव्ये यांचा आढावा तसेच आपल्या जबाबदारीचे आवाहन आदी बाबींचा समावेश झालेला दिसतो.

उद्देशिकेतील प्रत्येक मूल्याला एका मर्यादेत स्वतंत्र अर्थ आहे, त्याचबरोबर अन्य मूल्यांशी त्याचे नाते आहे. या नात्यातून तो अर्थ अधिक नेमका होतो. त्यामुळे ही सगळीच मूल्ये एकमेकांत गुंफलेली आहेत. एका मूल्याची चर्चा करताना अपरिहार्यपणे अन्य मूल्यांचा संदर्भ येतोच. या सर्व प्रकरणांतल्या चर्चेतही आपल्याला ते आढळेल. एखाद्या मूल्याचा अर्थ सांगताना त्याच्या सोदाहरण स्पष्टीकरणापुरते ते राहत नाही. देश व जागतिक इतिहासातील त्याच्या घडणीचे, उत्क्रांतीचे स्रोत, त्याच्यासमोरची आजची आव्हाने, त्याच्या सामान्यांच्या जीवनातील अर्थाबाबतच्या शंका अशा विविधांगांनी लेखक त्याला आपल्यासमोर मूर्त करतात. वाचकाशी बोलत, त्याला प्रश्न करत, त्याच्या भोवतालच्या घटनांकडे निर्देश करत, चर्चेत त्याला सामावून घेत ही प्रक्रिया चालू राहते.

'स्वातंत्र्य' या संकल्पनेचा संविधानाच्या उद्देशिकेतील अर्थ स्पष्ट करताना मार्टिन ल्यूथर किंग ज्युनिअर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, फातिमा शेख यांच्या चळवळींचे, त्यांच्या मांडणीचे संदर्भ लेखक देतात. आठवीतल्या अमर्त्यने स्वातंत्र्यदिनी केलेले भाषण 'स्वातंत्र्य' या संज्ञेच्या अर्थच्छटा उलगडणारे आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले पण आईला बाहेर जाण्याचे स्वातंत्र्य नाही. काय शिकावे हे ठरवण्याचे स्वातंत्र्य, स्वाधीनता नाही. दलित, वंचित, आदिवासींपर्यंत स्वातंत्र्य पोहोचलेले नाही. या उणिवा नोंदवलेल्या अमर्त्यच्या भाषणाचा शेवट '...मात्र १५ ऑगस्ट १९४७ ला लाल किल्ल्यावर पडलेले

स्वातंत्र्याचे किरण झोपडी-झोपडीपर्यंत पोहोचण्याची शक्यता तयार झाली'(पृ.२१-२२) हे सांगून होतो. 'बंधनांचा अभाव व आपल्या क्षमतांना वाव मिळेल, अभिव्यक्त करता येईल असा अवकाश' स्वातंत्र्यात अभिप्रेत असल्याचे लेखक नोंदवतात. पुढे कोणतीच बंधने गरजेची नाहीत का, याचीही चर्चा करतात. जिथे दोन व्यक्तींच्या किंवा व्यक्तिसमूहांच्या कार्यकक्षा धूसर होतात किंवा एकमेकींवर कुरघोडी करतात, तिथे बंधनांची गरज असल्याचे सांगतात. उदाहरणार्थ, अभ्यास व ध्वनिक्षेपक. अभ्यास व्हायला ध्वनिक्षेपकाच्या आवाजावर निर्बंध गरजेचे आहेत.पण शनिशिंगणापूर, मशीद यांत स्त्रियांच्या प्रवेशावरील निर्बंध योग्य आहेत का? या प्रश्नांचा विचार करायला ते वाचकांना प्रवृत्त करतात.

'अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य' हे खूप महत्त्वाचे स्वातंत्र्य संविधानाने आपल्याला दिले आहे. आज अवतीभोवतीच्या अनेक घटना या स्वातंत्र्याची गळचेपी करणाऱ्या दिसतात. अभिव्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला अडसर ठरणाऱ्यांत लोकभावना हा एक भाग आणि सरकार हा दुसरा भाग. बंगलोरच्या अनन्या या १७ वर्षाच्या मुलीने स्टेजवरून अनेक देशांच्या झिंदाबादच्या घोषणा दिल्या, त्यात 'पाकिस्तान झिंदाबाद' असे म्हटल्याने तिला लोकांनी बोलू दिले नाही आणि सरकारने राष्ट्रद्रोहाच्या आरोपाखाली तिला अटक केली. आरोपपत्र दाखल न झाल्याने तिची जामिनावर आता सुटका झाली आहे. अशा कैक घटना घडत आहेत. याबाबतच्या अनेक जुन्या खटल्यांत न्यायालयाने आरोपींना निर्दोष ठरवले आहे. निकाल देताना त्यांची ही कृती अभिव्यक्तिस्वातंत्र्याचा भाग असल्याचे मानले आहे. आपल्या घटनाकारांना या स्वातंत्र्याबद्दल काय वाटत होते, त्याचे मर्म सांगणारे व्हॉल्टेअरच्या चरित्रलेखिकेचे एक वचन या पुस्तकाच्या लेखकांनी सदर मुद्द्याची चर्चा करताना उद्धृत केले आहे. ते असे- 'मी तुझ्या मताशी पूर्णपणे असहमत असलो तरी तुला तुझं मत मांडण्याचं अभिव्यक्तीचं स्वातंत्र्य मिळावं यासाठी मी आमरण लढेन.' (पृ.२८)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ज्यांचा तत्त्वत्रयी म्हणून उल्लेख करतात ती मूल्ये म्हणजे स्वातंत्र्य, समता व बंधुता. यातील कोणतेही एक नसण्याने इतर दोहोंना अपुरेपणा येतो. विविधता स्वागतार्ह असते पण एखाद्या समूहाच्या वेगळेपणामुळे त्याचा दर्जा कमी लेखणे वा त्याला समान संधी नाकारणे ही विषमता असते. पुरुषसत्ताकता आणि जातिव्यवस्था या विषमतेला बळ देतात. 'समानता' प्रकरणात ही चर्चा करताना विषमतेची अनेक चित्रे, उदाहरणे लेखक वाचकांसमोर ठेवतात. विषमतेच्या चलाख समर्थनांचा समाचार घेतात. समतेकडे पाहण्याच्या दोन दृष्टिकोणांचा इथे उल्लेख करतात. पुढे 'समाजवाद' प्रकरणात त्याचा सविस्तर परामर्श घेतात. हे दोन दृष्टिकोण म्हणजे उदारमतवाद व समाजवाद. उदारमतवाद संसाधनांची खाजगी मालकी, खुली स्पर्धा व त्याद्वारे संपत्तीचे निर्माण आणि त्यायोगे गरिबी निर्मूलन मानतो. तर विषम पायावर खुली स्पर्धा न्याय्य असू शकत नाही, संसाधनांची मालकी समाजाची हवी, लोक क्षमतेनुसार काम करतील व निर्माण होणाऱ्या उत्पादनाचे गरजेनुसार वितरण होईल; हा समाजवादी दृष्टिकोण आहे. आपल्या

संविधानात समाजवादाची अभिजात व्याख्या नाही. तथापि गरीब-पीडितांना न्याय हे विकासविषयक धोरणांचे प्राधान्य राहील, हे स्वीकारले गेले आहे. संविधाननिर्मितीतली नेहरू, आंबेडकर ही कर्ती मंडळी समाजवादी धोरणाची पुरस्कर्ती होती, याची नोंद लेखकांनी पुस्तकात केली आहे.

बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या तत्त्वत्रयीत ते 'बंधुता' मूल्याला विशेष अधोरेखित करतात. बंधुता नसेल तर अन्य दोन मूल्यांच्या म्हणजे स्वातंत्र्य व समानता यांच्या रक्षणासाठी पोलीस ठेवावा लागेल, असे ते म्हणतात. सदासर्वदा पोलिसी संरक्षण दुरापास्त असते. त्यासाठी भारतीयांना परस्परांविषयी आपुलकी, मैत्रभाव वाटणे खूप गरजेचे आहे. आपल्या या पुस्तकाची लेखक मंडळी 'बंधुता' या शब्दाला अधिक अर्थवाही व लिंगनिरपेक्ष पर्याय देतात, तो म्हणजे- सहभाव. ते म्हणतात, 'सहकार्य, साहचर्य, सोबत, सहिष्णुता म्हणजेच सहभाव. आपल्या 'अनेकतेची' जाणीव असलेली एकता म्हणजे 'सहभाव.' सहभाव या संज्ञेत मैत्री, करुणा असे सारे येते. बुद्धाची कल्याणमित्रता आणि मैत्री या तत्त्वांचा अर्कच भारतीय सहभावाला घडवतो, असे सांगून लेखक मंडळी प्रदीप आवटे यांच्या 'धम्मधारा' काव्यग्रंथातील काही आशयघन पंक्तींची नोंद करतात.

'बंधुता म्हणजेच सहभाव' या मुद्द्याची चर्चा आपल्याला खूप उन्नत करून जाते. दक्षिण आफ्रिकेने आपल्या संविधानाचे 'उबुंटू' हे पायाभूत तत्त्व असल्याचे जाहीर केले आहे. उबुंटू तत्त्व म्हणजे - 'माणसाचं माणूसपण हे त्याच्या इतर माणसांसोबत असल्यामुळेच असतं.' नेल्सन मंडेलांनी या उबुंटूची ओळख जगाला करून दिल्याचे लेखक सांगतात. या विवेचनाआधी एक खेळ त्यांनी चौकटीत नोंदवला आहे. मुलांची पळण्याची स्पर्धा असते. कोण आधी पोहोचून फळांची टोपली पटकावतो, ते पाहायचे असते. स्पर्धेची शिट्टी वाजल्यावर मुले सुटी सुटी नव्हे तर हातात हात घालून धावतात व सगळे मिळून टोपलीतली फळे खातात. हे सहभावाचे खूप सुंदर उदाहरण आहे. लेखकांनी योजलेल्या शब्दांचा वापर करायचा तर आज 'विखंडित' होत चाललेल्या जगात या सहभावाची नितांत गरज आहे.

'न्याय' संकल्पनेची चर्चा करताना 'समता आणि स्वातंत्र्य या दोन मूल्यांमधील संतुलन म्हणजे न्याय,' असे लेखक म्हणतात. रॉल्स आणि मार्क्स या दोन तत्त्ववेत्त्यांचे याबाबतचे म्हणणेही त्यांनी संक्षेपाने नोंदवले आहे. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय या संविधानाच्या उद्देशिकेतील न्यायाच्या क्षेत्रांची चर्चा करून न्यायसंस्थेबाबतही ते विवेचन करतात. केवळ तंट्यांचे निवारण नाही तर व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करणे, हेही न्यायव्यवस्थेचे काम असते.

लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, समाजवाद या मूल्यांची, संकल्पनांची चर्चा अशीच बहुअंगी, सखोल व उद्बोधक आहे. आपल्या समाजात 'धर्मनिरपेक्षते'च्या अर्थाबाबत असलेल्या संदिग्धतेची खूप चांगली उकल या

पुस्तकात केलेली आहे. युरोपातील धर्मनिरपेक्षता आणि आपल्याकडील धर्मनिरपेक्षता यांतील फरक, धर्मनिरपेक्षतेचे विविध अर्थ, राज्यसंस्थांचे स्वरूप, मूलतत्त्ववाद, जमातवाद या संज्ञांची स्पष्टता येण्यासाठी पुस्तक वाचायलाच हवे.

पुस्तकाच्या शेवटाकडे येताना लेखकांनी संविधानकर्त्यांच्या प्रयत्नांविषयी बोलताना सुंदर प्रतिमा योजली आहे- 'या देशातील विविधता, बहुलता टिकावी म्हणून त्यांनी आटोकाट प्रयत्न केले. विविध संस्कृती एकत्र राहाव्यात, त्यांच्या सह-अस्तित्वातून इंद्रधनुषी आभाळ फटफटून यावं म्हणून त्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली.'(पृ. १०१) या मुद्द्याला विंदांच्या 'मिसिसिपीमध्ये मिसळू दे गंगा' या कवितेचा ते आधार देतात. सर्वांनी 'एका समताधिष्ठित बहुलतेपाशी विसावा घ्यावा,' ही विंदांची अपेक्षा व्यक्त करणाऱ्या " रक्तारक्तातील । कोसळोत भिंती, मानवाचे अंती। एक गोत्र." (पृ. १०२) या ओळी नोंदवतात.

अखेरीस, या पुस्तकावर जे अभिप्राय येत असतील व येतील त्यातून अनेक मुद्दे पुढच्या अशाच सुबोध विवेचनाची मागणी करणार आहेत, त्यांचा लेखकांनी जरूर विचार करावा. अशी अनेक पुस्तके येणे आज गरजेचे आहे. ती त्यांनी लिहावीत यासाठी राही श्रुती गणेश व श्रीरंजन आवटे यांना मनःपूर्वक शुभेच्छा!

पुस्तक परीक्षण:

समकालीन वास्तवावर टोकदार भाष्य : पिपिलिका मुक्तिधाम

दि. बा. पाटील

लेखक व सामाजिक कार्यकर्ते

dibaappa.patil@gmail.com

Sambhāṣaṇ Volume 1 : Issue 03, July 2020 | संभाषण वर्ष ०१: अंक ०३, जुलै २०२०

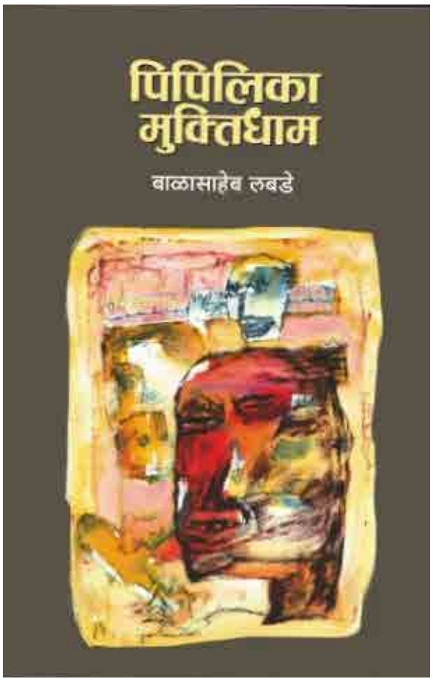

(परीक्षित पुस्तक: पिपिलिका मुक्तिधाम : लेखक: बाळासाहेब लबडे : प्रकाशक: ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती, २०१९, पृष्ठे: ३७८, किंमत रू. ५००)

डॉ. बाळासाहेब लबडे यांच्या *पिपिलिका मुक्तिधाम* या बहुचर्चित कादंबरीचा विचार तत्त्वज्ञानपर कादंबरी आणि मानसशास्त्रीय कादंबरी अशा विविध दृष्टिकोणातून करता येऊ शकतो. सर्वसामान्यपणे कोणत्याही कादंबरीत असतात तशा व्यक्तिरेखा या कादंबरीत येत नाहीत. येथे चार मुंग्या कादंबरीतील व्यक्तिरेखा आहेत आणि त्याच कादंबरीच्या 'नायक' स्थानीही आहेत. नोकरीधंदा नसलेले झोपडपट्टीतील चार तरुण जेव्हा बेकार अवस्थेत जगतात तेव्हा त्यांना आपण केवळ मुंग्या आहोत, असा साक्षात्कार होतो. अशा या मुंग्यांना कादंबरीत वेगवेगळे नाव आहे. पांड्या ही पहिली लाली मुंगी, सख्या ही दुसरी काळी मुंगी, लाल्या ही तिसरी तांबडी मुंगी आणि चौथी निवेदक मुंगी होय. मुंगीरूप धारण केल्याने कादंबरीत त्यांच्यासाठी उपयोजिलेली क्रियापदांची रूपे ही स्त्रिलींगी

आहेत. यातील निवेदक मुंगी ही कामकरी असून ती कादंबरीत मुख्य भूमिकेत वावरते. ती कष्टकरी - कामकरी वर्गाचे प्रतिनिधित्व करते. तिला विशिष्ट नाव दिले नसले तरी कादंबरीत पोतराजाच्या भूमिकेत येणा-या धुतरीने (मुळातले नाव धृतराष्ट्र परंतु तोही आता मुंगीरूपात वावरत असल्याने बदललेले नाव) तिला 'कुढ्या' हे नाव दिले आहे. धुतरीच्या दृष्टिकोणातून निवेदक मुंगीचे हे कुढणे म्हणजे खरे तर तिचे स्वगत आहे.तिच्या या स्वगताला उद्देशून धुतरीने तिचे कुढ्या हे नामकरण केले आहे. समाजात घडणा-या घटना- प्रसंगांसंबंधीचे निवेदक मुंगीचे निरीक्षण, चिंतन, भाष्य आणि विश्लेषण या स्वगतातून व्यक्त होते. या चार मुंग्या मुक्तीच्या शोधात निघालेल्या आहेत. त्यासाठी त्या परकायाप्रवेश करतात, असे रूपक येथे उपयोजिले आहे.

या चार मुंग्या अनेक क्षेत्रांत काम करतात. त्या त्या क्षेत्रांतील माणसांत परकायाप्रवेश करून त्या क्षेत्राचे व त्या त्या माणसाच्या ख-या रूपाचे दर्शन घडवतात. क्षेत्रे आणि माणसे नजरेला दिसतात तशी नसतात; ती ढोंगी असतात; त्यांनी सत्याचे आणि विकासाचे बुरखे पांघरलेले असतात. हे बुरखे फाडून बुरख्याआडचे खरे चेहरे दाखवण्याचे काम या मुंग्या करतात. यात देशाच्या पंतप्रधानांपासून ते सर्वसामान्यांपर्यंत अशा प्रत्येकाचा खरा चेहरा समोर आणला आहे. कादंबरीत देशाचे राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारण, देशातील कमालीचे दारिद्र्य यांवर निवेदक मुंगी भाष्य करते आणि सर्वसामान्य जनता ही या भ्रष्ट व्यवस्थेचे गुलाम बनल्याचे सत्य मांडते. मोक्षाच्या शोधात निघालेल्या चार मुंग्या अनेक क्षेत्रांत काम करताना तिथले वास्तव जाणून घेतात. त्या मोक्षप्राप्तीसाठी विविध धर्मस्थळांना भेटी देतात. तेथील धार्मिक कार्यक्रमांतही सहभागी होतात. अनेक धर्मांचा व तत्त्वज्ञानांचा अभ्यास करून त्या त्या धर्मसमुदायाचे विचार - आचार समजून घेण्याचा प्रयत्न करतात.परंतु तेथील विपरीत वास्तवाचा अनुभव लक्षात घेता आपल्याला मोक्ष मिळेल असे त्यांना वाटत नाही. शेवटी त्यांना भगवान गौतम बुद्ध, महात्मा जोतीबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार पटतात. फुले म्हणाले होते, ‘देव आणि भक्त यात मध्यस्थाची गरज नाही. मध्यस्थ घेतला तर माणूस त्या मध्यस्थाने सांगितलेल्या कर्मकांडात अडकतो व त्या कर्मकांडालाच धर्म समजतो’ (पृ. ३७३), याचे निवेदक मुंगीने स्मरण करून दिले आहे. तसेच बौद्ध, ख्रिश्चन, हिंदू, मुस्लीम, जैन या धर्मांतील वृत्तिप्रवृत्तींचाही परामर्श घेताना निवेदक मुंगीने धर्मातील ढोंगीपणावर असूड ओढले आहेत. उदाहरणार्थ, दिगंबर रूपातील जैन स्वामींची पूजा करणाऱ्या महिला, अविवाहित मुली यांना पाहून निवेदक मुंगी लिहिते की, ‘ह्या महिला अंधाराच्या साम्राज्यातून चालत आल्या होत्या.त्यांनी अंगावर अंधाराची साडी परिधान केली होती.त्यांनी पूजेसाठी आणलेले कलशही अंधाराचे होते.’ (पृ. ३७) येथे उपयोजिलेला 'अंधार' हा शब्द अज्ञानाचे प्रतिनिधित्व करतो. निवेदक मुंगीच्या मते, या धार्मिक कार्यक्रमाचा उद्देश अंधारातून येणा-या अशा ‘गि-हाईकाला कापून त्यांच्याकडून भरपूर नफा मिळवणे’ हा असतो. (पृ. ४०) म्हणजेच त्यागाचा मानलेला धर्मच स्वार्थाची कृती कसा करतो, हे येथे दाखवून दिले आहे. निवेदक मुंगीने अशा अनेक

धर्मांतील अनेक उणिवा प्रस्तुत कादंबरीतून समोर आणल्या आहेत. हिंदुत्वाच्या आडून समाज बिघडवणा-याला निवेदक मुंगीने 'गंदवाला' असे नाव दिले आहे.या गंदवाल्याने समाजात कशी दुहीची बीजे पेरली आणि स्वत:चे श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यासाठी समाजाचे कसे नुकसानच केले आहे, याचाही परामर्श निवेदक मुंगी येथे घेत आहे. हिंदुधर्मातील व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर त्या मृत व्यक्तीला तथाकथित अर्थाने मोक्ष अथवा स्वर्ग मिळवून देण्यासाठी केली जाणारी कर्मकांडे यामागे बरेचदा विशिष्ट वर्गाचे हितसंबंध असतात. कर्मकांडे करवून घेणा-यांच्या अज्ञानामुळे विशिष्ट वर्गाचे फावते. याविषयीची बरीच वर्णने या कादंबरीत येतात व त्या कर्मकांडांमागचे सांस्कृतिक राजकारण निवेदक मुंगी अधोरेखित करते.

बौद्धधर्म हा धर्म नसून ती दुःखाचा शोध घेणारी विचारधारा आहे, हेही ती ठळकपणे नोंदवते आहे. याशिवाय संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम यांच्या पालख्यांसंबंधीचेही मत जसे निवेदक मुंगी नोंदवताना दिसते तसेच पालखी सोहळ्यातील विकृत वर्तनाला ती उघड करते. परंतु हे करत असताना संतांवरील तिचा आदरही व्यक्त होतो. जो जे वांछील। तो ते लाहो। प्राणिजात ॥ या ज्ञानेश्वरांच्या ओवीवर निवेदक मुंगीने केलेले भाष्य महत्त्वपूर्ण आहे. ज्याला जे हवे ते प्राप्त होण्यात वाईट इच्छाही येतात. हा मुद्दा ती लक्षात आणून देते.

तसेच देशातील नव्या सत्तासमीकरणावरही टोकदार भाष्य कादंबरीत आले आहे. 'विकासपुरूष येणार आहे, येणार आहे, तो आला' (पृ. २९१) यात कुणाचेही नाव न घेता नव्या सत्तेत श्रीराम, हिंदुत्व आणि सत्तेच्या बाजूने जो लिहील तो खरा देशभक्त आणि या विरोधात जो लिहील, बोलेल तो देशद्रोही; ही देशभक्तीची बदललेली व्याख्यादेखील निवेदक मुंगी ठळकपणे समोर ठेवते. याबरोबरच देशात चाललेले मॉब लिंचिंगचे प्रकार, वाटण्यात येणारे देशभक्तीचे प्रमाणपत्र, देशद्रोही ठरवून माणसे मारण्याचे चालू असलेले काम, गोबर आणि गोमूत्राचा जयजयकार, यावरही ती परखड भाष्य नोंदवते. जो मनूला मानत नाही; धर्म-जात मानत नाही त्याच्या जीविताला निर्माण झालेला धोका, हे आजच्या समाजव्यवस्थेतील कटू सत्यही ती अधोरेखित करते. या व्यवस्थेने रुजवलेल्या धारणेविषयीचा रोष ती व्यक्त करते आणि आधार म्हणून दाभोलकर, पानसरे, कलबुर्गी ही उदाहरणे देते.

या कादंबरीत निवेदक मुंगीने समाजाच्या जगण्यातील विदारकता विशद केली आहे. कौशी या पात्राच्या आधारे सर्वसामान्य तळागाळातल्या कष्टकरी माणसांचे जगणे तिने मांडले आहे. याशिवाय वेठबिगारीचे चित्रणही केले आहे. अध्यात्माने माणसांची पोटे भरणार नाहीत आणि भक्तीची ढोंगे करून मोक्ष मिळणार नाही, हेच येथे निवेदक मुंगीने ठळकपणे निदर्शनास आणून दिले आहे.

देशात भांडवलशाही समाजव्यवस्थेमुळे विषमता निर्माण झाली असून समाजातल्या ठरावीक मोजक्या लोकांकडे भांडवल जमा झाले आहे. एकीकडे त्यांची श्रीमंती आभाळाला टेकली आहे तर दुस-या बाजूला

कष्टकरी श्रमजीवीवर्ग, कामगार भुकेकंगाल झालेला आहे. एक यंत्र शंभर माणसांचे काम करू लागले आहे. त्यामुळे नव्याण्णव कामगार बेकार होऊन सामान्य नोकरदार माणूस देशोधडीला लागला आहे, यासंबंधी निवेदक मुंगीने आर्थिक विषमतेचे उत्तम विश्लेषण केले आहे. देशातील भांडवल हे तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचले पाहिजे, असेही मत येथे ती व्यक्त करीत आहे. बँकांची कर्जे बुडवून, कोट्यवधी रुपयांचे बँक घोटाळे करून या देशातून पळून जाणाऱ्यांना या देशाचे सरकारच जबाबदार आहे, यावरही ही निवेदक मुंगी परखड मत व्यक्त करते. भिमा -कोरेगावचा विजयस्तंभ, त्याआधी भरलेली एल्गार परिषद, त्यानंतर झालेली दंगल, याला जबाबदार कोण? आरोपी सरकारला सापडत कसे नाहीत? या सर्व भीषण समाजवास्तवावर ही निवेदक मुंगी टीकात्मक विवेचन करते आणि उपरोक्त उल्लेख केलेल्या घटनांमागील सत्याचा शोध घेते. एखाद्या योद्ध्याने समोर येईल त्याच्यावर सपासप तलवार चालवावी तसे निवेदक मुंगीने देशातील अनेक घटनांवर एकामागोमाग साधार टीकेची झोड उठवली आहे.

प्रस्तुत कादंबरी लिहिताना लेखकाने निवेदक मुंगीच्या निवेदनातून देश, राजकारण, धर्मकारण, अर्थकारण, अध्यात्मक्षेत्र, बुवाबाजी, संतवाड्मय अशा विविध विषयांचा खोलवरचा मागोवा घेतला आहे. त्यातून त्याला या देशात आजची वास्तव परिस्थिती काय आहे, यावर प्रकाश टाकायचा आहे. त्याचा हा हेतू येथे सफल झाल्याचे आपल्या निदर्शनास येते.

ही कादंबरी म्हणजे अनेक विचारधारांचा व्यापक पट आहे. ह्या विचारधारांचा, विविध तत्त्वज्ञानांचा, त्यांच्या स्वरूपाचा जर परिचय नसेल तर सर्वसामान्य वाचकाला कादंबरीगत वास्तवाचे आकलन करून घेण्यासाठी काही आव्हानांना सामोरे जावे लागणे अपरिहार्य ठरण्याची शक्यता आहे.

पिपिलिका मुक्तिधाम या कादंबरीचे वाचन करताना व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या *सत्तांतर* कादंबरीचे स्मरण होते. प्राणिजीवनाच्या चित्रणातून मानवी जीवनावर भाष्य हे दोन्ही कादंब-यांचे वैशिष्ट्य असले तरी *पिपिलिका मुक्तिधाम* अनेक बाबतीत वेगळी आहे, व्यापक आहे. कादंबरीतील कथानकाचा धागा सहजासहजी पकडता येत नाही. जुन्या तंत्रमंत्रात ही कादंबरी बसत नाही. त्यासाठी लेखकाने स्वत:चे वेगळे तंत्र विकसित केले आहे, हा मुद्दा येथे महत्त्वाचा ठरतो. या कादंबरीतील चार मुंग्या परकायाप्रवेश करून, विविध क्षेत्रात जाऊन तिथले वास्तव काय आहे, याचा शोध घेतात आणि त्यावरील ढोंगावर प्रकाश टाकतात, हे सूत्र येथे महत्त्वाचे ठरते. विविध घटनांमुळे पानापानांवर विषय बदलतात. त्यामुळे वरवर या कादंबरीचा धागा तुटल्यासारखा वाटतो. मात्र कादंबरीच्या सूक्ष्म वाचनातून वाचकाच्या हे लक्षात येते की समग्र कादंबरीच्या आंतररचनेतून एक धागा सलगपणे प्रवाहित झालेला आहे.

पिपिलिका मुक्तिधाम या कादंबरीतून लेखकाचे खोलवरचे चिंतन, मनन यांचा प्रत्यय येतो. त्यात कुठेही

विचारांचा उथळपणा नाही. या कादंबरीसाठी लेखकाने खूप बौद्धिक परिश्रम घेतल्याची जाणीव वाचकांना कादंबरी वाचनाने होते. एकाच पुस्तकात विविध विषय हाताळण्याचे त्यांचे कसबही कादंबरीतून प्रतीत होते. कोणाचेही व्यक्तिगत नाव न घेता लेखक स्पष्टपणे लिहितो आहे. पण कुणावर काय लिहिले, हे वाचकाला अंदाजाने बरोबर समजते. व्यवस्थेत ज्यांचे हितसंबंध दडलेले असतात त्यांना व्यवस्थेवर प्रश्न उपस्थित केलेले आवडत नाहीत. परंतु यात लेखकाने निवेदकाद्वारे व्यवस्थेलाच प्रश्न विचारले आहेत आणि त्यातून व्यवस्थेसमोरच आव्हान उभे केले आहे. या पार्श्वभूमीवर पुरोगामी विचारांची मांडणी करणारी ही निवेदनप्रधान कादंबरी प्रयोगशील आणि राष्ट्रीय पातळीवर महत्त्वाची कादंबरी आहे,असे ठामपणे सांगता येते.

पुस्तक परीक्षण:

मुस्कटदाबीला ठोसा : सीझ द टाइम

सुलेखा नलिनी नागेश

पत्रकार

sulekha.nagesh@gmail.com

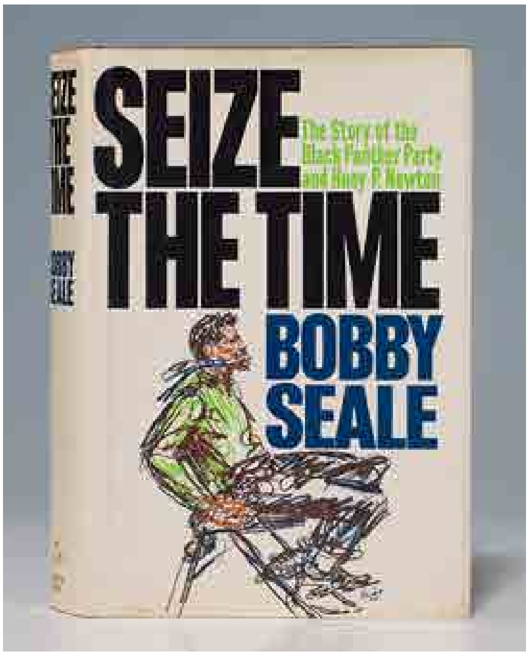

(परीक्षित पुस्तक : सीझ द टाइम : द स्टोरी ऑफ द ब्लॅक पँथर पार्टी अँड ह्यू पी न्यूटन : लेखक : बॉबी सील : प्रकाशक : ॲरो बुक्स लंडन, पहिली आवृत्ती, १९७०, पृष्ठे - ४२९)

‘आय कान्ट ब्रीद’ हे जॉर्ज फ्लॉइडचे - मरणापूर्वीचे शेवटचे वाक्य मे महिन्यात जगभरात घुमले. जॉर्ज फ्लॉइड - वंशद्वेष्ट्या अमेरिकन पोलिसांच्या अत्याचारांचा कृष्णवर्णीय बळी! त्याच्या हत्येच्या अमानुष घटनेनंतर सर्वत्र पेटलेल्या निषेध-मोर्चांमध्ये आंदोलकांनी ‘आय कान्ट ब्रीद’ हे वाक्य घोषवाक्यच बनवले. अशा वातावरणात प्रकर्षाने आठवते ती ‘ठोशाला ठोसा’ असा जबाब देणारी ‘ब्लॅक पँथर पार्टी’ आणि तिच्याविषयी समग्र माहिती देणारे *सीझ द टाइम : द स्टोरी ऑफ द ब्लॅक पँथर पार्टी अँड ह्यू पी न्यूटन(१९७०)* हे बॉबी सीललिखित पुस्तक.

बॉबी सील हा ‘ब्लॅक पँथर पार्टी’चा अध्यक्ष होता. त्याने हे पुस्तक १९६८ मध्ये तुरुंगात असताना लिहिले. त्या

वेळी पार्टीचा संस्थापक ह्यू पी न्यूटनसह महत्त्वाचे नेतेही विविध तुरुंगांमध्ये होते. एल्डरिज क्लीव्हरला हद्दपार करण्यात आले होते आणि अन्य बऱ्याच जणांना पोलिसांनी मारले होते.

वास्तविक आफ्रिकन-अमेरिकन समाजाला न्यायाने वागवले जावे म्हणून अमेरिकेत अनेक कायदे लागू होते मात्र त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नव्हती. उलट या समाजाच्या शोषणाच्या घटना सतत वाढत होत्या. या अत्याचाराचा प्रतिकार करण्यासाठी विद्रोही ‘ब्लॅक पँथर पार्टी’ने अमेरिकन घटनेचा व कायद्याचा प्रभावी वापर घडवून आणायचा हे ध्येय ठरवले. तसेच मुस्कटदाबीला सडेतोड जबाब देण्यासाठी डाव्या विचारसरणीच्या आधारे सशस्त्र संघर्ष हाच मार्ग आहे असा निर्णयही घेतला. ‘पॉवर टू पीपल’ (म्हणजे ज्यांना आपले भवितव्य ठरवण्याचा अधिकार नाकारण्यात आलाय, त्या लोकांना अधिकार/ सत्ता) हे ब्रीद निश्चित करून संघटनेच्या कामाला सुरुवात झाली पण संघटनाबांधणीच्या आधीपासूनच पोलीस कार्यकर्त्यांच्या मागे लागलेले होते आणि शेवटी पोलिसांनी हरएक कारवायांनी पार्टीची अखेर घडवून आणली.

‘ब्लॅक पँथर पार्टी’च्या उदयापासून ते अंतापर्यंतचा संपूर्ण घटनाक्रम, संघटनेची तात्त्विक भूमिका आणि नेत्यांच्या व कार्यकर्त्यांच्या तीव्र संघर्षाचा तपशील *सीझ द टाइम*... मध्ये वाचायला मिळतो.

ऑकलंडमध्ये १९६६ साली ‘ब्लॅक पँथर पार्टी’ची स्थापना करण्याआधी संस्थापक ह्यू पी न्यूटन याने अमेरिकन घटनेचा पद्धतशीर अभ्यास केलेला होता. पार्टीचा लोगो होता ‘ब्लॅक पँथर’! अर्थात असा बलशाली प्राणी जो आपल्या सामर्थ्याचा उपयोग वनातील दुर्बल जिवांच्या संरक्षणासाठी करतो. ‘ब्लॅक पँथर पार्टी’ने क्रांतिकारक विचारसरणीची निदर्शक काळी टोपी (बेरेट) नि काळे जॅकेट अशा वेषातील सशस्त्र युवा नागरिकांची दले प्रथम ऑकलंडमध्ये व नंतर अमेरिकेच्या अन्य शहरांत तयार केली. दोन वर्षांच्या अल्पकाळात या संघटनेने चांगलेच बाळसे धरले. १९६८ मध्ये संघटना जोरात असताना संपूर्ण अमेरिकेत त्यांचे दोन हजार सक्रिय सदस्य झाले व देशभर कार्यालये स्थापन झाली. हे सर्व कार्यकर्ते व नेते पंचविशीतले होते. त्यांनी शोषणमुक्तीच्या संदर्भात प्रभावी वैचारिक मांडणी करणाऱ्या एल्डरीज क्लीव्हर या प्रचंड बुद्धिमान नेत्याला पुढे लवकरच आपल्यासोबत घेतले. त्याच्या चिंतनातून आलेले संतुलित विचार पार्टीला दिशा देणारे होते. या चिंतनात चारशे वर्षांपूर्वीचा गोऱ्यांचा व काळ्यांचा इतिहास; युरोपीय संस्कृती, आफ्रिकेतील संस्कृती, कायदे, सुधारणावाद्यांचे प्रयत्न आणि काळ्यांनी याआधी दिलेले लढे हे सर्वच विषय समाविष्ट होते. या कार्यकर्त्यांनी माल्कम एक्सच्या तत्त्वांना पथदर्शी मानले होते. किंबहुना ब्लॅक युवकांच्या मनामनांत शिक्षणाचे मोल रुजवणाऱ्या आणि त्यांच्यात अन्यायाच्या विरोधात कायदेशीर ठोसा लगावण्याची हिंमत जागवणाऱ्या या विचारवंताचीच हत्या झाल्यानंतरच पहिली ठिणगी पडली होती. माल्कम एक्सच्या या हत्येनंतर आपले सैरभैर होणे आणि संतापाने बेभान होणे यांतूनच संघटनेच्या बांधणीचा विचार बळावला, असे बॉबी ‘बिफोर द पार्टी’ या प्रकरणात सांगतो.

पुस्तकातील सुरुवातीचे 'ह्यू : गेटिंग द पार्टी गोईंग' हे प्रकरण संघर्षासाठी आणि न्यायासाठी शोषितांची मानसिकता कशी तयार करावी लागली तसेच त्या वेळी घेट्टोंमध्ये काय परिस्थिती होती यांवर आधारलेले आहे. दुकानातून बिस्किटचा पुडा ढापल्याबद्दल अल्पवयीन मुलाला पोलिसांच्या ताब्यात देणे; पाच फुटी देहाच्या महिलेला तीन आडदांड पोलिसांनी क्रूर मारहाण करणे असे एक ना अनेक अत्याचार व त्यांची भीषणता येथे अनुभवास येते. अशा पार्श्वभूमीवर आपण मुलांना कसे तयार केले, याचे किस्से बॉबी रंगवून सांगतो. उदाहरणार्थ अज्ञानामुळे भुरट्या चोऱ्या करणाऱ्या मुलांना कार्यकर्त्यांनी समजावणे; चोऱ्यांसारख्या कृतींमुळे आपल्याला फार मोठ्या शिक्षा होतात याचे भान देणे; आपला मार्ग हा इमानदारीचाच असला पाहिजे ही जाणीव रुजवणे; त्यासाठी मुलांकडून कायदे पाठ करवून घेणे इत्यादी अनेक उपक्रम सुरू असायचे. परिणामी एखादी किशोरवयीन मुलगीही खोटा आरोप लावणाऱ्या पोलिसाला तिथल्या तिथे गप्प करीत असे आणि भर रस्त्यात त्याची फजिती होऊन तो कोणतीही कारवाई करू शकत नसे. यातूनच तयार झालेल्या महिला कार्यकर्त्यांची फळीही पुढे उभी राहिली.

'द पार्टी ग्रोज : एल्डरिज जॉइन्स' या प्रकरणात पार्टीने केलेल्या प्रबोधनपर कार्याचा आणि वेळोवेळी काळ्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी झालेल्या प्रयत्नांचा तपशील आला आहे. पार्टीचे तात्त्विक धोरण असे होते, की न्यायपूर्ण रीतीने आणि कायदेशीर मार्गाने चळवळ पुढे न्यायची मात्र जवळ शस्त्रे बाळगली तरच आपला वचक राहील हा विचारही आधारभूत होता. पण शस्त्रे केवळ स्वसंरक्षणासाठीच जवळ असावीत; अनाठायी किंवा अपघातानेही कोणावर शस्त्र रोखायचे किंवा चालवायचे नाही हा पार्टीचा नियम होता व त्याचे काटेकोर पालन व्हायचे. प्रत्येकाला शस्त्राचे काम नीट माहीत असले पाहिजे आणि ते उत्तम चालवता आले पाहिजे असाही नियम होता. कार्यकारिणी सदस्यांनी कशाप्रकारे शस्त्रखरेदीसाठी मेहनतीने पैसे कमावले आणि त्यासाठी कशा खस्ता काढल्या याचेही चित्रण या प्रकरणात आले आहे. पण काळ्यांनी बंदुका खरेदी केल्या असल्या तरी पोलीस मात्र त्यांच्यावर चोरीच्या आरोपाखाली केव्हाही, कुठेही, कशीही कारवाई करत असत आणि या अक्षरशः कत्तली असत. खटले भरून युवकांना आत टाकले जाई. मात्र ह्यू पी न्यूटनचा 'आपण घटनात्मक मार्गानेच जायचे' असा आदेश होता. तो कारवाईला चोख उत्तर देणारी कलमे सांगून, वकील उभे करून सदस्यांची सुटका करवून घ्यायचा.

लेखक या प्रकरणातच 'ब्लॅक पॅंथर पार्टी'च्या अशा अनेक नियमांची ओळख करून देतो. अटक झाल्यावर सदस्यांनी फक्त आपलं नाव, पत्ता सांगायचा आणि कशावरही सही करायची नाही असाही कडक नियम होता. त्यासंबंधीची कायदेशीर मदत घेताना ती पार्टीच्या सर्व सदस्यांना ज्ञात करून देणेही बंधनकारक होते. सर्वांत महत्त्वाचा होता तो दहा कलमी कार्यक्रम. या दहा कलमांमध्ये - आम्हांला स्वातंत्र्य पाहिजे, कृष्णवर्णीयांचे भवितव्य ठरवण्यासाठी आम्हांला सत्ता हवी; कृष्णवर्णीयांना संपूर्ण रोजगार हवा; मानवीय

म्हणता येईल असा किमान राहणीमान देणारा निवारा हवा. तसेच अमेरिकेच्या वर्णद्वेष्ट्यांचा खरा चेहरा समोर आणण्यासाठी आपल्या लोकांना सुशिक्षित करणे; कृष्णवर्णीयांच्या आर्थिक पिळवणुकीचा अंत करणे; काळ्यांना जबरदस्तीने लष्करांत सेवा करायला लावण्यापासून मुक्ती मिळवणे आणि त्याचबरोबर लष्कर व पोलिसांच्या वंशवादी कारवायांविरोधात सर्वतोपरी लढा देणे; पोलिसांकडून होणारे अत्याचार आणि खून यांच्यापासून मुक्ती मिळवणे व त्यासाठी स्वसंरक्षण गटांची उभारणी करणे; फेडरल, स्टेट व स्थानिक तुरुंगांत विनाकारण डांबलेल्या काळ्यांची त्वरित सुटका करण्यासाठी संघर्ष करणे; कोर्टात खटले चालवताना घटनेत नमूद केल्यानुसार ज्यूरींमध्ये कृष्णवर्णीयांचा समावेश अनिवार्य असणे; शिक्षण, रोटी-कपडा-मकान यांबरोबरच कृष्णवर्णीयांसाठी न्याय आणि शांतता मिळवणे अशा कार्यक्रमाचा अंतर्भाव होता. ही दहा कलमे प्रत्येकाला तोंडपाठ असलीच पाहिजेत असा दंडक होता आणि त्यात कसलीही हयगय खपवून घेतली जात नव्हती. संघटनेला या कलमांनुसार पार्टी चालवून राजकारण करायचे होते.

ह्यू पी न्यूटन प्रचंड आक्रमक होता. आपला घटनात्मक अधिकार सिद्ध करण्यासाठी तो कॅलिफोर्नियाची राजधानी सॅक्रिमेन्टो येथे विधानसभा सभागृहात (उत्तम दर्जाच्या बंदुका घेऊन) कार्यकर्त्यांसह घुसला होता. त्याचे हे सामर्थ्य वर्णन करणारा पुस्तकातील भाग मुळातूनच वाचण्यासारखा आहे. पार्टीचा प्रभाव दाखवणारा हा पुस्तकाचा भाग 'यूएसपी' म्हणता येईल. मात्र या घटनेमुळे चिडलेले प्रशासन पार्टीच्या नेत्यांच्या मागे हात धुवून लागले होते. त्याचा तपशील 'पिग्ज, प्युरिटॅनिझम अँड रेसिझम' या भागात येतो. पँथरची कार्यालये उद्ध्वस्त करण्यासाठी अंदाधुंद गोळीबार करणाऱ्या पोलिसांनी आजूबाजूच्या निवासी इमारतींचीही पर्वा केली नाही आणि कायदा मोडून गंभीर गुन्हा केला. हे ज्यांच्या आदेशाने घडले ते नामानिराळे राहिले आणि गोळीबार करणाऱ्या त्या दोन पोलीस शिपायांना निलंबित करून त्यांच्यावर खटला भरला गेला. (पुढे त्या दोघांना सुधारणेची संधी देऊन सोडूनही दिले गेले.) व्यवस्थेने मोठा न्याय केल्याचा आव आणला. या पोलिसी अत्याचारांविरोधात आपण कायदा हातात घ्यायचा नाही, ही ह्यूची शिकवण होती. कायदा वापरणारे जर मानवता सोडून वागले तर समाजच पुढे कायदा बदलून टाकतो ही त्याची विचारसरणी होती. तर दुसऱ्या बाजूला साऊथ झोनमधून म्हणजे फ्लोरिडामधून कट्टर मनोवृत्तीचे पोलीस अधिकारी आणण्यात आले. त्यांचा श्रेष्ठतेचा, शुद्धतेचा गंड, वर्चस्ववादी वृत्ती यांचा उपयोग करून घेत राजकारण्यांनी प्रसारमाध्यमांद्वारे कृष्णवर्णीयांविरोधात मोठा अपप्रचार केला. पर्यायाने कृष्णवर्णीयांविरोधी एक जनमानस तयार झाले. मध्यमवर्गाला वस्तुस्थिती माहीत नसते आणि ते माहितीसाठी केवळ प्रसारमाध्यमांवर अवलंबून असतात याचा राजकारण्यांनी फायदा घेतला. अर्थात काही पोलीस न्यायप्रियही असल्याचे बॉबी सांगतो. पण ते केवळ वीस टक्केच होते; उरलेल्यांसोबत झगडा अटळ होता असेही तो नोंदवतो.

या सबंध वर्चस्ववादी वास्तवाला मध्यमवर्गीय गोरी तरुणाई वेगळ्याप्रकारे प्रतिक्रिया देत होती, त्याची चर्चा बॉबी करतो. आपल्या आईबापांचे भेदमूलक वर्तन बघून गोऱ्यांची तरुण पिढी विटली होती. त्यांनी हिप्पी बनण्याचा मार्ग निवडला होता. 'ब्लॅक पँथर पार्टी'ने हिप्पी, यप्पी, व्हिएतनामी, गोरे, काळे सर्वांना स्वसंरक्षणासाठी बंदूक बाळगण्याचा हक्क आहे असे म्हणत त्यांनाही सामावून घेतले होते.

सीझ द टाइम... या पुस्तकात पार्टीच्या कार्यकर्त्यांच्या व एकूणच काळ्या समाजाच्यामागे पोलीस व कोर्टांच्या दडपशाहीचा कायमचा ससेमिरा लागलेला असणे; पार्टीची ठिकठिकाणी असलेली कार्यालये उद्ध्वस्त करणे; नेत्यांची घरेदारे फोडणे आदींचे चित्रण येतेच. पण त्याचबरोबर एखादे काम उभे करण्यासाठी सभा घ्याव्यात तर त्यावर पोलिसांचा वॉच असणे; कार्यकर्त्यांवर न केलेल्या गुन्ह्यांसाठी भलतीच कलमे लावणे किंवा थेट अटक करणे आणि त्यांना जिवे मारणे; धमक्यांची पत्रे पाठवणे; आधी तुरुंगवास आणि जर जामीन झाला तर सुटका नाहीतर उलट तुरुंगातच मृत्यू असे हे अन्यायकारक घटनाप्रसंगाचे चक्र या पुस्तकात सतत अनुभवास येत राहते.

'द शिट कम्स डाऊन : फ्री ह्यू!' या प्रकरणात, अटक झालेल्या नेत्यासाठी (ह्यू पी न्यूटनसाठी) वकील कसा उभा केला; निधी जमवण्यासाठी ब्रदर्स कसे झिजले आणि अखेर त्याच्यावरील खुनांचे आरोप कसे बिनबुडाचे ठरले या साऱ्यांचा तपशील आला आहे. ह्यूची सुटका हे पार्टीचे मोठे यश होते आणि अमेरिकेच्या इतिहासात 'फ्री ह्यू' हे एक महत्त्वाचे पान मानले जाऊ लागले.

यानंतर मात्र एफबीआयच्या कारवाया आणि पोलिसांनी चालवलेल्या हत्याकांडांत पार्टीने अनेक नेते गमावले. याच काळात बॉबीवर खोटेनाटे आरोप ठेवून त्यालाही तुरुंगात डांबले गेले. पुस्तकातील शेवटचे प्रकरण 'शिकागो : किडनॅप्ड, चेन्ड, ट्राइड अँड गॅग्ड' हे त्याविषयीच आहे. काळ्यांवरचा खटला कशा प्रकारे चालवतात; प्रशासनाची दमनशाही किती पराकोटीची असते हे त्यांतून स्पष्ट होते. बॉबी सीलने आपल्या जाहीर भाषणात, काळ्या लोकांनी गन हातात घेऊन रस्त्यावर उतरत दंगली कराव्यात असे म्हटल्याचे दाखवत, त्याच्यावर खटला उभा राहण्याअगोदरच त्याचे घटनात्मक अधिकार नाकारण्यात आले होते. 'ब्लॅक पँथर पार्टी'अंतर्गत तणाव असल्याने संघटनाही खिळखिळी झाली होती. 'पिग्ज, प्रॉब्लेम्स, पॉलिटिक्स अँड पँथर्स' या प्रकरणात संघटनेला अडचणीत आणणाऱ्या या बाबींचा उल्लेख आला आहे.

लेखकाने ही सर्व कहाणी आपल्या रोजच्या जगण्याच्या भाषेत सांगितल्यामुळे भाषेवरही त्याने टिप्पणी लिहिली आहे. त्यात असे म्हटलेय की, 'मदरफकर' हा शब्द घेट्टोमधला अगदी रुळलेला शब्द असल्याने (पूर्वीपासून गुलामांच्या जगात स्त्रियांचे शोषण होत असताना मालकांना हेच संबोधन वापरत असत.) तो वापरण्याला पर्यायच नव्हता; एका वाक्यात अगदी पाच वेळा हा शब्द पाच वेगवेगळ्या अर्थांनी वापरला

जाई. तसेच पार्टीचे नियम व आचारसंहिता धुळीला मिळवणाऱ्यांना 'निग्गर' असे संबोधले जात असे. मार्टिन ल्यूथर यांची हत्या झाल्यानंतर दंगली होऊ न देण्याची दक्षता कृष्णवर्णीयांनी घेतली. तरीही जागोजागी चकमकी घडवून पोलिसांनी काळी माणसे मारली. बॉबी हटन हा महत्त्वाचा नेता अशाच एका चकमकीत शहीद झाला. त्यानंतर तर चळवळ अधिक तीव्र झाली. पँथरच्या कार्यकर्त्यांनी पोलिसांना 'पिग' अशी संज्ञा देत जहाल भाषेचा वापर केला. या संज्ञा म्हणजे ठोशाला ठोसा अशा होत्या. त्यांनी स्पष्ट केले की, गुलामीला जुंपणारा मालक संपवायचा यासाठी 'ऑफ द पिग' ही संज्ञा वापरली गेली. दडपशाहीवादी कट्टर, फॅसिस्ट आणि पोलीस यांच्यासाठी 'पिग' हे संबोधन होते. वाक्यावाक्याला शिव्या असलेल्या या स्लँग भाषेमुळेच काळ्यांचे संघर्षमय जगणे डोळ्यांसमोर उभे राहते.

लेखक बॉबी सीलचे *सीझ द टाइम...* हे पुस्तक प्रथम १९७० मध्ये प्रकाशित झाले. *पॉवर टू द पीपल : द वर्ल्ड ऑफ द ब्लॅक पँथर्स* हे पुस्तकही त्यापाठोपाठ काही वर्षांनी आले तर १९७८ मध्ये *अ लोनली रेज* हे आत्मचरित्रही त्याने लिहिले. *सीझ द टाइम...* एव्हाना आऊटडेटेड व्हायला हवे होते. पण जॉर्ज फ्लॉइडसारखे बळी जात आहेत तोपर्यंत अशा पुस्तकांचे महत्त्व कमी होत नाही. गतकाळात मानवमुक्तीसाठी झालेल्या या लढ्यांचा इतिहास पुन्हा पुन्हा विचारांत घ्यावा लागतो. *सीझ द टाईम...* मधील ब्लॅक पँथर पार्टीसंदर्भातले कथन त्यामुळेच चिंतनीय आहे.

आदरांजली

मराठी

अस्सल साधेपणामुळे दुर्लक्षित राहिलेले बासूदा

अमोल पालेकर

अभिनेता व दिग्दर्शक
palekaramol11@gmail.com

अनुवाद : आनंद थत्ते
thatte.anand7@gmail.com

(बासू चटर्जी यांचं गेल्याच महिन्यात दि. ४ जून रोजी निधन झालं. बासू चटर्जी यांच्याबरोबर सहा सिनेमात काम केलेले आणि *रजनीगंधा* या सिनेमात प्रमुख भूमिका करणारे अमोल पालेकर सांगत आहेत त्यांच्या संबंधांविषयी आणि त्यांचं काम अजरामर का झालं याविषयी.)

“तुला तुझे नाव बदलायचे आहे का अमोल? म्हणजे अनमोल कुमार वगैरे?” बासूदांनी (बासू चटर्जी) मला *रजनीगंधा* (१९७४) रिलीजसाठी तयार झाला तेव्हा विचारलं होतं. ते त्यांची फिल्म अनेक वितरकांना दाखवत होते आणि सगळी नावं नवीन असल्यामुळे वितरक कुठलाही धोका पत्करायला तयार नव्हते. आतापर्यंतची इंडस्ट्रीमधील प्रसिद्ध महाराष्ट्रीयन नावं म्हणजे व्ही. शांताराम, सी. रामचंद्र आणि मास्टर भगवान ही होती. कपूर, कुमार वगैरेंसारख्या उत्तर भारतीय नावांच्यामध्ये आपलं नाव कुठं कमी पडायला नको म्हणून त्यांना कदाचित आपली नावं बदलावीशी वाटली असावीत – व्हणकुद्रे, चितळकर आणि भगवान आबाजी पालव अशी त्यांची मूळ नावं होती.

मी नाव बदलायला साफ नकार दिला. पण याचे बासूदांना फारसे आश्चर्य वाटले नाही. बासूदा जेव्हा पिया का घरबद्दल विचारायला माझ्याकडे १९७२मध्ये आले होते, तेव्हाच माझ्या हट्टी स्वभावाची झलक त्यांनी अनुभवली होती. खरं तर, मला तो सिनेमा करायला आवडलं असतं. पण त्यांनी मला प्रथम निर्मात्याला भेट असं सांगितलं. एखाद्या निर्मात्यासमोर ‘मला भूमिका द्या’ म्हणून मी भिकेची झोळी घेऊन उभा आहे, असं माझं चित्र मलाच अस्वस्थ करून गेलं होतं म्हणून मी बडजात्यांना भेटायला नकार दिला आणि अर्थातच ती फिल्म मला मिळाली नव्हती.

माझ्या हट्टी स्वभावाची पूर्ण कल्पना असूनदेखील, त्यांनी मला एका वर्षांनंतर *रजनीगंधा*साठी विचारलं. चित्रपटाची कथा ऐकायला मी खूप उत्सुक होतो. एक दिवस बासूदा कथा सांगू लागले. पहिल्या काही ओळींनंतर त्यांनी माझ्या हातात एक पुस्तक ठेवलं. त्यातली मन्नू भंडारी यांची लघुकथा वाच म्हणून सांगितलं. ती दीड-दोन पानं वाचून त्यातून सिनेमा कसा उभा राहणार याची मला काहीच कल्पना आली नाही. तरीही त्या कथेत एक साधेपणा होता, जो मला खूप भावला. मी अर्थातच होकार दिला.

माझ्याबरोबर काम करणारे दिनेश ठाकूर आणि विद्या सिन्हा हेदेखील माझ्याप्रमाणेच सिनेमाला नवखे होते. पण मला आणि दिनेशला निदान नाटकाची पार्श्वभूमी तरी होती. विद्याला तीही नव्हती. एखादा सीन कसा सादर करायचा हे काही त्यांनी कधीच सांगितलं नाही, त्यामुळे विद्याची तर फारच पंचाईत व्हायची. बासूदा मलाच आमच्या सीनची रिहर्सल घ्यायला सांगायचे. नंतरदेखील *चितचोर* सिनेमाच्यावेळी त्यांनी मला विजयेंद्र घाटगेसोबत हॉटेलात एकाच खोलीत ठेवले होते. कारण एकच, आमच्या सीनची रिहर्सल करून घेणे. शॉट ओके झाला की त्यांच्या ओठावर हलकेसे हसू यायचे. पाठीवर शाबासकीची थाप देण्याची ती त्यांची पद्धत होती. त्यांचं ते हसू दिसलं की,खूप छान वाटायचं.

माझ्यावर त्यांचे त्याआधीपासूनच प्रेम होते. मुंबईमध्ये फिल्म सोसायटीच्या माध्यमातून बासूदांनी माझी अनेक विदेशी सिनेमांशी ओळख करून दिली होती. त्यामुळे आम्ही एकत्र काम सुरू करण्याआधीच आमचं नातं जुळलं होतं. ते मोजकंच बोलायचे. ते त्यांच्या स्क्रिप्टवर सतत काम करत असायचे. त्यांचं व्यक्तिमत्त्व अजिबात फिल्मी नव्हतं.त्यांचं हे साधं असणं मला खूप आवडलं होतं. त्यांच्याबरोबर वादविवाद झाला, असा एकही प्रसंग मला आठवत नाही आणि याचं सर्व श्रेय अर्थातच त्यांना जातं.

बासूदांबरोबर मी सहा सिनेमे केले आणि हृषीदांबरोबर पाच. दोघांबद्दल माझ्या मनात सारखाच प्रेमादर आहे. त्या दोघांचीही शैली मला खूप आवडते. खूप चिरफाड केल्यानंतर आता मागं वळून पाहताना मला असं वाटतं की हृषीदांबरोबर काम करायला मला जास्त आवडलं. कारण ते अतिशय प्रेमळ आणि उत्साही होते. हृषीदांच्या फिल्म्स अधिकाधिक परिपूर्ण आणि भावनाशील होत्या. तांत्रिकदृष्ट्या हृषीदांच्या फिल्म्स बासूदांपेक्षा जास्त सरस होत्या. मला असं वाटतं की, बासूदांची कथनशैली जास्त अस्सल असायची आणि त्यात सिनेमाचे ठरावीक हिशेब नसायचे. ते त्यांच्या पटकथेत अतिनाट्य येऊ द्यायचे नाहीत आणि नाट्यपूर्ण पेचप्रसंग, धक्के अशा गोष्टी टाळायचे. त्यांची सिनेमाशैली साधी होती पण सोपी नव्हती. विनोद निखळ होता. त्यांची पात्रं असुरक्षित भासली तरी सहसा चुकत नाहीत. त्यांचा एक नैतिक आलेख असतो पण ती कधीही निवाडा करत नाहीत.

माझ्यातल्या दिग्दर्शकाला बासूदांनी जास्त प्रभावित केलं आहे. चित्रीकरण स्टुडिओत न करता लोकेशनवर करण्याच्या त्यांच्या अट्टाहासाने मला खूप प्रभावित केलं आहे. इतकं की, मी माझ्या कुठल्याही सिनेमाचं शूटिंग स्टुडिओत केलेलं नाही. अपवाद फक्त *पहेली* (२००५) या चित्रपटातील काही भाग. प्रत्यक्ष चित्रीकरण सुरू करण्यापूर्वी संवादांसकट संपूर्ण स्क्रिप्ट तयार असलंच पाहिजे, ही शिस्त आणि हा गुण मी त्यांच्याकडूनच घेतला आहे. काही वर्षांपूर्वी झरिना वहाब, बिंदिया गोस्वामी आणि विद्या सिन्हा आम्ही एकत्र आलो आणि बासूदांना अचानकपणे भेटून आश्चर्याचा धक्का दिला होता. आम्हा सर्वांना एकत्रित भेटून त्यांना अत्यानंद झाला होता. त्यावेळी माझी पत्नी संध्या हिने आमच्या सर्वांचे फोटो काढले होते. ते खूप अशक्त दिसले तरी त्यांचा चमकदार आत्मा काही लपून राहिला नव्हता. त्यांच्या घराच्या पायऱ्या उतरत असताना एका उदास भावनेनं मला घेरून टाकलं. मला वाटलं त्यांच्या सदाबहार योगदानाला जेवढं श्रेय मिळायला हवं होतं तेवढं त्यांना फिल्म इंडस्ट्रीने दिलं नाही. 'पद्म' पुरस्कार मिळालेल्या स्वयंघोषित चमचमत्या माणसांच्या घोळक्यात बासूदा एकांडे पडलेले दिसतात, क्षितिजावर कोमेजून गेलेले दिसतात. हा आपल्या सर्वांचा एकत्रित पराभव आहे. पण त्यांचं काम अमर आहे. ते काही कोणी त्यांच्याकडून हिरावून घेऊ शकत नाही. जेव्हा एखादी नर्मविनोदी फिल्म अयशस्वी होते, तेव्हा बासूदांच्या सिनेमांचं मोठेपण जास्तच अधोरेखित होतं. बासूदा, तुम्ही आम्हाला सोडून गेल्यानंतर या ओळी माझ्या मनात रेंगाळताहेत -

एक *'बॉय नेक्स्ट डोअर'* तुम्हाला सलाम करतो.

~

'Basuda Didn't Get His Due' by Shri Amol Palekar was originally published in THE INDIAN EXPRESS issue dated JUNE 7, 2020

Contributors [English]

Anuradha J. Bakshi is Associate Professor and Head of the Department of Human Development, Nirmala Niketan College of Home Science, affiliated to the University of Mumbai. She has pursued her Ph.D. from University of Tennessee in 1993. She is one of the two Chief Editors of the British Journal of Guidance and Counselling, a Taylor and Francis, Routledge journal. She is one of the editors and authors of the Handbook of Career Development: International Perspectives (with G. Arulmani, F. T L. Leong, & A. G. Watts, 2014, Springer). Her teaching and research experience spans multiple universities and countries. She enjoys engaging in conversations both within and outside the classroom.

Braj Bhushan is Shri Deva Raj Chair Professor of Psychology at the Department of Humanities & Social Sciences, IIT Kanpur. Currently he is the Head of the department. He works in the area of cognitive neuropsychology with special focus on affective processes and assessment. He has authored four books and has more than hundred journal papers, conference proceedings, and conference papers to his credit. In wake of the recent pandemic, he has published few popular articles for the media.

Keith D'Souza is a Jesuit priest, and Rector (Manager) of St. Xavier's College, Mumbai. He is also the Director of the Department of Interreligious Studies at St. Xavier's College. His Ph.D. in Philosophy is from Marquette University in Wisconsin, USA, with a specialization in philosophical hermeneutics. D'Souza also has degrees in Science (B.Sc., Physics) from Mumbai University and Theology (M.Th., Systematic Theology) from Jnanadeepa Vidyapeeth in Pune. He has edited two books and published more than forty journal articles in the areas of hermeneutical theory, socio-political philosophy and religious studies. He is Vice President of the Bombay Philosophical Society (allied with the Dept of Philosophy, Mumbai University), and President of the Association of Christian Philosophers of India. He is on the faculty of a Leadership Programme called Power to Lead.

Rashmi Lee George is Assistant Professor of English at St. Xavier's College (Autonomous), Mumbai. Alongside teaching, she is currently, the Director of Council for International Programs at St. Xavier's. Additionally, she is also the Co-ordinator of Special Courses: Environmental Studies and Giving Voice to Values, offered to students in their First Year. She was the Convenor of the St. Xavier's College Magazine for several years. Twice during her convenorship, the College Magazine received the Prof. M.V. Chandgadkar Trophy for the Best College Magazine. Her doctoral thesis was on an ecocritical approach to changing concerns in Indigenous Fiction of North America from 1990 onwards. Her interests include indigenous literatures from India and abroad, postcolonial writing, cultural studies, cinema and many others. She has published and made several international and national presentations and lectures on environment and literature, Native American writing.

Sanjay Nagral is a surgical gastroenterologist with a special interest in Hepato-pancreatobiliary Surgery & Liver Transplantation. He did his undergraduate and postgraduate studies at the GS Medical College and worked at KEM Hospital Mumbai till 1999 when he was Associate Professor of Surgery. He did fellowships at the Kings College Hospital and the Royal Free Hospital in London from 1995 to 1997. Currently, he is the Director of the Department of Surgical Gastroenterology at Jaslok Hospital & Research Centre, Mumbai and also Heads the Department of General Surgery at the KB Bhabha Municipal General Hospital. He has been a teacher and guide for several postgraduate training programs and fellowships in General Surgery, GI Surgery & HPB Surgery. He is also a visiting faculty at the Department of Health system Studies of the Tata Institute of Social Sciences. Nagral has around 110 publications in indexed journals and has contributed four textbook chapters. He co-edited the book "Healers or Predators? Health Care Corruption in India" published by Oxford University Press in 2018. He was the joint secretary of the Zonal Transplant Coordination Committee based in Mumbai from 2012 to 2017, which regulates cadaveric transplant. He is a member executive council of the Declaration of Istanbul Custodian Group, a global group devoted to transplantation ethics supported by the Transplantation Society (TTS) & The International Society of Nephrology (ISN). He is the publisher and member of the editorial board of the Indian Journal of Medical Ethics and chairperson of the Forum for Medical Ethics which owns the journal. Besides his academic work, Dr. Sanjay Nagral writes on issues related to public health, medical ethics & organ

transplantation in the public sphere. He has contributed to multiple publications including the Times of India, Indian Express, Hindustan Times, Mumbai Mirror, Hindu, Economic & Political Weekly, the British Medical Journal, Scroll and Wire. Since last year, he has been writing a weekly column called "Second opinion", for the Mumbai Mirror, Mumbai's largest circulating English language newspaper.

Rehnamol P R holds a Ph.D. from Centre for Inner Asian Studies, School of International Studies, Jawaharlal Nehru University, New Delhi. She had worked on Gender and Nationalism in the context of Tibetan nationalist movement as a part of her Ph.D.. She holds her M.Phil. degree from Centre for South Asian Studies, JNU. Her M.Phil. work was majorly based on the themes of gender, political participation and representation. She has been teaching Political Science as a guest lecturer in Delhi University, New Delhi.

Hari Seshasayee is a Latin America analyst specializing in India-Latin America relations. He is currently working as Trade Advisor, ProColombia, Government of Colombia. He has an MA in Latin American Studies from Stanford University, and a Bachelor's in Mass Media from KC College, University of Mumbai. He previously worked with Gateway House, a foreign policy think tank, as a senior researcher, and led the Latin America desk at the Confederation of Indian Industry. Hari speaks English, Hindi, Tamil, Spanish and some Portuguese and tweets @haricito

Praveen K. Singh is Additional Secretary, Central Vigilance Commission (CVC). She has around 27 years of rich cross-functional administrative experience in the Government, across departments and functions along with a brilliant academic record. She is a unique combination of being a Career bureaucrat, an Academician and a Scientist. She has vital experience in many core areas of governance in many sectors and functional expertise in specialised areas like Artificial Intelligence, Quality Assurance Group (QAG), Man Power Planning, Human Resource Development. She handled implementation of the prestigious project - Crime and Criminal Tracking and Networking Systems as a Mission Mode E-Governance project across States/UTs. Singh was very closely associated with policy formulation, implementation and administrative interventions for protection of vulnerable population groups of the country such as women and children, schedule castes and tribes. She has also handled projects related to work of anti-human trafficking and prison reforms. She was very closely associated with formulations of Criminal Amendment ACT, 2013 after Nirbhaya incident, The Sexual Harassment

of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) ACT, 2013, and Protection of children from sexual POCSO ACT, 2012. Her Thesis on Violence against Women: An Analysis was awarded a Medal for its critical analysis of the problem by Punjab University. She successfully represented the country internationally at forums such as United Nations and SAARC on issues of Prison Reforms, Women Empowerment and Children Protection Mechanisms. She is committed to the cause of empowerment of rural communities especially youth, women, children as well as the causes of sustainable development, environmental protection and organic and natural farming.

Megha Bhaurao Tayade is Assistant Professor at the Department of Pali, University of Mumbai and currently pursuing her Ph.D. She has undergone basic and advance Pali reading course with Oxford Centre for Buddhist Studies (OCBS), London, under the guidance of renowned Pali Scholar Prof. Richard Gombrich and Prof. Alexander Wynne. She is currently working on Jātaka Aṭṭhakathā literature as her Doctorate research subject. She likes narrative literature and thus Jātaka literature text is her research interest. She is passionate about the Pali language and the teachings of the Buddha. She has done her Master of Philosophy (MPhil) in Pali, with the focus of her research being "Analytical Study of Pañcagatidipanaṃ with reference to Abhidhammathasaṅgaho and its Tikā". She has presented her research papers at International, National, and State level conferences. She has eight years of teaching experience in Pali language and literature at the Department of Pali, University of Mumbai and has been visiting lecturer at other Institutes too.

Shiju Sam Varughese is Assistant Professor at the Centre for Studies in Science, Technology and Innovation Policy (CSSTIP) in the School of Social Sciences of Central University of Gujarat, Gandhinagar. His specialization is in Science, Technology and Society (STS) Studies and History and Philosophy of Science. He is the author of Contested Knowledge: Science, Media, and Democracy in Kerala (New Delhi: Oxford University Press, 2017). He has edited (along with Satheese Chandra Bose) the volume, Kerala Modernity: Ideas, Spaces and Practices in Transition (Hyderabad: Orient Blackswan, 2015; paperback edition: 2017).

Contributors [Marathi]

Yojana Bhagat

Dr. Yojana Bhagat is the I/c Head and Asst. Prof. at the Department of Pali, University of Mumbai. Basically an Architect, she holds four Masters in subjects like Philosophy, Ancient Indian Culture, Pali and Archaeology & Numismatics and two PhDs first in AIC on-'Impact of Vipassana Meditation on Buddhist Architecture' and the second in Palion 'Mnemonics in Pali Literature'. She is an MPhil and PhD guide for Pali and is associated with OCBS, Oxford for Pali learning. The newly started department of Pali at University of Mumbai is recognized by the National-International Pali and Buddhist scholars for the maximum number of students learning Pali under her guidance. As an ardent traveller, vipassana meditator and enthusiastic reader, she is known for her passion for teaching and understanding the Dhamma and Abhidhamma-the teachings and higher teachings of the Buddha in the original language- Pali.

Kailas Bharat Goud

Practicing as a Family Physician in Dharavi, since1984. Primary Education in Jilha Parishad School at Daradwadi, Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar. Secondary schooling in Mumbai. During school time represented Maharashtra State in national school games. Came from Denotified Tribes Community, joined Denotified and Nomadic Tribes Youth Front in 1985. Fought for employment for nomadic and denotified tribes youth. Took part and took lead in morchas for DT & NT backward class movement. Former social scientist member of Maharashtra Rajya Backward Class Commissions from 2011 to 2014. Worked as a healthcare worker (Doctor) in every calamity in Dharavi. Epidemics, like swine flue etc. One of the parts in the eradication of tuberculosis. Associated with various social orgnisation.

Janhavee Moole

Janhavee Moole is a working journalist for the past 13 years. She works with BBC World Service as a producer for BBC News Marathi. Before joining BBC in 2017, she worked for ABP News and ABP Majha for 10 years as a sports correspondent. She has been reporting in Marathi, English, and Hindi on various issues and in different media like TV, Website, and Social. She often writes about various issues related to Sports, International events, Environment, Gender, and has covered major stories from Maharashtra.

Milind Murugkar

The author writes columns on developmental issues in Marathi and English newspapers. He has published a research paper on food security and the cottonseed market.

Sulekha Nalini Nagesh

Sulekha Nalini Nagesh is a journalist from Mumbai who has 16 years experience in Mainstream Marathi Media. She is a Geography Graduate from Mumbai University (B.A. 1998) and has a Diploma in Journalism (Mahatma Gandhi Institute, Mumbai). Her features are focused mainly on Environment as well as Women's and children's issues. As a sub-editor she worked in daily news' departments of ETV Marathi and Maharashtra Times (2000 - 2006). As a senior sub-editor she worked in the team of feature supplements (Chaturang, Lokrang) for Loksatta (2007 - 2010). In Mi Marathi Live (2014- 2016) she was in the editorial team as a senior sub-editor. As a free Lancer, she worked for NGOs Like MAVIM, Sampark, Pratham, etc. She associated with editing the books 'Pannashi Samajik Maharashtrachi', 'Saksham Mi', and 'Vinchvacha Tel.'

Amol Palekar

Amol Palekar studied fine arts at the Sir JJ School of Arts, Mumbai, and commenced his artistic career as a painter. As a painter, he had seven one-man exhibitions and participated in many groups shows. He is also known as a stage and film actor, director and producer since 1967 who put his marks in the history of Indian Theatre and Cinema. As a film actor, he was most prominent in the 1970s. His image as a "boy next door" contrasted with the larger-than-life heroes prevalent at that time in Indian cinema. He received one Filmfare award and six State awards as Best Actor.

D. B. Patil

D. B. Patil is Marathi novelist, story writer and activist based in Sangli (Maharashtra) He has eleven novels in his credit like Vadal (वादळ), Vedana (वेदना), Raktabandha (रक्तबंध) etc. He writes short stories. His collection of short stories named Hirawa Chuda (हिरवा चुडा) appreciated by the Government of Maharashtra. He received B.Raghunath Award (2004) for this short storybook. He has received literary awards from other literary institutions also.

One of his novels named Ghamache Ashru awarded as Best state-level Novel(2006) by Chandrakumar Nalage Library, Kolhapur. He is felicitated by Best literary contribution award in 2013 for his book Bhali Manase by Chaitanya Sahitya Mandal Miraj (Maharashtra) and so many others.

Sharmila Phadke

Sharmila Phadke is an independent Writer, Art History Researcher and Novelist based in Mumbai. She did her Master's in Botany and diploma in journalism followed by a specialization- Modern and Contemporary Indian Art History and later on studied Ancient Indian Art Culture. Area of interest is research and documentation of work and lives of old, classical Indian painters. She contributes regularly to Chinha Publication, and her art reviews, features have been published in several magazines. She runs an Art Blog. At present, working on two research projects, Indigo Dye- History and Revival in India, And Life of Raja Ravi Varma.

Sudhir Puranik

Working as Associate Professor in Physics and Vice-Principal in Sudhagad Education Society's Sheth J. N. Paliwala Commerce College, Science and Arts College, Pali. Raigad. Assumed the office of the Director NSS as an additional charge on 15/04/2019. Associated with social activities from the year 1992. The focus is to work for the tribal community. Started working as NSS Program Officer from the year 2006. Worked as NSS District Coordinator of Raigad District for two years. Recipient of the University Best NSS Program Officer award. High inclination towards making NSS office paperless. The dream project is the plantation of 50000 saplings across the newly made Mumbai Goa Highway.

Nimish Sane

Dr. Nimish Sane currently works as a Staff Software Engineer in a private company in Hyderabad, India. He received the B.E. degree in Electrical Engineering from the University of Mumbai (Veermata Jijabai Technological Institute), Mumbai, India in 2005, and the M.S. and Ph.D. degrees in Electrical Engineering from the University of Maryland at College Park, Maryland, USA in 2010 and 2011, respectively. His doctoral research was interdisciplinary between electrical engineering and radio astronomy. He later worked in academia as well as a software company in New Jersey and Boston areas of the United States for about 7 years before returning to India.

Suresh Sawant

Social Activist.

Education – M.A. (Marathi). 1984-1989 – Worked as a School Teacher. Full-time Social worker since 1989. Actively involved with various progressive organizations and movements who work towards betterment and welfare of Women, Backwards classes, and workers like Pragatik Vidyarthi Sangh, Stree Mukti Sanghtana, Rationing Kruti Samiti, Sanvindhan Sanvardhan Samiti, Samyak Sanvad to name a few. Currently busy in propagating the values of our constitution across various platforms. Also writing in newspapers, magazines on social, political & cultural issues and giving lectures on the same.

Anand Shinde

A Photographer is known as 'The Elephant Whisperer', Anand is known for his unique ability to communicate with and calm traumatized elephants. He becomes their 'friend' and by his kindness and gentle speech & touch can communicate with the elephants. He desires to show that the Power of Speech & touch, in particular, brings us into harmony with Elephants. Anand Shinde has worked in Media for 20 years with various newspapers.

In November 2015 Anand Shinde's research paper Communicating with Elephants - A Discovery was presented in the International Symposium on Ecology & Health Management of Asiatic Elephant (Elephas Maximus). It was also printed in the Lead Papers.

Anand Thatte

Anand Thatte is B.Sc. (Tech) and M.A. in Marathi/Aesthetics. His novel Asamvadi was published in 1991. He is known for translations of literary works of Uday Prakash, Nirmal Verma, Bhaskar Chandavarkar in Marathi. He translated articles on Aesthetics by R.B. Patankar and Arun Khopkar. Anand is a renowned solo tabla player and also accompanied by many artists in India and abroad.

Style Guide [English]

Citation Style: Author-Date Referencing System of *The Chicago Manual of Style* (Chapter 15, 17th edition)

Authors should adopt the in-text parenthetical Author-Date citation system from Chapter 15 of the *Chicago Manual of Style* (17th edition).

Some examples are listed below

1) BOOKS

REFERENCE LIST ENTRY:

Book references should be listed at the end of the paper as "Works Cited" in alphabetical order.

Single Author

Carson, Rachel. 2002. *Silent Spring*. New York: HMH Books.

Dual Authors

Adorno, Theodor, and Max Horkheimer. 1997. *Dialectic of Enlightenment*. London: Verso.

Multiple Authors

Berkman, Alexander, Henry Bauer, and Carl Nold. 2011. *Prison Blossoms: Anarchist Voices from the American Past*. Cambridge: Harvard University Press.

Anthologies

Petra Ramet, Sabrina, ed. 1993. *Religious Policy in the Soviet Union*. New York: Cambridge University Press

IN-TEXT CITATION:

References to the specific pages of the books should be made in parenthesis within the text as follows:

(Carson 2002, 15)
(Adorno and Horkheimer 1997, 23)
(Berkman, Bauer, and Nold 2011, 100-102)
(Sabrina 1993, 122-135)

Please refer to 15.40–45 of *The Chicago Manual of Style* for further details.

2) CHAPTERS FROM ANTHOLOGIES

REFERENCE LIST ENTRY:

Chapters should be listed in "Works Cited" in alphabetical order as follows:

Single Author

Dunstan, John. 1993. "Soviet schools, atheism and religion." In *Religious Policy in the Soviet Union*, edited by Sabrina Petra Ramet, 158–86. New York: Cambridge University Press

Multiple Authors

Kinlger, Samual A., and Paul H. De Vries. 1993. "The Ten Commandments as values in Soviet people's consciousness." In *Religious Policy in the Soviet Union*, edited by Sabrina Petra Ramet, 187–205. New York: Cambridge University Press

IN-TEXT CITATION:

(Dunstan 1993, 158–86)

(Kingler and De Vries 1993, 190)

Please see 15.36 and 15.42 of *The Chicago Manual of Style* for further details.

3) E-BOOK

REFERENCE LIST ENTRY:

List should follow alphabetical order. The URL or the name of the database should be included in the reference list. Titles of chapters can be used instead of page numbers.

Borel, Brooke. 2016. *The Chicago Guide to Fact-Checking*. Chicago: University of Chicago Press. ProQuest Ebrary.

Hodgkin, Thomas. 1897. *Theodoric the Goth: The Barbarian Champion of Civilisation*. New York: Knickerbocker Press. Project Gutenberg. http://www.gutenberg.org/files/20063/20063-h/20063-h.htm

Maalouf, Amin. 1991. *The Gardens of Light*. Hachette Digital. Kindle.

IN-TEXT CITATION:

(Borel 2016, 92)

(Hodgkin 1897, chap. 7)

(Maalouf 1991, chap. 3)

4) JOURNAL ARTICLE

REFERENCE LIST ENTRY:

List should follow alphabetical order and mention the page range of the published article. The URL or name of the database should be included for online articles referenced.

Anheier, Helmut K., Jurgen Gerhards, and Frank P. Romo. 1995. "Forms of Capital and Social Structure in Cultural Fields: Examining Bourdieu's Social Topography." *American Journal of Sociology* 100, no. 4 (January): 859–903.

Ayers, Lewis. 2000. "John Caputo and the 'Faith' of Soft-Postmodernism." *Irish Theological Quarterly* 65, no. 1 (March): 13–31. https://doi.org/10.1177/002114000006500102

Dawson, Doyne. 2002. "The Marriage of Marx and Darwin?" *History and Theory* 41, no. 1 (February): 43–59.

IN-TEXT CITATION:

Specific page numbers must be included for the parenthetical references within texts
(Anheier, Gerhards, and Romo 1995, 864)
(Ayers 2000, 25-31)
(Dawson 2002, 47-57)

For further details please see 15.46–49 of *The Chicago Manual of Style*.

5) NEWS OR MAGAZINE ARTICLE

REFERENCE LIST ENTRY:

List should follow alphabetical order and need not mention the page numbers or range. The URL or name of the database should be included for online articles referenced.

Hitchens, Christopher. 1996. "Steal This Article." *Vanity Fair*, May 13, 1996 https://www.vanityfair.com/culture/1996/05/christopher-htichens-plagiarism-musings

Khan, Saeed. 2020. "1918 Spanish Flu cure ordered by doctors was contraindicated in Gandhiji's Principles". *Times of India*, April 14, 2020. http://timesofindia.indiatimes.com/articleshow/75130706.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst

Klein, Ezra. 2020. "Elizabeth Warren has a plan for this too." *Vox*, April 6, 2020. https://www.vox.com/policy-and-politics/2020/4/6/21207338/elizabeth-warren-coronavirus-covid-19-recession-depression-presidency-trump.

IN-TEXT CITATION:

(Hitchens 1996)

(Khan 2020)
(Klein 2020)

See 15.49 (newspapers and magazines) and 15.51 (blogs) in *The Chicago Manual of Style* for further details

6) BOOK REVIEW

REFERENCE LIST ENTRY:

Methven, Steven. 2019. "Parricide: On Irad Kimhi's Thinking and Being." Review of *Thinking and Being*, by Irad Kimhi. *The Point Magazine*, October 8, 2019

IN-TEXT CITATION:

(Methven 2019)

7) INTERVIEW

REFERENCE LIST ENTRY:

West, Cornel. 2019. "Cornel West on Bernie, Trump, and Racism." Interview by Mehdi Hassan. *Deconstructed*, The Intercept, March 7, 2019. https://theintercept.com/2019/03/07/cornel-west-on-bernie-trump-and-racism/

IN-TEXT CITATION:

(West 2019)

8) THESIS AND DISSERTATION

REFERENCE LIST ENTRY:

Rustom, Mohammed. 2009. "Quranic Exegesis in Later Islamic Philosophy: Mulla Sadra's *Tafsir Surat al-Fatiha*." PhD diss., University of Toronto.

IN-TEXT CITATION:

(Rustom 2009, 68-85)

9) WEBSITE CONTENT

REFERENCE LIST ENTRY:

Website content can be restricted to in-text citation as follows: "As of May 1, 2017, Yale's home page listed . . .". But it can also be listed in the reference list alphabetically as follows. The date of access can be mentioned if the date of publication is not available.

Anthony Appiah, Kwame. 2014. "Is Religion Good or Bad?" Filmed May 2014 at TEDSalon, New York. https://www.ted.com/talks/kwame_anthony_appiah_is_religion_good_or_bad_this_is_a_trick_question

Yale University. n.d. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts.

IN-TEXT CITATION:

(Anthony Appiah 2014)
(Yale University, n.d.)

For more examples, see 15.50–52 in *The Chicago Manual of Style*. For multimedia, including live performances, see 15.57.

9) SOCIAL MEDIA CONTENT

REFERENCE LIST ENTRY:

Social media content can be restricted to in-text citation without being mentioned in the reference list as follows:

Conan O'Brien's tweet was characteristically deadpan: "In honor of Earth Day, I'm recycling my tweets" (@ConanOBrien, April 22, 2015).

It could also be cited formally by being included in the reference list as follows:

Chicago Manual of Style. 2015. "Is the world ready for singular they? We thought so back in 1993." Facebook, April 17, 2015. https://www.facebook.com/ChicagoManual/posts/10152906193679151.

Souza, Pete (@petesouza). 2016. "President Obama bids farewell to President Xi of China at the conclusion of the Nuclear Security Summit." Instagram photo, April 1, 2016. https://www.instagram.com/p/BDrmfXTtNCt/.

IN-TEXT CITATION:

(Chicago Manual of Style 2015)
(Souza 2016)

9) PERSONAL COMMUNICATION

REFERENCE LIST ENTRY:

The expression "personal communication" covers email, phone text messages and social media (such as Facebook and WhatsApp) messages. These are typically cited in parenthetical in-text citation and are not mentioned in the reference list.

IN-TEXT CITATION:

(Sam Gomez, Facebook message to author, August 1, 2017)

Notes should preferably be listed as endnotes, followed by a works cited/references column.

संदर्भ देण्याविषयीच्या मार्गदर्शक सूचना

'संभाषण' मासिकासाठी शोधनिबंध लिहिताना शोधनिबंधकाराने **In Text parenthetical Author-Date citation** या संदर्भ पद्धतीचा अवलंब करणे अनिवार्य आहे.

In Text parenthetical Author-Date Citation ही संदर्भ देण्याची अधिक सुटसुटीत पद्धत आहे. या पद्धतीनुसार प्रत्यक्ष लेखातील मजकुरामध्ये वा विवेचनामध्ये संदर्भांचे आधार देणे अभिप्रेत असते. या पद्धतीने संदर्भ देताना लेखकाचे आडनाव, संदर्भग्रंथाचे प्रकाशनवर्ष आणि उद्धृत संदर्भाचा पृष्ठ क्रमांक नोंदविणे आवश्यक असते.

उदाहरणार्थ,

(रेगे २००४ : ७५)

सदर संदर्भग्रंथाविषयीचे अन्य तपशील लेखाच्या शेवटी जोडलेल्या संदर्भांच्या यादीमध्ये समाविष्ट केले जातात.

उदाहरणार्थ,

रेगे, मे. पुं. (२००४) **:** *विवेकवाद, विज्ञान आणि श्रद्धा,* लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.

शोधनिबंधाच्या शेवटी संदर्भसाधने नमूद करताना मराठी आणि इंग्रजी भाषेतील संदर्भांची स्वतंत्र नोंद करावी. तसेच ही माहिती देताना ग्रंथ (स्वतंत्र, संपादित इत्यादी), नियतकालिक, वर्तमानपत्र, अप्रकाशित प्रबंध, प्रबंधिका, संकेतस्थळ आणि समाजमाध्यम हा क्रम पाळावा.

संदर्भ देताना ग्रंथकाराच्या,/संपादकाच्या आडनावाने प्रारंभ करून आडनावानुक्रमे नोंद करणे आवश्यक आहे.

उदाहरणार्थ,

मतकरी, रत्नाकर (१९८३) : *स्पर्श अमृताचा*, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई.

मनोहर, श्याम (१९८३) : हे *ईश्वरराव*...हे *पुरुषोत्तमराव*..., पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

एकाच लेखकाच्या एकाहून अधिक पुस्तकांचे संदर्भ येत असतील तर वर्षानुक्रम पाळावा.

उदाहरणार्थ,

नेमाडे, भालचंद्र (१९८७) : *साहित्याची भाषा*, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद .

नेमाडे, भालचंद्र (१९९०) : *टीकास्वयंवर*, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.

एका लेखकाच्या एकाच वर्षातील एकाहून अधिक ग्रंथांचा, लेखांचा संदर्भ येत असेल तर पुढीलप्रमाणे लिहावे.

उदाहरणार्थ,

पाटील, गंगाधर (१९९१ अ) : 'चिन्हमीमांसा', *अनुष्टुभ*, मार्च –एप्रिल, पृ. ३-६.

पाटील, गंगाधर (१९९१ आ) : 'कथनमीमांसा', *अनुष्टुभ*, दिवाळी अंक, पृ. ८६ -१२७.

एकाच साधनाचा संदर्भ लागोपाठ येतो तेव्हा 'तत्रैव' शब्द वापरून पृष्ठ क्रमांक द्यावा. उदाहरणार्थ, लेखात एखाद्या पुस्तकाचा संदर्भ पहिल्यांदा येत असेल तर तो (मुक्तिबोध १९९७ : ३१) अशा पद्धतीने नोंदवावा. हाच संदर्भ सलग आल्यास (तत्रैव, पृ. ४९) असे लिहावे.

लेखाच्या शेवटी देण्यात येणाऱ्या विविध प्रकारच्या संदर्भसाधनांच्या नोंदींची प्रातिनिधिक उदाहरणे पुढीलप्रमाणे आहेत. ही उदाहरणे देत असताना IN- TEXT-CITATION पद्धतीनुसार प्रत्यक्ष विवेचनात संदर्भ कसे द्यायचे यासंबंधीचे नमुनेही देण्यात आले आहेत.

ग्रंथ (book)

एक लेखक

रेगे, मे. पुं. (२००४) : *विवेकवाद, विज्ञान आणि श्रद्धा,* लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.

IN- TEXT-CITATION

(रेगे २००४ : २५)

दोन लेखक

मालशे, मिलिंद व जोशी अशोक (२००७) : *आधुनिक समीक्षा सिद्धांत*, मराठी विभाग, मुंबई विद्यापीठ व मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.

IN- TEXT-CITATION

(मालशे व जोशी २००७ : ७८)

संपादक (एक)

जोशी, महादेवशास्त्री (संपा.) (१९६२) : *भारतीय संस्कृतिकोश- खंड १*, भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ, पुणे.

IN-TEXT-CITATION

(जोशी १९६२ : ६०)

संपादक (दोन)

भोळे, भा. ल. व बेडकिहाळ किशोर (संपा.) (२००३) : *बदलता महाराष्ट्र*, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अकादमी, सातारा.

IN-TEXT-CITATION

(भोळे व बेडकिहाळ २००३ : ३६)

संपादक (दोनापेक्षा अधिक असल्यास)

नाईक, राजीव व इतर (संपा.) (१९८८) : *रंङ्गनायक,* आविष्कार प्रकाशन, मुंबई.

IN-TEXT-**CITATION**

(नाईक व इतर १९८८ : ५९)

संपादित ग्रंथातील लेखाचा संदर्भ

केळकर, अशोक (१९८१) : 'भाषावैज्ञानिक संशोधनाच्या नव्या दिशा', *भाषा व साहित्य : संशोधन,* वसंत जोशी (संपा.) , महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, पृ. ४७-६८.

IN-TEXT-**CITATION**

(केळकर १९८१ : ५०)

अनुवादित

आंबेडकर, बाबासाहेब (२००५) : दु. आ., *जातिव्यवस्थेचे विध्वंसन*, गौतम शिंदे (अनु.), सुगावा प्रकाशन, पुणे.

IN-TEXT-**CITATION**

(आंबेडकर २००५ : ३८)

संपादित आणि अनुवादित ग्रंथ

बापट, पु. वि. (संपा.) (२००१) : *धम्मपद,* पु. मं. लाड (अनु.), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

IN-TEXT-**CITATION**

(बापट २००१ : १५)

नियतकालिकातील लेख

चौसाळकर, अशोक (२०१९) : 'चिनी क्रांतीची ७० वर्षे', *समाज प्रबोधन पत्रिका,* ऑक्टोबर-डिसेंबर, पृ. ३-११.

पळशीकर, सुहास (२०२०) : 'नागरिकत्वविषयक दुरुस्तीचे वास्तव', *परिवर्तनाचा वाटसरू*, १६ ते २९ फेब्रुवारी, पृ. १८ -२४.
महाजालावरून (इंटरनेट) संदर्भ घेतला असेल तर संकेतस्थळाचे (वेबसाईट) नाव.

IN-TEXT-**CITATION**

(चौसाळकर २०१९ : ७)

(पळशीकर २०२० : २१)

वर्तमानपत्रातील लेख

नाडकर्णी, कमलाकर (२०२०) : 'होय, बालरंगभूमीही 'प्रायोगिक' होती!', *लोकसत्ता*, २४ मे, पृ. १२.
महाजालावरून (इंटरनेट) संदर्भ घेतला असेल तर संकेतस्थळाचे (वेबसाईट) नाव.

IN-TEXT-**CITATION**

(नाडकर्णी २०२० : १२)

ग्रंथपरिचय

फडके, अनंत (२०२०) : 'विकासनीतीची कठोर चिकित्सा (पूर्वार्ध)' अच्युत गोडबोले यांच्या *अन्वर्थ - विकासनीती : सर्वनाशाच्या उंबरठ्यावर?* या पुस्तकाचे परीक्षण, *परिवर्तनाचा वाटसरू*, १६ ते २९ फेब्रुवारी, पृ. ४६-४९.
महाजालावरून (इंटरनेट) संदर्भ घेतला असेल तर संकेतस्थळाचे (वेबसाईट) नाव.

IN-TEXT-**CITATION**

(फडके २०२० : ४८)

मुलाखत

केतकर, कुमार (२०१७) : 'मार्क्स : प्रभाव आणि परिणाम' शेखर देशमुख (मुलाखतकार), *साधना*, मे, पृ. २२-२३.

महाजालावरून (इंटरनेट) संदर्भ घेतला असेल तर संकेतस्थळाचे (वेबसाईट) नाव.

IN-TEXT-**CITATION**

(केतकर २०१७ : २२)

भाषण

दरेकर, प्रविण (२०१४) : 'चांगल्या शैक्षणिक धोरणाची राज्याला आवश्यकता आहे!', *विधिमंडळातील राजगर्जना,* नवता प्रकाशन, मुंबई, पृ. ५४-५७.
महाजालावरून (इंटरनेट) संदर्भ घेतला असेल तर संकेतस्थळाचे (वेबसाईट) नाव.

IN-TEXT-**CITATION**

(दरेकर २०१४ : ५५)

अप्रकाशित प्रबंध आणि प्रबंधिका

नाईक, कृष्णा बाबली (२०१६) : 'रत्नाकर मतकरींच्या गूढकथा : स्वरूप आणि अभ्यास', अप्रकाशित प्रबंध, मुंबई विद्यापीठ.
महाजालावरून (इंटरनेट) संदर्भ घेतला असेल तर संकेतस्थळाचे (वेबसाईट) नाव.

IN-TEXT-**CITATION**

(नाईक २०१६ : ८७)

वेबसाईट संदर्भ

संकेतस्थळावरील परीक्षण

आळवेकर, एकनाथ (२०१८) : 'रिंगाण **:** उत्क्रांतीची नवी दिशा देणारी कादंबरी', पीडीएफ**.**

http://vivekresearchjournal.org/current_issue.html

(संकेतस्थळाला भेट २७ फेब्रुवारी २०१९)

IN-TEXT-**CITATION**

(आळवेकर २०१८)

संकेतस्थळावरील लेख

कुलकर्णी, हेरंब (२०२०) : 'शिक्षणाची कक्षा आणि कक्षेचे शिक्षण'
http://herambkulkarniarticles.blogspot.com/2020/01/blog-post_4html?m=1
(संकेतस्थळाला भेट २८ मे २०२०)

IN-TEXT-**CITATION**
(कुलकर्णी २०२०)

संकेतस्थळावरील पुस्तक

मनोहर, यशवंत (२०१२) : *विचारसत्ता*, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर.
http://yashwantmanohar.com/pdf/Bauddha%20Sanskruti%20Ani%20Sahitya.pdf
(संकेतस्थळाला भेट १५ मे २०२०)

IN-TEXT-**CITATION**
(मनोहर २०१२)

संकेतस्थळावरील वर्तमानपत्र

हेमाडे, श्रीनिवास (२०२०) : 'परीक्षा - विद्यार्थ्यांची आणि अस्तित्वाची'
https:// www.esakal.com/sampadakiy/shrinivas-hemade-article-about-student-299349
(संकेतस्थळाला भेट ३० मे २०२०)

IN-TEXT-**CITATION**
(हेमाडे २०२०)

समाजमाध्यम

बोरगावे, दीपक (२०२०) : 'रोमान याकोबसन आणि भाषांतर अभ्यास'
http://www.facebook.com/story.php?story_fbid=1873166136153212&id=100003795320490&scmts=scwspsdd&extid=englH9e5sIPtPaD4v
(संकेतस्थळाला भेट २४ मे २०२०)

IN-TEXT-**CITATION**
(बोरगावे २०२०)

चव्हाण, दिलीप (२०१६) : 'आंबेडकरवाद : समकालीन संदर्भ' या विषयावरील विशेष व्याख्यान.
https://youtu.be/RZiJjcvNEFc
(संकेतस्थळाला भेट ३० एप्रिल २०२०)

IN-TEXT-**CITATION**
(चव्हाण २०१६)

व्यक्तिगत संज्ञापन

(ईमेल, भ्रमणध्वनीवरील **Text messages**, फेसबुक किंवा व्हाट्स ॲपवरील संदेश)
व्यक्तिगत संज्ञापनाशी संबंधित असलेले संदर्भ संदर्भसूचीमध्ये देऊ नयेत. लेखामध्ये जेथे हे संदर्भ देणे आवश्यक असेल तेथे त्याची नोंद करावी.
(व्यक्तीचे नाव, आडनाव, माध्यमाचे स्वरूप, दिनांक, महिना व वर्ष)

टिपा

संशोधकाने आवश्यकता असल्यास शोधनिबंधाच्या शेवटी टिपा (**Endnotes**) द्याव्यात.
उदाहरणार्थ,

१. देरिदाने म्हटले आहे, **"To deconstruct the opposition, first of all, is to overturn the hierarchy at a given moment. To overlook this phase of overturning is to forget the conflictual and subordinationg structure of opposition.''**
Jaques Derrida, *Positions*, op.cit.,p.41.

२. **Fredric Jameson, The Political Unconscious, Methuen, London, 1981, p.99.**
फ्रेडरिक जेमसनने रूप ही संकल्पना साहित्यप्रकारात्मक वैशिष्ट्यांचा समावेश करून अधिक व्यापक स्वरूपात वापरलेली आहे. या ग्रंथात त्याने मार्क्सवाद, मनोविश्लेषण आणि संरचनावाद या तिन्ही गोष्टीना एकत्र आणून अत्यंत अपारंपरिक, तथापि साहित्यव्यवहारावर मनोज्ञ प्रकाश टाकणारे विवेचन केले आहे, ते मुळातून पाहण्यासारखे आहे.

३. कांटच्या **Critique of Judgment** या ग्रंथातील **Second Moment** पाहावा. कांटची सौंदर्यमीमांसा (१९७७) हे रा. भा. पाटणकर यांचे मराठीतील भाष्यही पाहावे.

४. या संदर्भात **Diana Laurenson, Alan Swingewood** यांचे **The Sociology of Literature, MacGibbon & Kee, London, 1972** हे पुस्तक महत्त्वाचे आहे. त्यातील लुकाच ते गोल्डमान या मार्क्सवादी परंपरेतील विचारवंतांबद्दलचे विवेचन समाज आणि साहित्य यांच्या संबंधातील यांत्रिक कार्यकारणसंबंध नाकारून साहित्याच्या समाजशास्त्राला पलीकडे घेऊन जाण्याचे प्रयत्न कसे घडत होते, याचे दर्शन घडवते. या पुस्तकात विशेष उल्लेख नसलेले, तथापि मार्क्सवादी परंपरेतलेच थिओडोर ॲडोर्नो आणि फ्रेडरिक जेमसन यांचा या संदर्भात विशेष उल्लेख करावा लागतो.

Office of the Dean of Humanities, University of Mumbai, Ambedkar Bhavan, Kalina Campus, Vidyanagari, Mumbai-400098

अधिष्ठाता, मानव्यविद्याशाखा यांचे कार्यालय, मुंबई विद्यापीठ, आंबेडकर भवन, कलिना कॅम्पस, विद्यानगरी, मुंबई – ४०००९८.

© No part of Sambhāṣaṇ / संभाषण a free open access peer-reviewed bilingual interdisciplinary journal can be reproduced without prior permission.

All contributions should be electronically sent to the following emails:
editor.sambhashan@mu.ac.in with a cc to **coeditor.sambhashan@mu.ac.in**

मराठीतील लेख पुढील इ-पत्त्यावर (Email) पाठवावेत : **marathi.sambhashan@mu.ac.in**